

## **Filológia – a nyelvi kapcsolatok kutatásának tudománya (Magyar hatás a 16. századi horvát jogi terminológiában)**

A nyelvek közötti kapcsolatok kutatását és a nyelvi kölcsönhatások vizsgálatát a filológia a legfontosabb feladatának tartom. Ezzel összefüggésben az alábbi írást, amely tárgyát és gondolatmentét tekintve is kapcsolódik az ELTE Bölcsészettudományi Kara Gólyavári esték című sorozatának részeként elhangzott *Filológiánk tegnap és ma* című előadásomhoz, négy részre osztom.

Először röviden magáról a filológiáról, fogalmának értelmezéséről, kutatási tárgyáról, ezt követően – a konkrét nyelvi anyag bemutatását előkészítve – a jelen előadás forrásművéről, Werbőczy István Hármaskönyvéről, majd pedig fél évszázaddal későbbi, tehát nagyjából egykorúnak tekinthető magyar és horvát fordításáról, a horvát fordítás irodalmi nyelvi jelentőségéről, a fordító Ivan Pergošićről, a horvát szöveg magyar nyelvi elemeinek típusairól: kölcsönszavakról, tükörki-fejezésekről és tükörjelentésekről kívánok szólni, végül pedig összegzésként néhány általános megállapításra és a jövőben eredménnyel kecsegtető feladat rövid felvázolására kerül sor.

1. A nemrég napvilágot látott, Bakró Nagy Marianne és Kontra Miklós szerkesztette *A nyelvészetről – 1. szám 1. személyben* című kötetben közölt „vallomásomról” a kötet egyik recenzense – a filológiát a nyelvészettel mintegy szembeállítva – előbb a nyelvészetnél tágabb kutatási területnek tartva, majd pedig vele azonosítva a következőket írja: „A nyelvészet hagyományosan filológiai diszciplína, sőt maga a filológia. Szövegekkel foglalkozik, a szövegeket gondozza, azok pontos értelmezésére törekszik és így tovább.” Később azt mondja, hogy „a filológiáról a nyelvészet hangsúlya eltolódik a kötőjeles nyelvészetek (pszicho-, szocio-, neuro-, gyermeknyelvészet, sőt újabban [ezt már én teszem hozzá] a geolingvisztika) felé. Nagy kérdés, hogy megmarad-e akkor még a filológia”. Véleményére, kétségeire a későbbiekben, ha nem is explicite, de visszatérek.

A filológia fogalmának értelmezéséhez először két régi szótárunkhoz, Szenci Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc dikcionáriumához folyamodtam. A *filológia* és a *filologus* jelentése mindkettőjüknél: ’az ékesen szólás szeretése, ékesen szólást szerető, ékesen szólást tanuló’, lényegében a görög *kompozitum* fordításai. Pár évszázaddal későbbiek, de hasonlóak Johann Christian Heysének, a német purizmus egyik kései képviselőjének értelmezései is: „**Philologie**, die Sprachliebe, Sprach-

und Altertumskunde, Sprachwissenschaft” (Heyse 1910: 650), amelyek a filológiai kutatás hagyományos területére is utalnak. A filológia önálló tudomány voltáról, szerepéről és feladatairól nagyon szépen, sőt egyenesen költőien ír Wilamowitz-Moellendorf, akinek a véleményét érdemes szó szerint is idézni: „Die Aufgabe der Philologie ist, jenes vergangene Leben durch die Kraft der Wissenschaft wieder lebendig zu machen, das Lied des Dichters, den Gedanken des Philosophen und Gesetzgebers, die Heiligkeit des Gotteshauses und die Gefühle der Gläubigen und Ungläubigen, das bunte Getriebe auf dem Markte und im Hafen, Land und Meer und die Menschen in ihrer Arbeit und in ihrem Spiele” (Wilamowitz-Moellendorf 1959: 1). Újabban John Lyons, a filológiát a klasszika-filológiánál tágabban értelmezve a nyelvtudomány integráns részének tekinti, és a modern filológia legnagyobb teljesítményének a nyelvrokonság és a nyelvi változások kutatásának elméletét és módszereinek a kidolgozását tartja (Lyons 1995: 21). Hangsúlyozza azonban, hogy a nyelvtudomány feladata is az ellenőrizhető és empirikusan igazolható, valamint a nyelvi struktúra általános elméletén nyugvó kutatás, és ez az, ami lényegében összeköti a nyelvészetet a filológiával, hiszen éppen az ellenőrizhetőség és a bizonyíthatóság követelményének hangsúlyozásával rehabilitálja a szövegeken alapuló, hagyományos kutatást (Lyons i. h.). Gadamer szerint a filológia az összefüggések alapján történő megértés tudománya (idézi Jäger 1990: 12). Az összefüggések megértéséhez azonban szükség van a történeti kontextusra, ezért a filológiai kutatások szükségszerűen történetiek is. A filológia feladatáról szólva talán Gerhard Jäger véleményét fogadhatjuk el, aki e tudományág három fő teendőjét jelöli meg: 1. a szövegek autenticitásának kiderítését (szövegkritika, szövegkiadás); 2. a szöveg nyelvének magyarázatát (lexikográfia, grammatika) és 3. az irodalmi szövegek helyes megértését, illetve megértetését (interpretáció). Ezek a célkitűzéssé érett gondolatok igen közel álltak a horvát Vatroslav Jagić felfogásához, akit mint Fran Miklošič utódját a Bécsi Egyetem szlavisztikai tanszékén, a szlavisztika második „atyjának” tekintenek. Jagić az általa alapított *Archiv für slavische Philologie* első kötetének Ankündigungjában így ír: „A filológiát széles értelemben fogom fel [...], így az Archiv közleményeinek tárgya nem csupán a nyelv, noha az teljes joggal áll a kutatások előterében, hanem a nyelvi és irodalmi emlékek, a néplélek alkotásai és a szlávok teljes történelmi öröksége lesz.” (Az én fordításom, a további idegen nyelvű szövegekkel együtt. Ny. I.).

Úgy vélem, ha az értelmezések még csak vázlatosnak sem nevezhető felelevenítéséből egy fő mozzanatot szűrünk le: nevezetesen a kutatás eredményeinek hitelességét és ellenőrizhetőségét, akkor jó nyomon járunk, hiszen a kontrollálhatóság alapja a szöveg, akár lejegyzett, akár hangfelvétellel dokumentálható megnyilatkozás legyen is. Ha nem vesszük figyelembe a szövegeket, csupán intellektuális játékot folytatunk, szerencsétlenebb esetben pedig tévedésekbe vagy naivságokba eshetünk. Ezért magam is, sok más pályatársammal együtt, csak olyan nyelvek területére merészkedem, amelyeken legalább szöveget olvasni tudok. Így tanultam ezt nyelvtudományunk (filológiánk) ma már sajnos nem élő klasszikusaitól.

**2.** A nyelvi kontaktusok bemutatását ezúttal a magyar–horvát nyelvi kapcsolatokra, ezen belül is egyetlen, de a magyar és a horvát jogtörténet, valamint a horvát iro-

dalmi nyelv fejlődése tekintetében és tudománytörténetileg is jelentős munkára, Werbóczy István Tripartitumának korabeli magyar és horvát fordítására korlátozom.

A Tripartitum – mint ismeretes – három részből áll. Legterjedelmesebb az első, 143 cikkelyből (titulusból) álló, a személyi jogot, a nemesi és házassági vagyongjogot tárgyaló rész. Rövidebb, mindössze 86 cikkelyt tartalmaz a második, amely az eljárási jogot és a jogforrásokat foglalja magában, a legrövidebb a 36 cikkelyből álló harmadik rész, amely a különjogot, a városi és falusi lakosság jogait, valamint a zsidók esküjét tartalmazza. Szóba jöhető forrásairól a Csiky Kálmán-féle 1894-es kétnyelvű kiadás 1990-es, előszóval és bevezetéssel bővített utánnomásának bevezető tanulmányában Bónis György megállapítja, hogy „a Jagellók mindhárom országa a tekintélyes törvénykönyveket alkotó országok közé tartozott: a Łaskiego statutum, a Vsehrd által írt Kilenc könyv és a Hármaskönyv egyaránt hosszú időn át hatott” (Bónis 1990: XIII).

A Tripartitumot közép-európai („kelet-közép-európai”) összefüggésben a nemzetközi jogtudományi szakirodalomban *Das europäische ius commune als Element kultureller Einheit in Ostmitteleuropa* című tanulmányában újabban Dietmar Willoweit említi (Willoweit 2006: 266). Tanulmányának általános értékelést tartalmazó részéből a következő megállapítást emelem ki: „A Statutum Łaskiego a régi és új társadalmi rendszerre vonatkozó gondolataival szemmel láthatóan a középkor és az újkor határmezsgyéjén áll, míg a magyar Tripartitum összehasonlíthatatlanul modernebb benyomást kelt.” Ezt a megállapítást meg is okolja: „Olyan nehéz kérdéseket is felvet [ti. a Tripartitum], mint a természetjog és a polgári jog közötti különbség, a törvény és a szokás ellentéte stb.” (Willoweit i. h.). Modernnek tekintve kiemeli Werbóczynek az egyes szakkifejezések (terminusok) jelentésének megvilágítására irányuló törekvését, hogy tudniillik „már e bevezetésben is megmagyarázzon olyan kifejezéseket, mint »bíró«, »bírótság«, »alperes«, »felperes« stb.” (Willoweit i. h.).

A Tripartitum horvát fordítása 1574-ben jelent meg Nedeliščén (Drávavásárhely) annak a Rudolf Hoffhalternek a nyomdájában, akinek apja a Veres Balázs készítette magyar adaptációt kilenc évvel korábban, 1565-ben kiadta.

A horvát fordító életéről keveset tudunk. Születési helye és pontos ideje ismeretlen. Arról rendelkezünk csupán adattal, hogy 1574-től vármegyei jegyzőként tevékenykedett Varasdon, és Varasd város képviselőjeként vett részt az 1587/88-as országgyűlésen. 1592. március 8-án hunyt el (vö. Šojat 58.). Fordítása a kaj nyelvjárás (regionális irodalmi nyelv) első, nyomtatásban megjelent műve. Ez az a ma is élő és Zágráb tágabb környékén, valamint a hajdani Zágráb, Varasd és Belovár-Körös vármegyék területén beszélt, a 19. század elején már jelentős szépirodalmi, szakirodalmi és lexikográfiai munkákkal rendelkező nyelvjárás, amelyről a horvátok a 19. század közepén az egységes és a szerbekkel közös irodalmi nyelv megalkotásának illúziójától vezetettve lemondtak, és az egységes (a tudományban később szerbhorvátnak nevezett) irodalmi nyelv alapjául a másik nagy nyelvjárást, a sto nyelvjárást fogadták el.

**3.** Pergošić munkáját Zrínyi Miklós fiának, Zrínyi Györgynek ajánlja. Az ajánlásban kifejti, hogy minden keresztény országnak és nemzetnek rendelkeznie kell

„a jog szilárd fundamentumával, hogy mindenfajta nézeteltérést, főképpen a vagyonnal kapcsolatosakat, igazságosan lehessen rendezni”. Abból indul ki, hogy „mióta a horvátok keresztény hitre tértek, a magyarokkal közös joggyakorlatuk volt és van ma is. Lehetséges, hogy ezeket a jogszokásokat nem a magyarok találták ki, minthogy kezdetük Franciaországra nyúlik vissza, később azonban a magyar királyok és a magyar korona alá tartozó országok a meglévő jogokhoz hozzáadtak, vagy meg is változtatták őket, ahogyan az a nép számára hasznosnak és igazságosnak látszott.” Az utószóban Pergošić megemlíti, hogy Verbóczy munkáján itt-ott rövidített, és néhány helyen Veres Balázs fordítását követte. Pergošić Decretomát a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött teljes, ép példány alapján Karel Kadlec cseh jogtörténész jelentette meg a Szerb Királyi Akadémia kiadásában 1909-ben (Kadlec 1909), nyelvi magyarázatokat Jiří Polívka, cseh szlavista fűzött hozzá, bemutatva Pergošić nyelvét (helyesírás, fonetika, szóképzés, a szófajok alaktana), valamint a Veres Balázs-féle szöveggel való több egyezését és a magyar szövegtől való eltérését is. 1910-ben, magyar történészek és jogtörténészek (Timon Ákos, Vitányi Béla, Fraknoi Vilmos és mások) munkáit követően a kérdés azt a Franjo Fancev későbbi zágrábi egyetemi tanárt is foglalkoztatta, aki a Margalits Ede halála következtében megüresedett budapesti Horvát Tanszék tanszékvezető professzori állására is pályázott. (Az állást végül nem ő, hanem Szegedy Rezső kapta meg.) Fancev két tanulmányban is foglalkozott Pergošić és kortársa, Antun Vramec nyelvével, sok újat az előző kutatásokhoz képest azonban nem mondott (Fancev 1910, 1912). Pergošić nyelvének magyar elemei megtalálhatók Hadrovics László monográfiájában is (Hadrovics 1985), de a dolog természetéből adódóan a különböző szócikkekben szétszórta.

**4.** A következőkben szöveggörnyezetben és egyes választott kifejezések részlete-sebb elemzésével igyekszem bepillantást nyújtani a civilizációs és nyelvi hatások ezen gazdag tárházába. Példáimat nem jogi, hanem nyelvészeti szempontból csoportosítom. Először a latin eredetit, majd Veres Balázs fordítását, végül pedig Pergošić szövegét közlöm.

Munkámban az említett Kadlec-féle kiadást, valamint a Csiky Kálmán szerkesztette 1894-es Tripartitum 1990-es utánnomását használtam. Veres Balázs fordítása megtalálható az Egyetemi Könyvtárban.

A nyelvi anyag jellegzetes példáit mai magyar, illetve horvát helyesírással közlöm.

**4.1.** Legelőször is néhány olyan terminust mutatok be, amelyek közvetlen magyar átvételek:

**4.1.1. foljaš** 'processus judicarius', 'folyás'

II. 20. 9 §

secundo vero ex *processu judicario*

másodszor az *törvény folyásából*

drugoć *pravdenoga foljaša*

Használatos azonban eredeti, konkrét jelentésben is:

I. 86. 4 §

*Cursus etiam & distinctiones metales [...] semper observantur.*

A határoknak *folyási* és elválasztásai avagy eljegyzési [...] mindenkoron megtartatnak.

I kotarni *foljaši* i razlučenja ili zaznamenovanja [...] vsegdar mesto imaju.

A *folyás* konkrét jelentésben 1333/1868 óta adatolható (Oklsz.). A horvátba – amint Hadrovics is megjegyzi – a latin *processus* megfelelőjeként került át. 19. századi szótárak is felveszik.

A horvátban (és valamennyi szláv nyelvben) megvan a 'folyás', majd szintén a *folyik* igéből képzett 'folyamat' jelentésű szó (h. *tek, tijek*; or. *tečenije*), így a magyarból kölcsönzött szó luxusjövevényszónak is tekinthető, erre egyébként szláv > magyar irányban jóval korábbi példák is vannak (*kovács, takács, rend* stb.)

A *kotarni foljaši* (*határoknak folyási*) *kotar* szava nem választható el a magyar *határtól*, noha a horvát szó nem a magyarból való. A *kotar* 'községhatár; Gemarkung' a középkor óta jól adatolt, eredete azonban nem világos. Később 'járás' jelentésben is használták.

**4.1.2. bantuvati – bantovati** 'impetire, turbare, molestare' 'bánt'

**banta** 'injuria, turbatio'

**bantuvanik** 'impetitor, actor'

Az átvétel útja a következő: *bánt* → (honosító képzővel): *bantovati-bantuvati* → (-*nik* képzővel): *bantuvanik* → (elvonással és -*a* képzővel): *banta*.

II. 31.

*turbatione* notoria non interveniente

hanem ha nyilvánvaló *bántása* lett volna

i ako imeniti zrok ne bude na *bantu* kotere strane

I. 75.

Qui intelligantur per legitimos *impetitores*?

Kik érthessenek törvény szerint *bántóknak*?

Kotere je potriebno razmeti pravdene *bantuvanike* (*impetitores*)?

Per legitimos vero *impetitores* accipiendi ac intelligendi sunt causantes & processu juris agentes...

Törvény szerint *bántóknak* értetnek azok, kik valamely jószágot törviny szerint keresnek...

Pravdeni se *bantovniki* oni razmeju koteri imienia pravdenim zakonom išču...

Itt tehát a *bantuvanik* jelentése 'actor'.

A magyar ige és főnévként használt participiuma a 15. század végétől adatolható. A horvátba elsősorban jogi műszóként került. Első ízben – a *foljašhoz* hasonlóan – Pergošičnál fordul elő. Képzése szabályos: *-ovati* adaptációs szuffixummal. A *banta* alak a horvátban jött létre, a magyar igeigézőhöz a gyakran használt *-a* honosító képzővel megtoldva illeszkedett be a horvát főnévragozási rendszerbe. Hat évvel ezelőtt végzett felmérésem szerint a mai horvát köznyelvben már csupán elvétve, stíluscéllal használják.

**4.1.3. engedovati** 'consentire' 'enged'

**engedovanje** 'concessio, favor'

## I. 124. 2 §

non *consentientibus* ejusdem

ha ōk nem *engedik*

ako sami ne *engeduju*

A magyar jövevényszó és származékai Pergošićnál bukkannak fel első ízben, később azonban a horvát köz- és jogi szaknyelv részévé váltak, és valamennyi 17. és 18. századi szótár felvette őket. Ma már nem használatosak.

## II. 11.

Alio modo potest considerari privilegium, in quantum non ex mera principis autoritate procedit, hoc est, quod princeps non habet justam legitimamque facultatem *concedendi*... ('azaz a fejedelemnek nincs törvényes hatalma olyan kiváltságot adni'). Veres Balázs és Pergošić is rövidít:

A privilegium másképpen mondatik törvéntelennek, mikor az fejedelemnek nincsen igaz és törvény szerint való hatalma *engedni*...

Privilegijom se drugim zakonom govori nepravden biti, gda poglavnik prave i pravdene oblasti niema na kakovoga dugovanja *engedovanje*...

(A magyar és a horvát szövegben a *non habet justam legitimamque facultatem concedendi* szerkezetnek ígés, illetve főneves konstrukció felel meg: *nincsen hatalma engedni; oblasti niema na engedovanje*)

4.1.4. **biršag** 'poena, onus, birsagium' 'bírság'

## II. 86.

Quomodo *birsagia*, in processu causarum accumulari solita, exigi debebant?

A pereknek folyásában mely *bírságok* szoktanak gyűjtetni, miképpen kell kiszedni?

Koteri su *biršagi* v tečeni pernie navadili biti, kako je je trebe vun zebrati?

A szó a latin szövegben is *birsagium* alakban szerepel. Figyelmet érdemel azonban a magyar *bírságlevél* horvát hibrid tükörszava is: *biršaški list*. A magyar főnévből *-ski* képzővel alkot melléknevet, és szabályszerűen következik be a szláv palatalizációnak megfelelően a *g* → *ž* (*š*) hangváltozás is. Ugyanilyen szerkezet a 'bírságfizetés' jelentésű *biršažna plaća* is. A *biršag* főnévet Mažuranić 1535-ből adatolja: Jes'li ja v kom *biršagu* zaostal? 'Vajon valamilyen *bírságban* elmaradtam?' (Mažuranić 1923).

## 4.1.5. Visszakölcsönzések

**peruš** 'litigans, causans' 'peres'

## I. 14. 12 §

Item occisores *litigantium seu causantium*, sive ad regiam Majestatem..., sive ad *sedem* judiciariam alicujus *comitatus*, aut alia quaecunque loca judiciorum ad causarum scilicet prosecutionem proficiscentium, vel ad dietam & conventionem generalem, de regio edicto celebrandam, venientium & accedentium ('Ha perlekedő felek, akik a királyi felséghez vagy valamely vármegye törvényszékéhez vagy bármely bírósághoz ügyeik előmozdítása végett fordulnak').

*Pereseknek* vagy kik királyhoz, vagy vármegye *székire* vagy akár minemű törvényhelyre pernek igazgatásáért, vagy hagyott napra vagy király parancsolatjából való közönséges gyűlisre kik mennek...

Drugi na deste, koteri idu ali k kralju ali na oktave, ali na brevis octavu, ali u *gradske međe stol*, ali u kakovo pravdeno mesto...

I. 31.

Item super jure regio noviter impetrato, si quis in causam cujuspian se cum literis donationalibus immittit, non tenetur *in causam attractus* vel *actor* ad id vel contra illud, literas statim producere...

Király igazságáról, kit újonnan kirtek, valakinek perében, az adománylevéllel magát avatja és ereszti, nem tartozik az *alperes* avagy az *felperes* arra, avagy az ellen, mindjárt levelét előhozni...

Ako je kralj svoju pravicu komu dal snova i ako se s takove pravice donaciju ili nečiju pernju umiješa i pusti, nije dužan *dolni ili gorni peruš*, protiv tomu napred svojih pravic donesti.

A horvát szó a magyar *peres* korábbi (delabializáció előtti) *perüs* alakjának átvétele. Az alapszó szláv: *prěti* 'veszekedik, perel'. A magyarba *-l* honosító képzővel adaptált *perel* igéből elvonással jött létre a *per*, majd *-s* szuffixummal a *perüs-peres*. A magyar szó az OklSz. tanúsága szerint 'controversus, litigiosus; streitend' jelentésben a 14. század első felétől fordul elő, majd pedig mint 'pars litigans; Prozeßführender', tehát mint jogi szakkifejezés 1511-től adatható. A horvát *perušra* az első adatot Pergošić fordításában találjuk. A *gornji peruš* és a *doln(j)ji peruš* magyar mintái kétségtelenek. Ezek a szavak a mai horvátban nem használatosak, helyettük 'alperes' jelentésben *tuženik* (part. perf. a *tužiti* 'bepanaszol, vádol' igéből, tehát 'bepanaszolt, vádlott'), a 'felperes' pedig *tužitelj* (a *tužiti* igéből képzett nomen agens: 'panaszoló, panaszos'). Alapszavuk a 'fájdalom, bánat' jelentésű *tuga*. Nem nehéz bennük a német mintát felfedezni: *tuženik* = *Angeklagter*, *tužitelj* = *Kläger*. A *klagen* igéről tudjuk, hogy „jogi jelentése már korán kialakult abból a szokásból, hogy a betörőt segélykiáltásokat hallatva csípték nyakon, és a tetteit a bíróság előtt kiáltozva és jajgatva vádolták” (DudEt.). A *Klage* már az ófelnémetben is nemcsak jajgatást, panaszkodást jelentett, hanem bíróság előtti vádemelést is (DudEt.). A megnevezés szemléleti háttere tehát a magyarban és a régi horvátban a nézeteltérés, veszekedés, a németben és a mai horvátban pedig a végső soron metaforikus, a jogtalanság miatti fájdalom és felháborodás érzelmi- leg is erős színezettségét kifejező *Klage*, illetve *tuga*. A példamondatban előfordul egy másik terminus, amely a horvátba jövevényszóként és tükörszóként is átkerült.

#### 4.1.6. *varmeđa* 'comitatus; vármegye'

*Megye* szavunk 'határ, mezsgye; Grenze' jelentésben 1055-ben fordul elő első ízben, majd 1116-tól 'államigazgatási egység; Komitat' jelentésben is szerepel (TESz.). A szó horvát eredetű, a *međa* hangtanilag illeszkedett átvétele. Jogi, illetve közigazgatási szakszóvá a magyarban lett, és ebben a jelentésben kölcsönözta vissza a horvát. Ismeretes részfordítású alakja is: *gradska međa*, de még a 19. század elején is használatos volt a *varmeđa* is.

#### 4.2. Tükörfordítások

##### 4.2.1. *vekovečina* – 'haereditas' 'örökség'

I. 16.

quia per notam infidelitatis & caput & *haereditas* seu perpetuitas omnium bonorum juriumque possessionariorum infidelis hominis amittitur

mert hitetlen embernek jószága és *öröksige*, mind az ő része minden nemzetével örökké elvész

ar nevjernoga človeka i glava, i imienie vekvekoma pogine i njegova *veko-večina* ...nigdar se ne može povnuti na njegove sini

II. 76. 6 §

Item, de iuribus quoque possessionariis impignoratiis idem est sentiendum; quod si quispiam litigantium *haereditatem* & proprietatem alicujus juris possessionarii pro se ordine judiciario obtinebit...

ha valamely peres fél valamely jószágnak *örökségit* törvinnek rendi szerint megnyeri...

da ako što zmed pravdašev *vekovečinu* i lastivnoću nekoga založnoga imienia pravdenim tečeniem dobi...

A horvát szó érdekes magyar tükörfordítás. Alapjául a *veköma*, *vekö vekoma* 'szakadatlan, évszázadokon át, idők végéig tartó' jelentésű adverbium szolgál, amelynek *veko-*, *vekov-* tövéből alkotott derivátummal van dolgunk. Első ízben Pergošićnál fordul elő. A 17. és 18. századi (kaj)horvát szótárak is felveszik. A magyarban 'possessio, latifundium, allodium; Besizung' jelentésben az OklSz. adatai szerint 1560-tól fordul elő. Az OklSz. a 'haereditas' jelentést nem tünteti fel. Ez a jelentés a TESz. szerint „képzettársítással fejlődött az örökölt javak rendszerint időtálló, állandósult jellege alapján”. A mai horvát nem ismeri; ebben a jelentésben *nasleđe*, *nasljeđe* használatos, amelyben a német *Nachfolge* hatása ismerhető fel. Az 1874–75-ös Bogoslav Šulek szerkesztette terminológiai szótárában a *nasljednik* jelentése 'Nachfolger, successore'. A mai horvát és a magyar kifejezés különböző szemléleti háttérrel tükröz; a magyarban az idő, a végtelenség, szakadatlanság, a horvátban pedig a sorrend, 'aki ti. következik' szemlélete nyilvánul meg. Érdekes lenne a német *Erbe* eredetével is foglalkoznunk, ez azonban túlságosan messzire vezetne. Az *örökség* későbbi 'possessio' jelentésére érdekes adalék egy jóval későbbi, pontosan 1662. október 1-jén keltezett, azóta is kaj nyelvjárást beszélő községből, Hidegségből származó záloglevél egy részlete: „...dajem na znanje [...] vsake fele [...] dobrim ljudem, [...] kako sam ja pogodil pokojnoga Fekete Marka udovicom za jedan *örözig* (recte: *örökség*) aliti budi zemlja” 'Tudtára adom mind-eféle jó embernek [...] hogy megegyeztem a megboldogult Fekete Márk özvegyével egy *örökségről*, azaz *földről*', amelynek elzálogosításáról van szó.

**4.2.2. zlameno ruho** 'donatio, dotalitium; jegyruha'

I. 93.

*donatio*, quae uxori propter ejus deflorationem & concubitum de bonis mariti datur.

*Jegy ruha* mondatik asszony állapotoknak az ő urok marháijából és jószágából házasságának adósságáért adni szokott jutalom vagy kedeg *jegy ruha* az, akit az ő szüzességének elvételeért, és vele való hálásért az ura jószágából neki adnak.

*Zlameno se ruho* govori ono kaj žene za nje devstva uzetje s nje muža imienja daju.



## I. 95. 2 §

*Dotalitiorum* autem solutio partim pecuniis numeratis, partim vero *rebus mobilibus* et *venalibus* juxta tamen verum pretium et valorem earundem rerum, fieri semper solet.

*Jegy ruha* fizetés fél részént megszámlált pénzzel, fél rész szerint *ingó marhával* leszen az ő igazi ára szerint.

*Zlamenoga se ruha* polovica *gibajućom marhom* splaćuje: da polog priecembe takove marhe.

A horvát szöveg kiadója, Kadlec is felismeri a magyar tükörszót, amelyet 'a vőlegénynek menyasszonya számára az eljegyzés alkalmából adott ajándék'-nak értelmez. Arra, hogy nem csupán ruhát jelentett, hanem általában ajándékot, a régi cseh terminus (*obvěnění*) is utal, hiszen a *věno* jelentése 'ajándék'. A *dotalitium* értelmezése Bartal szótárában (Bartal 1901) „provisio mulieribus in virorum proprietatibus” ('hív feleség jutalma, jegykötés, jegyruha') és „quae uxori propter eius deflorationem et concubitum de bonis mariti datur” (ez Werbőczy szövege is). A magyarországi középkori latinság szótárában: „bona cuiusdam feminae pertinens” ('hitbéri, hitbér címén járó') és „bona cuiusdam feminae, quibus marito mortuo viduitatis tempore uti potest; fere de summa pecuniae seu rebus mobilibus v. immobilibus, quae uxori a marito suo legantur et mariti bonis collocantur” ('a férj vagyonából a feleség özvegységére leköttött javak; hitbér').

Cserei Farkas A magyar és székely asszonyok törvénye című munkájában (íjf. Cserei Farkas kiadása, Kolozsvár 1800, idézi Szöcsné Gazda Enikő 2010) így olvassuk: „férjhez vitt szüzességnek, vagy özvegységbeli tisztaságnak jutalma [...] szokott fizetődni az asszonynak a férje jószágából annak állapotja szerint”. Itt találkozunk a német 'Witwenrecht; jus viduale' jelentéssel, ennek bemutatása azonban szintén messze vinne. Már Werbőczynél is felmerült a pénzzel vagy jószággal való megváltás gondolata. Szöcsné Gazda Enikő feltételezi, hogy „a hozomány, a nő vételára és a vérdíj között összefüggés volt [...] Amennyiben a vérdíj és a jegyruha összefüggései után nyomozunk, Székelyföldön a két összeg megközelítően azonos volt...”. A terminus alapjelentése valamely tárgyi ajándék (jegyruha, jegyposztó) lehetett, amelyet a férj volt köteles adni mintegy a hozomány viszonzásaként; erre utal a *contrados* értelmezés is.

**4.2.3. gibajuća marha** 'ingó vagyon, ingóság; res mobiles'

## I. 1.

In prima siquidem ejus parte de his, quae ad personarum rationem spectant [...] *jurium quartalitorum, ac dotalitiorum solutione, bonorumque mobilium, & immobilium aestimatione.*

Ez Decretomnak első részében szólok azokról a dolgokról, melyek az személyeknek okára néznek [...] lány negyed és jegyruha fizetésről, *ingó marhának és álló jószágnak* megbecsüléséről.

V prvoj strane toga Decretoma budemo govorili [...] od diekline četvrtine i svadbene svite plaćanja, od preštimanja *gibajućega i negibajućega imienija*

## I. 98.

Item, universae *res mobiles* mariti sine liberis atque sine testamento defuncti, cujusunque maniereri existant, & quocunque nomine censeantur, ad suam uxorem devolvuntur.

Fiak nélkül és testamentum nélkül való meghalt nemes embernek minden *ingó marhái* [...] az ő feleségire szállnak.

Koteri plemeniti ljudje, prez dece, i prez Teštamentoma pomeriu, takova mrtva človeka vsake vrste *gibajuća marha*, kakove gode fele ona budi vsa na njegovu ženu ostaje.

*Marha* szavunk germán eredetű (bajor–osztr. *markat*, *marchat*, *marchot*; ma *Markt*). Végső forrása a latin *mercatus* (vö. Hadrovics1985). A magyar szó eredeti jelentése ’vagyon, ingó vagyon, kincs’; ’szarvasmarha’ jelentésben a 16. század végétől adatos. Jogi szakszóként ’bona, res; res vendibiles, bona mobilia’ és általános ’dos’ jelentésben fordul elő Pergošić fordításában. A 16. századbeli horvátban olyan magyar mintára alkotott tükörfifejezés, amelynek első tagja a magyar part. praes. act. utánzása, második tagja pedig átvétel.

5. Pergošić Decretomában (a kritikai kiadás szójegyzéke szerint) mindössze húsz magyar kölcsönszó szerepel, de legtöbbjük (*peruš*, *pelda*, *foljaš* stb.) használata nem korlátozódik a jognak csupán egy-egy területére, hanem általános vagy gyakori jelentésének megfelelően különböző szövegek környezetben is kikerülhetetlenek.

A 16. század közepére – mint említettük és láttuk is – a magyar → horvát hatás válik egyre erősebbé, felváltva a korábbi horvát (szlovén vagy közelebről meg nem határozható szláv) → magyar nyelvi hatást. Különösen jól követhető ez nyomon a 18. század végétől egészen a 19. század nyolcvanas éveig, amikor a horvát nyelvújítás eredményei már megtalálják helyüket a különböző szakterminológiákban, elsősorban a jogi, a közigazgatási és az oktatási szókincsben. Ez a kor már nem az átvételek, kölcsönzések, hanem az utánzások, Schuchard szavaival élve a „Nachahmungok” kora. A horvát nyelvújítás magyar mintáit különböző párhuzamos törvény- és rendeletszövegek, országgyűlési tudósítások és naplók alapján kutatva az egyre erősödő német hatás mellett szép számú magyar mintára alkotott tükörszóra és tükörjelentésre leltem. Természetesen sokszor nehéz, sőt akár lehetetlen is eldönteni, hogy egy-egy új horvát terminus szemléleti alapja magyar, német vagy esetleg latin mintára utal-e. Kisebb időeltéréssel keletkezett párhuzamos szövegek elemzése azonban így is viszonylag megbízható eredményre vezethet. Szép feladat a horvát jogi szakszókincs kialakulását közép-európai összefüggésben nyomon követni, a legrégebb időktől Pergošićön át egészen a 19. századig. Talán sort tudok majd keríteni rá.

## SZAKIRODALOM

A magyarországi középkori latinság szótára III. – Lexicon latinitatis medii aevi. Argumentum Kiadó – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

Bartal Antal 1901. *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae...*

- Bónis György 1990. A Hármaskönyv. In: Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve*. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Téka Könyvkiadó, Budapest.
- DudEt = Duden Etymologie. 1963. *Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Günther Drosdowski, Paul Grebe und weiteren Mitarbeitern der Dudenredaktion. Bibliographisches Institut Mannheim.
- Fancev, Franjo 1910. Beiträge zur historischen serbokroatischen Dialektologie. *ArSlPh* 31: 367–75.
- Fancev, Franjo 1912. Beiträge zur serbokroatischen Dialektologie. (Schluß) *ArSlPh* 33: 20–34.
- Hadrovics László 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budaest.
- Heyse, Johann Christian August 1910. *Allgemeines verdeutschendes und erklärendes Fremdwörterbuch...* Neu bearbeitet, vielfach berichtigt und vermehrt von Professor Dr. Otto Lyon. Neunzehnte Original-Ausgabe.
- Jäger, Gerhard 1990. *Einführung in die Klassische Philologie*. Verlag C. H. Beck, München.
- Kadlec, Karlo 1909. *Stefana Verbecija Tripartitum*. Slovenski prevod Ivana Pergošiča iz godine 1574. S objašnjenjem Pergošičeva jezika od D-ra Đ. Polivke. Srpska Kraljevska Akademija. U Beogradu.
- Lyons, John 1995. *Einführung in die moderne Linguistik* 8. Auflage. Verlag C. H. Beck München (Die englische Originalausgabe erschien unter dem Titel: *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge University Press, 1968).
- Šojat, Olga é.n. Četiri stoljeća od prve sačuvane publikacije hrvatskokajkavske književnosti. In: *Izbor iz starije hrvatskokajkavske književnosti* 16. stoljeća. Kaj 58.
- Mažuranić, Vladimir 1923. *Prinosi za hrvatski pravno-povijestni rječnik*. Zagreb 1908–1912. Dodatci. Zagreb.
- Šulek, Bogoslav 1990. *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja*. Reprint izdanje. 1874–75. Globus/Zagreb.
- Szöcsné Gazda Enikő 2010. *Tárgyak és írások. A hozománylevelek szerepe a háromszéki nők életében*. [http://www.sulinet.h/oroksegtar/data/kulhonimagarsag/201oro/kriza\\_tarsasag\\_evkonyv\\_14/pages/003\\_Targyak\\_es\\_irasok.html/](http://www.sulinet.h/oroksegtar/data/kulhonimagarsag/201oro/kriza_tarsasag_evkonyv_14/pages/003_Targyak_es_irasok.html/).
- Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf 1959. *Geschichte der Philologie*. Nachdruck der 3. Auflage (1927) B. G. Teubner Verlagsgesellschaft. Leipzig.
- Willoweit, Dietmar 2006. Das europäische ius commune als Element kultureller Einheit in Ostmitteleuropa In: *Wanderungen und Kulturaustausch im östlichen Mitteleuropa*. Forschungen zum ausgehenden Mittelalter und zur jüngeren Neuzeit. Hans-Werner Rautenberg. Oldenburg.

Nyomárkay István

akadémikus  
ELTE Szláv Filológiai Intézet

## SUMMARY

Nyomárkay, István

### Philology: the study of linguistic contacts (Hungarian influence on 16th-century Croatian legal terminology)

The basis of all philological research is the concrete text, whether written or spoken (and recorded). Texts help us determine the source, intermediary, and target languages in processes of

lexical borrowing and language contacts in general. Texts make it possible to reconstruct the linguistic world view that underlies them. It is in this context that we investigate the relationship of contemporary Hungarian and Croatian translations, as well as the Latin original, of István Werbőczy's *Tripartitum* (1514). We cover concepts such as borrowing, reborrowing, loan translations and semantic calques.

**Keywords:** Werbőczy, Balázs Veres, Ivan Pergošić, loan translation, semantic calque, reborrowing

## A szövegen belüli fejtegetést nyomatékosító metatextémák

A jelen cikkben tárgyalt metaoperátorok (metatextémák) a szövegen belüli fejtegetés folyamatát világítják meg azzal a céllal, hogy a vevő könnyebben tudja rekonstruálni a neki szánt információt. Így ezek a metaoperátorok kiemelik a diskurzus stratégiai momentumait, elindítják a vevőben a megfelelő percepciós folyamatokat, aki ily módon képes gyorsan integrálni és interpretálni az egész szöveget. Másikféleképpen fogalmazva, a szóban forgó metatextémák aktivizálják és megfelelően irányítják az olvasó figyelmét, megkönnyítik a szövegtérben történő mozgását, megvilágítják a szöveg logikai organizációját. Az elemzett metatextémák azzal, hogy bizonyos intellektuális műveleteket regisztrálnak (pl. problémafelvetés, alaptételek elfogadása, végső következtetések megfogalmazása, stb.) a meghatározott szövegmentumok megfelelő interpretációjának szignáljaivá válnak, és mivel a grafikai jelöltek helyeken jelennek meg, a vevő gyorsan észre tudja venni őket, és helyesen rekonstruálja az adó gondolkodásának a módját, azaz helyesen értelmezi a kommunikációs szándékát. Hozzá kell tenni, hogy a fejtegetés módja a különböző szövegekben különböző, sokszor nagyon bonyolult és sajátos. Nézzük meg közelebbről ezt a kérdést. Legelőször olyan metatextémákat tárgyalunk, amelyek bevezetik a fejtegetés problémáját. Ezek a metatextémák nagy többségükben felszólító módban szerepelnek, de funkcionálhatnak kijelentő módban is, első személyben, egyes és többes számban, jelen, illetve jövő időben. Például:

*Vizsgáljuk meg...; Nézzük meg...; Elemezzük...; Kimutatjuk, hogy...; Bebizonyítjuk, hogy...; Figyelembe vesszük...; Ki fogjuk mutatni, hogy...; Meg fogjuk látni, hogy...; Be fogjuk bizonyítani, hogy...; Analizáljuk...; Tanulmányozni fogjuk...; Tárgyaljuk...; stb.*

Példák (az eredeti helyesírás megtartásával):

*Vizsgáljuk meg, hogyan függ a kerékpár-dinamó által különböző állandó ellenállásokon leadott elektromos teljesítmény a forgórész fordulatszámától!* ([www.tests.hu/storage/pdf/197.pdf](http://www.tests.hu/storage/pdf/197.pdf))

*Nézzük meg, mi történik, ha például az égitestek mozgását leíró differenciálegyenletekből levezethető, bonyolult formulák helyett egyszerű függ-*

vényeket alkalmazunk a fent leírt iterációs algoritmus szerint. (puma.unideb.hu/~gasparv/.../playchaos.htm)

*Először elemezzük a feszültség alapú (voltage mode) szabályozás működését!* Amennyiben megváltozik, nő a vonali feszültség (Us) ennek hatása... (www.hobbielektronika.hu/.../topic\_8028.html?)

Ebben a cikkben *kimutatjuk*, hogy néhány axiómát feltéve számos korlát létezhet egy technikai civilizáció számára. Az energiahasználat kulcsszerepe és a központok valamint a periféria problémája erőteljesen befolyásolja egy civilizáció L élethosszát. A mi fejlődésünknek számos tanulsága van idegen civilizációk növekedésének vizsgálata szempontjából. (ffek.hu/.../energy\_use\_entropy\_and\_extra\_terrestrial\_civilizations\_energiahasznalat\_entropia\_e -)

Az indukciós hipotézist felhasználva *bebizonyítjuk*, hogy az  $n+1$ . tagra teljesül állításunk. (Ezzel azt láttuk be, hogy a tulajdonság öröklődik az  $n$ . tagról az  $n+1$ . tagra). (tanseged.info/.../bizonyitasi-modszerek-es-bemutatasuk-tetelek-bizonyitasaban/)

A bináris fák bejárásakor *figyelembe vesszük* a fa által képviselt struktúrát. Háromféle fabejárási sorrend létezik: A bal-közép-jobb (BKJ) bejárásnál egy csúcs esetén először a baloldali részfáját, utána az illető csúcst, utána a jobboldali részfáját dolgozzuk fel. A részfák feldolgozása rekurzívan ugyanígy történik. (www.sulinet.hu/inform/szakkor/jegyzet/.../f7.htm)

*Ki fogjuk továbbá mutatni*, hogy van olyan  $H$ , melyre  $1H]=c$  és  $H$  minden [...] Valamivel élesebb tételt fogunk bizonyítani. *Ki fogjuk mutatni*, hogy létezik oly  $H$ , melyre  $/H/$  [...] és továbbá minden véges  $k > 2$ -re  $H$  bármely  $k$  eleme lineárisan független, azaz nincs  $H$ -nak  $k$  olyan pontja, amely a Hilbert-ter egy  $(k - 2)$ -dimenziós altérben van. (www.renyi.hu/~p\_erdos/1968-02.pdf)

Ennyire egyszerű a lineáris operátor definíciója. *Meg fogjuk látni*, hogy ebből a két dologból rengeteg dolog következik, amik ráadásul nagyon fontosak számunkra. Ha  $T: U \rightarrow V$ , akkor  $U$ -t tárgytérnek,  $V$ -t képtérnek nevezzük, ugyanis ha  $U$  vektortér, akkor a lineáris transzformáció  $U$  vektorteret  $V$ -re képezi, ami így ugyancsak vektortér lesz. Ezt a vektortér definíciójából könnyen bebizonyíthatjuk, de ez most nem fontos. (directxprog.uw.hu/Matematika/matek3\_2.htm)

*Indirekt módszerrel be fogjuk bizonyítani*, hogy  $1$  a legnagyobb szám. (Szám alatt most természetes számot értünk.) Jelöljük  $n$ -nel a legnagyobb számot, és tegyük fel az állítás ellenkezőjét, azaz, hogy  $n > 1$ . Mindkét oldalt beszorozva  $n$ -nel:  $n^2 > n$ , tehát nem  $n$  a legnagyobb szám. Ezzel ellentmondásra jutottunk, tehát nem igaz az indirekt feltételezésünk, tehát  $1$  a legnagyobb szám. (hirek.oldal.info/hír/tudomány/2007/.../d08)

A gyakorlatok során *tanulmányozni fogjuk* az ember EEG-jét. EEG-t és KP-t *analizálunk* műtétileg beültetett, azaz krónikus elektródokkal ellátott patkányokon (detari.web.elte.hu/gyak\_jegyzet/EEG\_gyakorlat.doc.)

Ebben a cikkben *részletesen tárgyaljuk* a kamillatea esetleges mellékhatásait, és szó esik arról is, hogy milyen hatást fejt ki különböző gyógyszerekkel használva. (www.edenkert.hu/konyhakert/.../kamillatea.../4242/)

Jelen tanulmányban *azt vizsgálom*, hogy a technikai elemzés egyes módszerei hatásosak voltak-e a Budapesti Értéktőzsdén 1999 és 2005 között. (www.econ.unideb.hu/oktatas\_es.../comp\_konyvek\_601\_farago\_adam.pdf)

A feljebb bemutatott konstrukciókban észrevehető az úgynevezett „inkluzív mi” személy kategóriának a retorikai használata, amely, mint ismeretes, összefügg a kijelentés pragmatikai aspektusával. Amikor az adó az inkluzív mi-t használja, ezzel dialógust teremt a vevővel, és ennek köszönhetően csökken a köztük meglévő távolság. Így mind a kettő egyenrangú részvevőjévé válik a kommunikációs aktusnak. Az adó azzal, hogy azonosul a vevővel, befolyásolja a vevő viselkedését, hatást gyakorol rá azzal a szándékkal, hogy a vevő kövesse gondolkodásának a menetét, együtt gondolkodjon vele, vegyen részt vele a probléma megoldásában, és legyen meggyőződve arról, hogy a számára javasolt érvelési mód helyes, fogadja el, és tekintse azt sajátjának.

A szóban forgó metatextémák az analitikus szerkezetekben is megjelenhetnek, például:

*Bizonyításra kerül...; Összehasonlításra kerül, hogy...; Tárgyalásra kerül (kerülnek)...; Elemzésre kerül(kerülnek)...; Bemutatásra kerül...; stb.* Példák:

Mivel minden összehasonlító módszer esetében két különböző mikrostruktúrájú felület *kerül összehasonlításra* úgy elméletileg, mint kísérletileg igazolja a felületek érdességének hatását a különbségi csíkok láthatóságára. *Bizonyításra kerül, hogy* a különbségi csíkok láthatóságának csökkenését leíró elméleti eredmény úgy formailag, mint tartalmilag hasonló a szakirodalomban fellelhető egyszerű, kétexpozíciós interferenciacsíkok láthatóságának csökkenését megadó eredményekhez, vagyis a láthatóság csökkenése csak nagy érdességű felületek esetén jelentős [...] A dolgozat negyedik fejezete a rövid koherencia hosszúságú fényforrást használó „Coherence Radar”-t használva igazolja, hogy ellentétben a holografikus vagy szemcsekép interferometriával, a deformációnak nemcsak a nagysága de iránya is egyértelműen meghatározható. *Bizonyításra kerül, hogy* kis deformáció mérési bizonytalansága nanométer nagyságrendű még olyan esetben is, amikor a felületi érdesség a mikrométeres tartományba esik. (www.doktorijegyzek.hu/jeg.php?subid=1&pid)

Ebben a cikkben *tárgyalásra kerülnek* ennek a mindennapi anyagnak rövid távú élettani hatásai. Szintén megvizsgáljuk, vajon a koffeinhatással van-e az

olyan betegségek kockázatára, mint a szív- és érrendszeri megbetegedések és a rák, továbbá behatását az olyan speciális csoportoknál, mint a koffein-függők. ([www.eufic.org/article/hu/.../Koffein-egeszseg/](http://www.eufic.org/article/hu/.../Koffein-egeszseg/))

Elsősorban az online források hírei *kerülnek elemzésre*, de alkalmanként az RTV és a print médiaaktivitása is *bemutatásra kerül*. ([sajtoelemzes.hu/reports/reports\\_1113085101109.html](http://sajtoelemzes.hu/reports/reports_1113085101109.html)).

A probléma aktuális fejtegetését bevezethetik az intellektuális folyamatokat jelentő melléknévi, illetve határozói igenevek is:

1. Jelzik a meghatározott tételek elfogadását, például:

...a megmaradás és elfogyás problematikáját *vizsgálva elfogadjuk*, hogy az ember mögött, „fekete-zölden kavargó növényei mögött senki más nem áll, mint magányos önmaga” (I/484. o.): rejtőzködő énünk tehát. ([www.geczijanos.eoldal.hu/.../lang-eszter-geczi-janos-tiltott-abrazolasok-konyve---anek-dota-szepirodalmi-figyelo\\_-2...-](http://www.geczijanos.eoldal.hu/.../lang-eszter-geczi-janos-tiltott-abrazolasok-konyve---anek-dota-szepirodalmi-figyelo_-2...-))

2. Tájékoztatnak a fejtegetés elkezdéséről, például:

Az új erőművi fejlesztések technológiai lehetőségeit *vizsgálva abból kell kiindulni*, hogy ma általában a szénhidrogén, ezen belül elsősorban földgáz. ([nfm.gov.hu/data/cms13159/megbizhato\\_villamos\\_energia\\_ellatas.pdf](http://nfm.gov.hu/data/cms13159/megbizhato_villamos_energia_ellatas.pdf))

A kultúrát *elemezve, figyelembe kell venni* az egyéni gondolkodást, a meggyőződést, az érzelmeket és a cselekedeteket alakító komponenseket. ([www.most.org.rs/.../IO\\_Prirucnik\\_za\\_nastavnike\\_i\\_nastavnice\\_madjarski.pdf](http://www.most.org.rs/.../IO_Prirucnik_za_nastavnike_i_nastavnice_madjarski.pdf))

3. Tájékoztatnak az elemzett kérdés meghatározott aspektusainak elkülönítéséről, illetve az elkülönítés szükségességéről/lehetőségéről, például:

Az ábrát *elemezve először el kell különíteni* azon elemző módszereket, amelyek csak egy programot értékelnek. (1A, 1B, 2) és azon vizsgálati módszereket, ([phd.sote.hu/mwp/phd\\_live/vedes/export/mesarosagnes-d.pdf](http://phd.sote.hu/mwp/phd_live/vedes/export/mesarosagnes-d.pdf))

4. Jelzik a fejtegetés konkrét eredményeit, például: *elemezve arra...; elemzvéen arra...; vizsgálva arra...; tanulmányozva arra...; stb.* Példák:

A hőmérsékleti változásokat és a régészeti leleteket *elemezve arra következtettek*, hogy további – bár arányaiban messze kisebb – becsapódások következtek be. ([vilagur.hupont.hu/2/nibiru](http://vilagur.hupont.hu/2/nibiru))

*Elemzvéen* a helyzetet, *arra a következtetésre jutottunk*, hogy a mi feladatunk továbbra is a jó munka. Ez a döntésünk stratégiának és taktikának is bevált. ([www.zmte.org/hu/e107\\_files/public/60.pdf](http://www.zmte.org/hu/e107_files/public/60.pdf))



Az előítéletességet vizsgálva arra a megállapításra juthatunk, hogy az nemcsak a fejekben van, de élethelyzetekben is megnyilvánul. (szmi.hu > ... > Aktuális/ Rendezvények)

A ló anatómiáját és felépítését tanulmányozva arra a megállapításra kell jutnunk, hogy egy teve felépítésénél fogva messze alkalmasabb arra, hogy a hátára... (polequi.hu/content.php?a=mennyitbir -)

A fejtegetés problémáját bevezethetik a modális és a minősítő metatextémák is: *bizonyítani lehet, hogy...*; *ki lehet mutatni, hogy...*; *be kell mutatni, hogy...*; *könnyen meggyőződhetünk arról, hogy...*; *könnyen ki lehet mutatni, hogy...*; *könnyen ellenőrizhetjük, milyen...*; *könnyű kimutatni, hogy...*; stb. Példák:

Ezek alapján viszont *bizonyítani lehet, hogy* nemcsak a szülő lopott, hanem a nem büntethető, kiskorú gyermekét is lopásra használta – a Btk. szerint ez kiskorú veszélyeztetésének minősül. (www.nol.hu/belfold/lap-20090217-20090217-5)

Ezekben a pillanatokban fantasztikus dolgokat alkotnak, és tudományosan *ki lehet mutatni, hogy* az ihletettség lázában tényleg gyorsabban működnek az... (maniasdepresszio.uw.hu/oldal/hirek/hirek32.html -)

Részletesen *be kell mutatni, hogy* a tervezett erőmű vízszükséglete következtében milyen vízhozambeli, vízjárási, talajvízszint csökkenési stb. hatás várható a felszíni- és felszín alatti vizekben. (www.emiktvf.hu/Ugyfelinf/engedelyek/doc/10886hat.pdf)

Ha veszünk egy drótot, *könnyen meggyőződhetünk arról, hogy* az egyik vége pozitív, a másik negatív töltésű. Mindennek megvan ugyanis a két pólusa... (halalfelelem.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=1108056)

Az  $F_p(x)$  függvényről *könnyen ki lehet mutatni, hogy* szigorúan monoton növekvő, folytonos és szinguláris függvény, tehát deriváltja majdnem mindenütt 0. A  $\mu_{p_1}$  és  $\mu_{p_2}$  mértékek ortogonálisak, ha  $p_1 \neq p_2$ . (www.tankonyvtar.hu > ... > Matematika > Matematikai mozaik)

Így *könnyen ellenőrizhetjük, milyen hatásai vannak az egyes paramétereknek*. infocus2: Az előre definiált beállítások paramétereit egyenként... (techline.hu/tudastar/20101208\_kepek\_elesitese.aspx)

*Könnyű kimutatni, hogy* egy felnőtt ember életfolyamatai által redox folyamatokban kicserélt elektron átvitel egy elem 70 amperes áramával egyenértékű. Az élő szervezetek kitűnően alkalmazkodnak a legszélsőségesebb körülményekhez is. Amikor sok elektrolitot (ásványi sót) tartalmazó vizet fo-

gyasztunk, szervezetünk több iont dob ki a vizelettel. Ezt mérésekkel igen *könnyű kimutatni*. Ha kevés ásványi só „iszunk”, szervezetünk a táplálékból pótolja (és ott bőségesen van majdnem minden szükséges elemből) a hiányzó ionerősséget. Minden esetben egy dinamikus egyensúly alakul ki. (<https://www.marxists.org/magyar/archive/.../fef.htm>)

A *lehet, kell* predikatívumok elsődlegesen a deontikus modalitás kitevői. Ez a modalitás az utasítás, a tiltás és a megengedés megállapítása révén az adott esemény értékelését fejezi ki. A *lehet, kell* predikatívumok nem rendelkeznek személykategóriával, csak a főnévi igeneveket konnotálhatják, és így a modalizáló és a modalizált szubjektum kifejezhetetlen marad a mondat felszínén. Az ily módon történő modalizálásnak belső jellege van, és csak a főnévi igenév által jelzett folyamatra (cselekvésre, állapotra) vonatkozik. A *lehet* modalizátort tartalmazó szerkezetek a részproblémák szignáljai. A kifejezés bizonyos momentumában az adó saját tudása, valamint a kutatásai alapján megállapítja, hogy létezik az adott probléma megoldásának, illetve bizonyításának a lehetősége. Rámutat erre a problémára és a bizonyítási eljárásra is. Például:

*Bizonyítani lehet, hogy az ellátás legáltalánosabb és legolcsóbb formája az öngyógyítás és az ellátás legdrágább formája a másodlagos vagy harmadlagos ellátás...* ([www.datanet.hu/pharma/.../144ongyogy.htm](http://www.datanet.hu/pharma/.../144ongyogy.htm))

A *be kell mutatni* szerkezetek a segédproblémákra utalnak. Az adó a meghatározott probléma megoldásának a szükségességéről szól, a problémát megfogalmazza, és megmondja, hogyan kell azt megoldani. Például:

2010-től az elsősegély vizsgán *be kell mutatni* a szívmasszázst is. Valahol van fent a neten erről videó, hogy milyen gyorsan kell csinálni? ([www.gyakori.kerdesek.hu](http://www.gyakori.kerdesek.hu) > ... > Egyéb kérdések)

A minősítő szerkezeteket használva az adó nemcsak megfogalmazza és bevezeti a problémát, hanem egyidejűleg értékeli is bizonyításának a módját, ami nem okozhat különösebb gondot, mivel könnyű, és nem igényel nagyobb intellektuális erőfeszítést. Az ilyen jelzés után a kijelentés szerzője megadja a probléma megoldását is. Például:

*Könnyen ellenőrizhetjük, hogy bisztochasztikus M mátrix esetében az egyenletes eloszlásnak megfelelő konstans  $v$  vektor kielégíti az egyenletet.* Ez jelen esetben  $52!$  darab  $1/52!$ -ból áll. Hiszen minden eleme egyenlő és összességében egy oszlopnyi  $P_{\alpha\beta}$ -val szorozzuk, ezek összege pedig egy. ([matek.fazekas.hu/.../eloadas\\_2006\\_05\\_23\\_toth.html](http://matek.fazekas.hu/.../eloadas_2006_05_23_toth.html))

A aktuális fejtegetési problémát a *ha a ... -ról van szó, akkor...; ami a ...-t illeti, akkor...* típusú mondattani konstrukciók is bevezethetik. Például:

*Ha csak kis karcolásról van szó, akkor elegendő jóddal, vagy kamillával lefertőtlenítenünk. Egy felületi sérülés orvost sem igényel, szépen magától...* ([www.pets-magazin.hu/.../1801-uennepi-hoercsoeg-goercsoek](http://www.pets-magazin.hu/.../1801-uennepi-hoercsoeg-goercsoek))

Ez a 15 m azonban meglehetősen kis tömeget jelent, hiszen egy kiegészített rakétafokozat üres héjáról van szó néhány üres rakétahajtóművel. *Ha valóban erről van szó, akkor a test az atmoszférába ütközve nagy magasságban maradóktalanul elég, olyasfajta tűzgömb-jelenséget produkálva, mint amelyet...* ([web.interware.hu/valas/Valas/hirek/astro/sg344.htm](http://web.interware.hu/valas/Valas/hirek/astro/sg344.htm))

*Ami a médiát illeti, akkor még csak rádió volt, 2 hazai adóval. Volt egy „fő-humoristánk”, akit mindenki szeretett, mert ő felsőbb...* ([mkdsz.hu/index.php?option=com\\_content...](http://mkdsz.hu/index.php?option=com_content...))

Ebben az esetben a szóban forgó metatextémák bevezetik a már korábban jelzett problémát, és elkezdik bővebb fejtegetését.

Találkozhatunk olyan metatextémákkal is, amelyek a fejtegetés problémáját függő kérdés formájában vezetik be. Például: *Felmerül a kérdés; Fennáll a kérdés, hogy...; Választ adunk arra a kérdésre, hogy...; stb.* Példák:

*Felmerül a kérdés* vajon tényleg szükséges-e szervek átültetése gyógyítás céljából? Erre a kérdésre a választ a társadalom adja meg. A medicina fejlődése adott egy lehetőséget, a szervátültetést, a társadalom részéről tapasztalható egy elvárás, egy igény, ezt az igényt elégíti ki az orvosok és más egészségügyiek azon csoportja, akik az agyhalált megállapítják, az átültetendő szerveket eltávolítják és átültetik. ([www.transzplant.hu/.../jogi\\_etikai\\_kerdesek.htm](http://www.transzplant.hu/.../jogi_etikai_kerdesek.htm))

Ha viszont az első feltevést fogadjuk el, akkor *fennáll a kérdés, hogy* vajon Dávid reménye a bibliai igazságot hirdeti-e. Még ha el is fogadjuk, hogy a fenti szomorú utalásban Dávid a mennyországra gondol, akkor sem szabad azt a csecsemők üdvözlésének teológiai ígéreteként értelmeznünk. ([www.christiananswers.net/.../q.../edn-f006h.html](http://www.christiananswers.net/.../q.../edn-f006h.html))

Természetesen szót ejtünk a háttérben futó technológiáról, és *választ adunk arra a kérdésre, hogy* hogyan képes az Excel 2010 és a PowerPivot... ([www.microsoft.com/hun/technet/article/?id...217b](http://www.microsoft.com/hun/technet/article/?id...217b))

Ebben a rövid tanulmányban *arra a kérdésre adunk választ, hogy* nekünk, mint a programon részt vevő pedagógusoknak mit nyújtott ez a kurzus. ([www.lib.jgytf.u-szeged.hu/.../e.../izrael.htm](http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/.../e.../izrael.htm))

Amikor az adó felteszi a kérdést, ezzel hatást gyakorol a vevőre, ösztönzi őt a gondolkodási aktivitásra, és tájékoztatja arról, hogy éppen ebben a pillanatban új problémát vezet be.

Az adott probléma fejtegetésének a folyamatát az olyan metatextémák jelzik, mint például: *tovább folytatva*; *tovább vizsgálva*; *a továbbiakban... fogunk vizsgálni...*; *a továbbiakban ... elemezni fogjuk...*; stb. Példák:

*Tovább folytatva a gondolatmenetet*, 20 évvel ezelőtt azt mondták, adjunk nyugodtan májat a babáknak és a hozzátáplálást már 6 hetes! korban elkezdtük, most pedig kerüljük, mert veszélyes mérgeanyagokat tartalmaz! (ekszer. info/blog/?p=15)

*A gondolatot tovább folytatva* az első szerződéstől számított tizedik sorban (ez vertikálisan értendő) nem 210 = 1 024 elemet kell adott esetben kitölteni, (familybenefitklub.hupont.hu/5/binaris-rendszer)

*Tovább vizsgálva* a mérleg két oldalán felsorolt terminusokat a számviteli rendszer egy további tagolódását figyelhetjük meg. (web.kvif.bgf.hu/upload/menu.../doc/20100330172431X\_NyV8\_Dosa.pdf)

*A továbbiakban* olyan geometriai objektumokat *fogunk vizsgálni*, melyek a négy alpművelet segítségével már koordinátázhatóak. (www.math.u-szeged.hu/~nagy/Oktatas/PDF/trafjegy.pdf)

*A továbbiakban* irodalmi adatok alapján *elemezni fogjuk* a két végén csuklós rúd saját körfrekvenciáira a nyírási alakváltozások és az elfordulási tehetetlenség hatásának figyelembevételével kapott összefüggést. (www.epito.bme.hu/me/oktatas/feltoltesek/.../1-rudak\_szabadrezgese.doc)

Amikor az adó veszi igénybe ezeket a metaoperátorokat, egyben tájékoztatja a vevőt, hogy folytatni fogja az adott probléma fejtegetését, és ezzel kapcsolatosan új információkat fog bevezetni.

Az adó megváltoztathatja az eddigi fejtegetés tárgyát képező problémát, azaz új problémát vezet be a szövegbe, és ennek jelzésére az olyan metatextémákat használja, mint például: *Külön problémát okoz*; *Külön problémát képez*; *Az már más kérdés, hogy...*; *Rátérve most már*; *Most már rátérhetünk arra a kérdésre, hogy...*; stb. Példák:

*Külön problémát okoz* a szigetelt szerkezetek átmenő vezetékek környezetének vízhatlanná tétele. Ez a szigetelőszakma egyik legnehezebb része, a mellékelt... (valyog.uw.hu/d3\_2.htm)

Az EU Directives átvétele jelentős változást okozott a hazai ivóvízszabvány teljesíthetőségében. *Külön problémát okoz* ennek következtében az arzén, az ammónium ion a vas és a mangán. (ww.epito.bme.hu/vcst/oktatas/feltoltesek/BMEEOVK.../01altalanos09.ppt)

A retinaculum extensorum alatt lévő feszítőinak sérülése esetén az ínvarrat hasonlóképpen nehézség nélkül elvégezhető. Ha a retinaculum – igen ritka esetben – átmetszésre kerül, annak egy részét helyre kell állítanunk. *Külön problémát képez* az extensor pollicis longus inának sérülése a radius ún. Lister-tuberculuma felett... ([www.vitalitas.hu/?ctype=3&todo=bet](http://www.vitalitas.hu/?ctype=3&todo=bet))

A WLED-es és a CCFL háttérvilágítású tévék színtere kb. azonos, RGB LED-es háttérfénnyel viszont sokkal szélesebb színspektrum érhető el. *Az már más kérdés, hogy ez a képminőségre pozitív hatással van-e; erről megoszlanak a vélemények, sokan a LED-es tévék képét túlszaturáltak tartják...* ([www.geeks.hu](http://www.geeks.hu) > Technológiák)

*Rátérve most már az új szabályozás hátrányainak ismertetésére, célszerűnek tűnik mindenekelőtt rámutatni arra, hogy a munkaadók jogait rendkívüli mértékben „csorbító” új rendelkezések bevezetése egyfajta külső kényszerre, azaz Magyarországnak mint az Európai Unióhoz csatlakozni kívánó tagjelölt országnak az EU-val szemben fennálló jogharmonizációs kötelezettségeire, egészen pontosan a magyar munkajogi szabályozásnak a 93/104/EK irányelv előírásaival történő összeegyeztetésére, összehangolására vezethető vissza.* ([a-munkaado-lapja.cegnet.hu/.../a-rendkivuli-munkavegzes-uj-rendszere](http://a-munkaado-lapja.cegnet.hu/.../a-rendkivuli-munkavegzes-uj-rendszere))

*Most már rátérhetünk arra a kérdésre, hogy lehet-e egy négyelemű halmazon a műveleteket a nekünk megfelelő módon definiálni, vagyis hogy létezik-e négyelemű test.* ([www.tankonyvtar.hu/konyvek/uj.../uj-matematikai-mozaik-6-081030-1](http://www.tankonyvtar.hu/konyvek/uj.../uj-matematikai-mozaik-6-081030-1))

E típusú metaoperátorok segítségével az adó jelzi a vevő felé, hogy mostantól kezdve más témát fog tárgyalni. Ezek a szintaktikai konstrukciók új információs mezőt is nyitnak. Az előző fejtegetési folyamatra való visszatérést a következő metatextémák jelzik: *visszatérve; térjünk vissza; most visszatérhetünk; ezek után visszatérhetünk; stb.*

*Visszatérve az eredeti témára: sajnós konkrét építő jellegű negatív kritikát sehol sem olvastam. Most persze lehet fújolni...* ([torresdani.blogol.hu/?d=2004-12](http://torresdani.blogol.hu/?d=2004-12))

Ebből az következik, hogy erre nem lehet ésszerű stratégiát építeni. *De térjünk vissza a statisztikára.* Sokszor megfedlekem róla, de ennek ellenére nagy számban jegyzem fel a játékaimat egy Excel táblázat függőleges oszlopaiba. Ha eddig nem tetted meg, akkor most kezdj hozzá, mert anélkül a szerencse markában fogsz vergődni az idő végtelenségéig. ([rulett-szerencsejatekok.buzz.hu/](http://rulett-szerencsejatekok.buzz.hu/))

*Most visszatérhetünk kezdeti szempontunkhoz*, ahhoz a kérdéshez nevezetesen, hogy a patológikus (azaz különleges, eltúlzott) reakció miképpen érinti a... (mek.oszk.hu/02000/02007/02007.pdf)

*Ezek után visszatérhetünk a feladatunkhoz*. Nézzük, hogy hogyan kezdődik egy lehetséges megoldás. (A rajzzal kapcsolatos részek vastagon vannak szedve): (users.atw.hu/crash/suli/prog/OOP.doc)

*Befejezésül térjünk vissza* az emberi génebérszet lehetőségeihez és korlátaihoz. Noha az eddigiekben erről nem ejtettünk szót, nyilvánvaló, hogy a soksejtű... (www.mindentudas.hu/.../20040803venetianer.html?)

Az adó, a fenti metatextémákat használva figyelmezteti a vevőt arra, hogy éppen ebben a pillanatban visszatér a korábban abbahagyott elmélkedéshez. Az ilyen megszakítás az érvelés folytonosságában, azaz a fővontaltól való távolodás azzal magyarázható, hogy az adó szükségesnek tartotta bizonyos digresszió bevezetését. Ez lehet például olyan eset, amikor a főprobléma tárgyalásakor felmerült olyan kérdés, amely magyarázatot igényel.

A tudományos szövegekben nagyon fontos momentum a meghatározott tételek elfogadása, amely nélkülözhetetlen a tudományos gondolkodásban, mivel ezek az információk sokszor a fejtegetés kiindulópontját jelentik, és feltétele a tudományos érvelés helyes, koherens és pontos véghezvitelének. Fontos tény az is, hogy a tételeket nem jellemzik igazságossági szempontból, és nem rendelnek hozzájuk semmilyen episztemikus jellemzést. Hozzá lehet tenni azt is, hogy azok a metatextémák, amelyek bevezetik a tételeket, figyelembe véve a szintaktikai kritériumot, ugyanolyan csoportokat alkotnak, mint azok a metatextémák, amelyek a fejtegetés tárgyát képező problémát vezetik be. A következő metatextémákról van szó: *Tételezzük fel, hogy...*; *Tegyük fel, hogy...*; *Fogadjuk el, hogy...*; *Elfogadjuk a következő tételt; állításokat tételezzük fel; állítás...Tételezzük fel, hogy...*; stb. Például:

*Tételezzük most fel, hogy a halmazból kiválasztunk egy vektort*, legyen ez  $\mathbf{v}$ , és legyen ez az úgynevezett „küldő vektor”, vagy ahogyan a CDMA eljárásban nevezik, chip kód. Rendeljük a 0 számjegyre a  $-\mathbf{v}$  vektort, és az 1 számjegyre a  $\mathbf{v}$  vektort. Például, ha  $\mathbf{v} = (1, -1)$ , és a bináris vektor  $(1, 0, 1, 1)$  akkor eredményül a  $(1, -1, -1, 1, 1, -1, 1, -1)$  vektort kapjuk. Az eljárással létrehoztuk az átvitt vektort. (hu.wikipedia.org/.../Kódosztásos\_többszörös\_hoz\_záférés)

*Tegyük fel, hogy  $E(X)$  létezik*. Az  $X$  valószínűségi változó  $F$ -re vonatkozó [...] *Tegyük fel, hogy az  $X$  és  $Y$  valószínűségi változók várható értéke létezik*. (books.google.hu/books?isbn=9639132993)

Az (1) jelölés eleve feltételezi, hogy az ilyen sorozatok halmaza létezik. Rendben, *fogadjuk el, hogy* a matematikában használt „létezés” fogalommal összhangban létezik az  $A$  halmaz, mely elemként tartalmazza az össze  $0, 1$

számjegyekből álló sorozatot, és csak azokat. A tétel állítása itt kerül kimondásra. *Fogadjuk el, hogy* Rudin ennek bizonyítását tűzte ki célul. Az  $E$  halmaz bevezetésével a bizonyítás új fordulatot vett: mostantól nem az  $N$  és  $A$  halmaz közötti kölcsönösen egyértelmű megfeleltetés lehetetlenségének közvetlen bizonyítása a cél, hanem e helyett az lesz a cél, hogy belássuk: bárhogyan választjuk is az  $A$  halmaz  $E$  részalmazát, ha  $E$  megszámlálható, akkor nem lehet azonos  $A$ -vel. ([www.geier.hu/Cantor/Cantor\\_szobeli\\_2.htm](http://www.geier.hu/Cantor/Cantor_szobeli_2.htm))

Bizonyítás nélkül *elfogadjuk a következő tételt*. 4.5. Tétel. Ha  $\lim n \rightarrow \infty bn = \pm \infty$ , akkor  $\lim n \rightarrow \infty (1 + \frac{1}{bn})^{bn} = e$ . A következő tétel állításaira... ([www.ttk.pte.hu/matek/numanal/ttk\\_elemei/gi/analizisgi.pdf](http://www.ttk.pte.hu/matek/numanal/ttk_elemei/gi/analizisgi.pdf))

$P(k-1)$  és  $P(k)$  állításokat *tételezzük fel* igaznak, miután a három legkisebb természetes számra ellenőriztük az állítást. A következő példák szemléltetik a... ([www.tamopkapcsolat.uni-miskolc.hu/.../16-tananyagok-a-tehetseg-gondozasban?...](http://www.tamopkapcsolat.uni-miskolc.hu/.../16-tananyagok-a-tehetseg-gondozasban?...))

Az állítás  $n = 1$  esetén igaz, hiszen  $12 = 1(1+1)(2*1+1)/6=1$ ; *Tételezzük fel, hogy*  $n$  az utolsó olyan pozitív egész szám, amire még igaz az állítás... ([www.bethlen.hu/.../Elso\\_n\\_egesz\\_szam\\_negyzetosszege.htm](http://www.bethlen.hu/.../Elso_n_egesz_szam_negyzetosszege.htm))

A szóban forgó metatextémák a modális konstrukciókban is megjelenhetnek. Például:

Az elmélet szerint *fel lehet tételezni* egy az anyaghoz kötődő, de mégis önálló finomanyag-szerű szellemi erőt, amely bár egyedileg megformálva jelenik meg, összességében egy önmagában ható jelenséget alkot. ([anushavan.hu/index.php?option=com](http://anushavan.hu/index.php?option=com))

Ha elfogadjuk azt, hogy a bérek kilenc százalékkal nőnek, miközben kvázi recesszió van, akkor *el kell fogadnunk* azt a *tételt* is, hogy... ([www.mfor.hu/.../Hamecz\\_Istvan\\_Kulturavaltas\\_nelkul\\_csak\\_a\\_legjobb\\_balkani\\_oroszag\\_lehetunk.html](http://www.mfor.hu/.../Hamecz_Istvan_Kulturavaltas_nelkul_csak_a_legjobb_balkani_oroszag_lehetunk.html))

*Feltételezhetjük, hogy* bármely, az inputban kapott, számláló és nevező értéke nem nagyobb, mint 10000 és nem kisebb, mint -10000. ([twisterrob.uw.hu/.../szamolas\\_valodi\\_tortekkel\\_egyszerusitessel\\_egyutt.pdf](http://twisterrob.uw.hu/.../szamolas_valodi_tortekkel_egyszerusitessel_egyutt.pdf))

Általánosságban igaznak *fogadható el az a feltételezés*, hogy minél több működő eleme van egy rendszernek, az annál bonyolultabb. A rendszerek azonban akkor... ([rs1.sze.hu/~farkasi/Kozlinfo/Kinf\\_FI\\_0201.doc](http://rs1.sze.hu/~farkasi/Kozlinfo/Kinf_FI_0201.doc))

Észrevehető, hogy az elemzett metaoperátorokban az adó, amikor bevezeti a tételt, nem minden alkalommal magyarázza, hogy milyen alapon teszi ezt. Van azonban olyan esetek is, amikor az adó mégjelöli a tétel származásának a for-

rását. Ilyenkor, ha nem közismert elméletről van szó, az adó megadja a bibliográfiai adatokat is. Például:

*Amennyiben elfogadjuk az Ong és Walsh (2001) által idézett feltételezést, akkor a továbbiakban figyelembe kell vennünk, hogy a kudarcok következtében átélt... (www.szmm.gov.hu/download.php?ctag=download&docID)*

Kiindulásként *fogadjuk el Jánossy Ferenc tételét*, miszerint a növekedést szimbolizáló karaván leglassúbb tevéje a munkaerő (szakmastruktúra) és ez a munkaerőállomány éves cserélődésének az ütemével, nagyjából évi 2 százalékkal nő [lásd Jánossy, 1975: 309–315]. (www.koz-gazdasag.hu/images/stories/4per4/9-boda-juhasz.pdf)

Találkozhatunk olyan metatextémákkal is, amelyek arról szólnak, hogy amikor az adó bevezeti a tételt, egyidejűleg rámutat azokra a premisszákra is, amelyek a szöveg korábbi részéből következnek. Ilyenkor a szerző általi tétel elfogadása igen gyakran a következtetések levonását is sugallja. Például:

*Figyelembe véve ezeket a kiválasztási effektusokat, feltételezhetjük, hogy a forró szubtörpe csillagok nagy része majdnem... (astro.u-szeged.hu/szakdolg/nemethpszd/nemethpszd.pdf)*

*Az eddigi eredmények alapján feltételezzük, hogy az angiotenzinkonvertázgátlók stroke-megelőző hatását vérnyomáscsökkentő effektusuk mellett további kedvező mechanizmusok is elősegítik. (www.elitmed.hu/.../a\_hypertonia\_jelentosege\_cerebrovascularis\_korkepekben-1574.pdf)*

*Eredményeink és az irodalmi adatok alapján feltételezhető, hogy a vörösbör polifenoljai hozzájárulhatnak a humán szervezet antioxidáns egyensúlyának kialakításához. (www.vitalitas.hu/olvasosarok/.../6/borok.htm)*

*A fenti adatok alapján feltételezhető, hogy az MDR fenotípus kialakításában a membrán lipidösszetételének megváltozása is szerepet játszhat. (ganyemedes.lib.unideb.hu:8080/dea/.../6/Fenyvesi\_Ferenc\_ertekezés.pdf)*

A következőkben bemutatjuk azokat a metatextémákat, amelyek explicit módon rámutatnak az adott momentumban elvégzett következtetési műveletre. Segítségükkel az adó közvetlenül tájékoztatja a vevőt, hogy a bevezetett információk nem mások, mint a meghatározott premisszákból adódó következtetések. A következtetés olyan szellemi folyamat, amely nemcsak minden intellektuális tevékenységnek, hanem az emberi megismerésnek is alapját képezi. Minden gondolkodás, de a tudományos gondolkodás különösen, a következtetésre támaszkodik. Minden ítélet, hipotézis, állítás, modell, tudományos elmélet ennek a mentális műveletnek az eredménye. A nyelvészeti munkákban észrevehető bizonyos logikai megállapításokra való hivatkozások, ám a lingvisztikai leíráshoz elégséges a következtetésnek



mint mentális műveletnek olyan felfogása is, amely valószínűsíthető. A következtetést alkotó kifejezések a beszélő szubjektív meggyőződésének, tapasztalatának, tudásának az eredményei. Ezekben a kifejezésekben a premissza és a konklúzió közötti kapcsolat azon alapul, hogy az ágens, azaz a következtető szubjektum a világról szóló tudása alapján feltételezi az ok-okozati összefüggés statisztikai létezését, valamint bizonyos szituációk ismétlését és hasonlóságát, és ezen az alapon kisebb-nagyobb bizonyossággal episztemikus ítéletet mond. Azok a kifejezések, amelyek a szemantikai struktúrájukban a következtetést tartalmazzák, arról tájékoztatnak, hogy az adó nagymértékben bizonyos abban, hogy az ítélet igaz. Nézzük meg azokat a metatextémákat, amelyek jelzik a következtetést. Itt többféle szerkezetéről lehet szó. Egyesekben közülük az adó nemcsak azt jelzi, hogy következtetést von le, hanem kiegészítő információt is közöl arról, hogy a következtetés levonása lehetséges, illetve szükséges. Például:

*A fentiekből következik, hogy...; az összeállításból látható, hogy...; ...alapján láthatjuk, hogy...; Ebből az a következtetés vonható le, hogy...; Így arra a következtetésre juthatunk, hogy...; Az alábbi következtéseket vonhatjuk le; Le lehet vonni azt a következtetést; azt a következtetést sugallja, hogy...; Ebből aztán le kell vonni azt a következtetést, hogy...; Ezt a következtetést vonom le; Ebből azt a következtetést tudjuk levonni, hogy...; ...alapján tudunk következtetni; ...alapján következtéseket fogalmazunk meg; Ezek alapján megfogalmazható az a következtetés, hogy...; Ebből viszont kikövetkeztethető az, hogy...; lehetővé teszi ... következtetések levonását; következtetésre ad lehetőséget; megengedi ... következtetések levonását; stb. Példák:*

*A fentiekből következik, hogy az incidenciát csak úgy lehet csökkenteni, ha az új esetek létrejöttét megelőzzük, míg a prevalencia a beteg magzatok mortalitásának növelésével (vetélésindukcióval) is mérsékelhető. (vitalitas.hu/konyvek/genetika/gen10.htm)*

*A teljesség igénye nélküli összeállításból látható, hogy a nemi szerveken előforduló tünetek, betegségek tárháza rendkívül színes. Az összeállítással célom az volt, hogy a segítséget nyújtsak a minél szélesebb körű differenciál diagnosztikai lehetőségek mérlegeléséhez. (sunrise.sote.hu/htsz/varkony2.htm)*

*R-eredményen láthatunk. A korrelációs mátrix értékei alapján láthatjuk, hogy az első három változó (matek, informatika, kémia) viszonylag szorosabb... (psycho.unideb.hu/statisztika/.../p\_3\_11.xml)*

*Ebből az a következtetés vonható le, hogy egy adott csillagban egységnyi idő alatt héliummá alakult hidrogén osztva a csillag tömegével nem eredményez nullát. (hu.wikipedia.org/wiki/Olbers-paradoxon)*

*Így arra a következtetésre juthatunk, hogy a Föld „biológiai” élete még körül belül százmillió év. Ez ugyan nem aggasztó számunkra, hiszen annak is örülünk... (www.origo.hu/.../20000419foldunk.html)*

*Le lehet vonni azt a következtetést is, hogy vérszegénység, fáradtság és a környezeti káros hatások ellen is kiváló hatású a fokhagyma. (www.gyogyulj.info/fokhagyma.php)*

A CIMIC rendszer alapfeladatait és az azok megvalósíthatóságát befolyásoló tényezőket, körülményeket összevetve *az alábbi következtéseket vonhatjuk le...* (www.zmne.hu/dokisk/hadtud/Kolossa.pdf)

Érdekes, hogy az ilyen lehetőségek miatt aggódók között vannak olyanok, akik ugyanakkor készek elfogadni a spontán vetélésből származó magzati anyag felhasználását. E tény *azt a következtetést sugallja, hogy az e csoportba tartozók nem per se ellenzik a magzati maradványok gyógyászati célú hasznosítását, s csak az ellen tiltakoznak, ha valaki szándékosan kívánja a magzat halálát annak érdekében, hogy testéhez jusson.* (www.c3.hu/~szf/Szofi99/03/Vegjatekok-Fr.htm)

*Ebből aztán le kell vonni azt a következtetést, hogy mindazok, amiket világosan és elkülönítetten különálló szubsztanciákként fogunk fel – miként az elmét és a testet – ténylegesen is olyan szubsztanciák, amelyek valósággal különböznek egymástól. Ezt a következtetést a hatodik elmélkedésben vonom le.* (minerva.elte.hu/filtort/Descartes/Elmelkedesek.pdf)

*Ebből azt a következtetést tudjuk levonni, hogy a növekvő hőmérséklet megakadályozza sok újrakristályosodási csíra létrejöttét, ennek eredményeképp durva szemcsék keletkeznek.* (www.banki.hu/~aat/oktatas/menedzser/aim/ujrakristalyosodas.doc)

A mérés elve röviden: a magnetométer tekercsében ismert erősségű áram folyik, és a forgatónyomaték *alapján tudunk következtetni* a mágneses tér jellemzőire. (www.sulinet.hu/tart/fncikk/.../magnesfold2.htm)

*Az összegyűjtött adatok elemzése alapján következtetéseket fogalmazunk meg arról, hogy a vizsgált jelenség milyen jellemzőkkel rendelkezik, hogy hipotéziseink igazolódtak-e vagy megcáfolódtak.* (users.atw.hu/heller-sos/dokumentumok/elso/szociologia.doc)

*Ezek alapján megfogalmazható az a következtetés, hogy a háztartások pénzügyeit alapvetően befolyásolja, hogy milyen életciklusban vizsgáljuk.* (www.pszaf.hu/data/cms1571954/fv\_tanul\_eletcikl.pdf)

*Ebből viszont kikövetkeztethető az, hogy a részecskék különböző mértékben lépnek kölcsönhatásba a gravitonokkal, és ez igaz a fotonokra is.* (modernfizika.lapunk.hu/?a=106916&modul=blog)

Más szóval nem használhatjuk a fontossági szintet (Sign. Oszlop az ANOVA táblában – csoport eredmények szórás analízise) az egyszerű változókról szóló hipotézis ellenőrzésére. Mindemellett az F-ráták közötti különbség (F oszlop az ANOVA táblában) *lehetővé teszi általános következtetések levonását* az alakító csoportokban levő egyszerű változók szerepéről. ([www.uni-miskolc.hu/evml/database/.../evmlchapter4hajduattila.pdf](http://www.uni-miskolc.hu/evml/database/.../evmlchapter4hajduattila.pdf))

*Érdekes következtetésre ad lehetőséget* az urna és a tál együttes vizsgálata. Mindkettő azonos színű és kivitelű, készítésük technikája és anyaga oly közeli, hogy feltételeznünk kell: ugyanaz a fazekas ugyanazon alapanyagból készítette mindkettőt. Ebből az eredményből viszont az is következik, hogy az urnát a tál analógiái alapján a Makói csoport népéhez kell kötnünk, s az urna analógiái alapján a tál a Makói csoport egészen kései időszakából való. ([www.sulinet.hu/oroksegtar/data/.../003\\_rezkor.htm](http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/.../003_rezkor.htm))

Az eredmény jelentőségét mutatja továbbá, hogy ez volt az első eset, amikor különböző korlátozások globális optimalizálási és feltétel kielégítési feladatokat megoldó programok összehasonlítása megvalósult egyrészt szisztematikus alapokon, valamint olyan teszthalmazon, amely szignifikáns *megengedi* statisztikusan *következtetések levonását*. ([www.inf.u-szeged.hu/~tvinko/TVinko\\_PhD.pdf](http://www.inf.u-szeged.hu/~tvinko/TVinko_PhD.pdf))

Egyes metatextémák bevezetik a következtetést az előző részleges anyag alapján, de vannak olyan metaoperátorok, amelyek nagyobb részek (pl. fejezetek, alfejezetek), illetve az egész munka végén jelennek meg. Például: *Mint a fenti fejtegetésből is kitűnik; A fenti példából kitűnik, hogy...; A fenti megjegyzésekből kitűnik, hogy...; Ezekből az adatokból következik, hogy...; Az elmondottakból következik, hogy...; A kísérleti eredményekből az következik, hogy...; Az elemzéséből kitűnik, hogy...; A fenti áttekintésből is kitűnik, hogy...; A táblázat adataiból az is kitűnik, hogy...; A fenti diagramból következik; A fejezetben tárgyalt ... alapján kitűnik; Az alfejezetben megadott definícióból következik, hogy...; Ebből az elemzésből következik...; stb. Példák:*

*Mint a fenti fejtegetésből is kitűnik*, a kapcsolathalmaz túlságosan tág, ez pl. 1:n többszörösséget is megenged. Ez nem feltétlenül jelent ellentmondást... ([users.atw.hu/narancsfa/download.php?fname=./Uj\\_Kilian/...doc](http://users.atw.hu/narancsfa/download.php?fname=./Uj_Kilian/...doc))

*A fenti példából kitűnik, hogy* a filogenetikai vizsgálatok eredményei egyes esetekben ellentmondtak a fajok korábbi, morfológiai alapon történt... ([www.szie.hu/file/tti/archivum/Jankovics\\_PhD.pdf](http://www.szie.hu/file/tti/archivum/Jankovics_PhD.pdf))

*A fenti megjegyzésekből kitűnik, hogy* a Plataia-elégia egyetlen sajátossága sem cáfolja annak lehetőségét, hogy a költemény symposion-közönséget szólított... ([www.akademiai.com/index/t84g1474t7832373.pdf](http://www.akademiai.com/index/t84g1474t7832373.pdf))

*Ezekből az adatokból következik, hogy a műszakilag káros rovarfajok legnagyobb részének élete az erdőhöz van kötve. Mivel elszaporodásuk esetén károsításaikkal az erdő jövedelmét tetemesen csökkentik, ennél fogva elszaporodásuk meggátolására és nagyobb mérvű károsításaik megakadályozására óvintézkedések teendők. (epa.oszk.hu/01100/01192/00413/pdf/EL\_1936\_07\_611-621.pdf)*

*Az elmondottakból következik, hogy a stroke, mint ahogyan a koszorúérgörcs és szívinfarktus is, sürgősségi, potenciálisan életveszélyes állapot. (www15.hazipatika.com/services/.../view?id=31)*

*A kísérleti eredményekből az következik, hogy a részecskepárok tudnak egymásról. A holografikus paradigma által leírt világmodellben minden egyes emberi agy részét... (www.csabaferenci.com/precontact/.../holoworld.htm)*

*A transzplantációs komplikációk elemzéséből kitűnik, hogy az allograft rejecciók esetén mind a graftok sejtes elemei, mind az infiltráló lymphocyták számos, mononukleáris sejtes beszűrődést kiváltó CC-kemokint secernálnak (32). (www.lam.hu/folyoiratok/lam/0009/2.htm)*

*A fenti nagyvonalú áttekintésből is kitűnik, hogy a fémek hasznosíthatóságát és felhasználását ásványaik természetes előfordulásainak sajátosságai nagymértékben befolyásolják. (www.matarka.hu/koz/ISSN.../ISSN\_1417-5398\_74k\_2008\_091-111.pdf)*

*Az I. táblázat adataiból az is kitűnik, hogy középvízi időszakban már  $-41\text{ }^{\circ}\text{C}$  körüli negatív hőösszeg fagyást okoz, míg kisvizek esetén ez az érték a  $-72\text{ }^{\circ}\text{C}$  is eléri (Tallér 1985). Tulajdonképpen ez is alátámasztja a mederbeágyazódással és a talajvíz melegítő hatásával kapcsolatos felvetéseinket. (vip.water.hu/Keve/Gabor/ice/hu/VK2002\_3.htm)*

*A fenti diagramból következik az is, hogy amennyiben a hullám a kritikus szög alatt érkezik a határfelületre, a hullám nem lép be a sűrűbb közegbe, hanem a határfelületen halad, refraktálódik. (fold1.ftt.uni-miskolc.hu/~foldfj/.../9szeizm.htm)*

*A fejezetben tárgyalt egyházi nyilatkozatok alapján kitűnik: egyszerre van jelen a nyilatkozatokban az emberi méltóság szubsztanciális és relációnális ontológiája. (teol.lutheran.hu/tanszek/driskola/OGV\_Idegen%20méltóság%20tézisei.pdf)*

*Az I.F.4 alfejezetben megadott „rendszer állapota” definícióból következik, hogy a „minőségi változás” alatt azt értjük, hogy megváltozik a rendszert alkotó fázisok száma, vagy minősége. (www.matsci.uni-miskolc.hu/nanotech/letoltes/Kaptay-Termodinamika-1.pdf)*

*Ebből az elemzésből következik az a tény, amelyet a szakterületen folyó kivitelezési gyakorlat is alátámaszt, hogy a „Hő-, hangszigetelő és ipari bádogos” szakmában dolgozó jó szakemberek átlagéletkora elég magas, a szakma „kiöregedett”, tehát sürgősen szükség van az utánpótlásra. (www.nive.hu/kutatas/...files/Ho\_es\_hangszig\_tanulmany.doc)*

*Az eddig tárgyalatkból és a cikk egész gondolatmenetéből azonban az következik: az árfolyamsáv eltörlésére nincs szükség. Ugyanis a gazdasági növekedés... (www.epa.hu/00000/00017/00141/pdf/erdos.pdf)*

Érdeemes észrevenni, hogy a szóban forgó metatextémák nemcsak azokat a következtetéseket vezetik be, amelyek az adó saját elmélkedéséből, illetve kísérleteiből, kutatásaiból adódnak, hanem a más kutatók eredményeiből vagy az általánosan ismert tudományos elméletekből származókat is (ilyenkor az intertextuális relációkra utalnak). Például:

*Az eddigi nemzetközi felmérésekből következik, hogy a legdinamikusabb fejlődés a környezetvédelem területén észlelhető. Ezt az irányt alátámasztják az országos és regionális tanulmányok is. (www.hhrf.org/hargitanepe/.../hn070519.htm)*

*Az LSD, amint Grof kutatásaiból kitűnik, nem mérgező vagy egyszerű látomásokat okozó vegyület, hanem egy vegyi kulcs, amely megnyitja az emberi elmét merőben új dolgok befogadására. (www.huncor.com/sy/Ibolya/grofhtm.htm)*

*Az eddigi kutatásokból az is kitűnik, hogy a gravitációs kölcsönhatásban a döntő szerep a sötét anyagé. (www.kfki.hu/fszemle/archivum/.../nemeth1003.html)*

Olyan metatextémákkal is találkozhatunk, amelyek szintaktikai struktúrájukban a melléknévi igeneveket tartalmazzák. Ezekben a kifejezésekben az olyan, explicit módon megfogalmazott premisszák vannak jelen, amelyek meghatározott következtetések levonását feltételezik. Például: *figyelembe véve, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy...; összehasonlítva láthatjuk, hogy...; elemezve észrevehető, hogy...; ... nézve láthatjuk, hogy...; egybevetve az látható, hogy...; stb.* Példák:

*Az alább sorakozó többi egyezést is figyelembe véve, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az ókori kultúrák jó néhány istenének nevét egy magyarul (a magyarral rokon nyelven, a magyar nyelv ősen) beszélő nép adhatta. (www.virtus.hu/index.php?id=detailed\_article&aid)*

A 2. táblázat – A közép és a szóródás jellemzésére használt statisztikák szemléltetése 3.2. táblázat A és C adatsorainak SD-jét *összehasonlítva láthatjuk, hogy az SD jól jellemzi azt a tendenciát, hogy a C minta esetében a mintaele-*

mek jobban centráltak a minta átlaga körül. A (25. egyenlet)–(26. egyenlet) nevezőiben szereplő  $n$  illetve  $(n - 1)$  közötti különbség nagy  $n$ -nek esetén elhanyagolható. ([www.tankonyvtar.hu](http://www.tankonyvtar.hu) > ... > Statisztika > Biostatisztika)

Ezeket a kórképeket *elemezve észrevehető, hogy* mindegyik esetben a szervezet konkrét károsító hatás elleni védelemre szorul... ([www.homeomoxa.hu/pdf/allergiak.pdf](http://www.homeomoxa.hu/pdf/allergiak.pdf))

A mérési eredményeket *nézve láthatjuk, hogy* vannak különbségek az egyes gyártók adapterei között, de korábbi tesztjeinkre alapozva nagyobb különbségeket is elképzelhetőnek tartottunk, ennek ellenére egy egészséges verseny alakult ki az értékeket nézve, nem túl nagy szórással. ([pcworld.hu/internet-a-falban-20100325.html?p=4](http://pcworld.hu/internet-a-falban-20100325.html?p=4))

A kvalitatív adatokat az itemstatisztika adataival *egybevetve az látható, hogy* az 1. feladat, amelyben szavakat kellett definícióikkal párosítani, s amelyet szemrevételezéssel a legkönnyebbnek gondoltunk, nem sokkal bizonyult könnyebbnek a 2. és 3. feladatnál. ([www.magyarpedagogia.hu/.../mariane\\_nikolov-strategy\\_use\\_of\\_sixth\\_graders\\_on\\_reading\\_and\\_writing\\_tasks\\_in\\_english.pdf](http://www.magyarpedagogia.hu/.../mariane_nikolov-strategy_use_of_sixth_graders_on_reading_and_writing_tasks_in_english.pdf))

Most tekintsük át röviden azokat a metatextémákat, amelyek a tudományos szövegekben a kísérleti eredményeket vezetik be. Például: *A kísérletek azt mutatják, hogy...*; *A mérések kimutatták, hogy...*; *A mérések eredményei kimutatták, hogy...*; *A megfigyelések azt mutatják, hogy...*; *A vizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy...*; *A felmérések eredményei azt mutatják, hogy...*; *Az elemzés eredményei azt mutatják, hogy...*; *A fenti adatok azt mutatják, hogy...*; stb. Példák:

A laboratóriumi *kísérletek azt mutatják, hogy* ha a magukat csokirajongónak nevező embereknek csokoládét mutatnak, akkor a szívritmusuk és nyáléléváltásuk alapján fiziológiailag hevesebben reagálnak, mint mások. ([www.hvgkonyvek.hu/.../okozhat-e-fueggseget-a-csokolade.htm](http://www.hvgkonyvek.hu/.../okozhat-e-fueggseget-a-csokolade.htm))

*A mérések kimutatták, hogy* az új jelenség okozója nem más, mint az ózon (és egyéb oxidáló hatású vegyületek). A talajközeli ózon koncentrációja nyaranta a... ([www.tiszta.levego.hu/losangelesi.html](http://www.tiszta.levego.hu/losangelesi.html))

*Az éjszakai mérések eredményei kimutatták, hogy* a pH-érték 8,1-ről 8,5-re nőtt, ez az emelkedés nem jelent különösebb veszélyt. ([www.dunatv.hu/.../hetfon\\_erheti\\_el\\_romaniat\\_a\\_szennyezett\\_viz.html](http://www.dunatv.hu/.../hetfon_erheti_el_romaniat_a_szennyezett_viz.html))

Ha a múltba *extrapoláljuk*, akkor ezek a *megfigyelések azt mutatják, hogy* a világegyetem egy olyan állapotból kezdett tágulni, melyben az anyag és az energia rendkívüli hőmérsékletű és sűrűségű volt. ([hu.wikipedia.org/wiki/Ős\\_robbanás](http://hu.wikipedia.org/wiki/Ős_robbanás))

A bemutatott kedvezetlen tendencia ellen egyik legjobb preventív módszer a... *A vizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy mindkettőben lehetséges az...* (jaszsa.uw.hu/oldal/tartalom/1997/sebokne.pdf)

*A felmérések eredményei azt mutatják, hogy a program – célkitűzéseinek megfelelően – pozitív hatást gyakorol a fiatalok ismereteire, attitűdjére, magatartási szándékára, mely a „szermentes” életvitel melletti döntésben ölt testet.* (www.droginfo.hu/eletvezetes.html)

*Az elemzés eredményei azt mutatják, hogy a nyolc dimenzióban mért válaszok valójában kevesebb dimenzióban is elhelyezhetők.* (www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a834.pdf)

*A fenti adatok azt mutatják, hogy ez egy átlagos, első szériás Athlon X2-es processzor, igencsak alacsony órajelekkel (leszámítva, hogy egy pluszjel hiányzik a névből).* (ogout.hu/cikk/ket\_mag\_3\_5.../teljes.html)

*A rámutat, ráutal* ígét tartalmazó metatextémák a nyilvánvaló, látható információforrásra utalnak. További jelentésük: 'valamit jelezni, valamiről tanúskodni'. Néhány példa: *az eredmények rámutatnak; A vizsgálat eredményei rámutatnak arra; a kísérletek rámutatnak; a mérések rámutatnak; A kísérleti eredmények arra utalnak, hogy...*; stb. Például:

A szakemberek azonban kifejezetten hangsúlyozzák, hogy további kutatásokra van szükség a táplálkozás és a tüdőrák közti kapcsolat részletes tisztázása érdekében. Jóllehet *az eredmények rámutatnak az egészséges étrend rák kialakulás megelőzésében betöltött jelentős szerepére, és arra, hogy az egyén életmódja fontos tényező a betegség megelőzésében, mégsem szabad megfeledkezni arról a tényről, hogy 10-ből 9 esetben a dohányzás tehető felelőssé a tüdőrák kialakulásáért.* (egeszseg.origo.hu/cikk/0540/705269/)

*A vizsgálat eredményei rámutatnak arra is, milyen kevéssé mobil társadalunk: a megkérdezettek nagy százaléka nem lenne hajlandó megváltoztatni lakóhelyét...* (szmi.hu > ... > Aktuális/ Rendezvények)

Ezek *a kísérletek rámutatnak a vibrációs genetika végtelen potenciáljára, melynek nyilvánvalóan nagyobb hatása van a szervezet működésére...* (auranka.hu/ezoteria/1746-a-kollektiv-tudat.html)

Ezek *a mérések rámutatnak a poliamidok páratartalom-függő mechanikai jellemzőire. A későbbiekben az öntéstől számított...* (www.muanyagipariszemle.hu/.../ontott-poliamid-6-nanokompozitok-mechanikai-es-tribologiai-tulajdon-sagainak-kutatasa-14.pdf)

*A kísérleti eredmények arra utalnak, hogy az átalakulás függ a kiindulási anyag szerkezetétől, kristálytani orientációjától, a nyomáshőmérsékleti viszonyoktól és az átalakulás sebességétől.* ([www.chemres.hu/userfiles/KTN\\_2009\\_eloadasosszefoglalok.pdf](http://www.chemres.hu/userfiles/KTN_2009_eloadasosszefoglalok.pdf))

Előfordulhat, hogy a szóban forgó metaoperátorok a munkák végén szerepelnek, és ilyenkor a végleges megállapításokat, a fejtegetés végeredményét vezetik be. Például:

*A dolgozatban bemutatott eredmények rámutatnak arra, hogy a módszer alkalmazásával egyrészt növelhető az ellátási láncban működő logisztikai erőforrások kapacitáskihasználtsága, másrészt elvégezhető az ellátási lánc valós idejű, költségstruktúra-elemzése.* ([www.szrfk.hu/rtk/kulonszamok/2009\\_cikke/Banyai\\_Tamas.pdf](http://www.szrfk.hu/rtk/kulonszamok/2009_cikke/Banyai_Tamas.pdf))

*A jelen munkában a PARP fehérje szerepét vizsgáltuk a cukorbetegség szövődményeinek kialakulásában. Kimutattuk, hogy az erek és a vese károsodásában fontos szerepe van ennek a fehérjének, és a fehérje aktivitásának gátlása állapotokban javítja a betegség lefolyását. Összefüggést találtunk a PARP aktivációja, valamint a rosszul beállított cukorbetegség között, és kimutattuk különféle sejten belüli szignál transzdukciós út szerepét ezekben a folyamatokban.* ([ganymedes.lib.unideb.hu:8080/.../Szollosi\\_Zoltan\\_tezis\\_magyar.pdf](http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/.../Szollosi_Zoltan_tezis_magyar.pdf))

A fejtegetés végét más igéket tartalmazó metatextémák is jelezhetik. Például:

*A vizsgálati eredmények arról tanúskodnak, hogy a magyar kisebbség kulturális intézményrendszere évről évre egyre több lábon álló hálózatot jelent...* ([www.mmi.hu/szin/szin11\\_5/markus\\_edina.rtf](http://www.mmi.hu/szin/szin11_5/markus_edina.rtf))

*A fent bemutatott kísérlet azt bizonyítja, hogy az egyre bővebb mutatókészletekkel operáló információs társadalmi kutatások már az alaptényezők kiválasztásánál determinálják a várható végeredmény alakulását.* ([geogr.elte.hu/REF/REF\\_Cikkek/JA\\_infotars.pdf](http://geogr.elte.hu/REF/REF_Cikkek/JA_infotars.pdf))

A kutatás eredményeit a *kiderül* igét tartalmazó metatextémák is bevezethetik, de hozzá kell tenni, hogy ez az ige egyidejűleg verifikációs funkcióval is rendelkezik. Amikor az adó bevezeti a kutatási eredményeket, egyidejűleg vagy megerősíti a korábban megfogalmazott állításokat, vagy megcáfolja azokat. Például:

*Az eredményekből világosan kiderült, hogy a mutációk egy-egy bioszintézis lépést gátolnak. Kis egyszerűsítéssel, minden lépést egy enzim katalizál, amelyet egy adott gén kódol. Tehát egy gén egy enzim kialakulásáért felelős.* ([www.ttk.pte.hu/biologia/genetika/.../ch12a.htm](http://www.ttk.pte.hu/biologia/genetika/.../ch12a.htm))



A vizsgálat eredményeképpen *kiderült, hogy* a Földtől távolodó a fotonok hullámhossza növekedett, azaz az energiájuk és impulzusuk csökkent. (www.grain.hu/birovonzas.htm)

A kutatások során *kiderült, hogy* a membrán és a kondenzátorkapszula lemeze közötti szűk légrés miatt alakul ki ez a torzítás. [...] Az egyes légrésekben kialakuló non-linearitás kioltódik (ahogy  $+1-1=0$ ) és a kapszula szinte torzításmentesen működik. (www.audiopartner.hu/index.php?)

A megállapítást bevezető metaoperátorok explicit módon mutatnak rá az adó által végrehajtott megállapítási műveletre. Ezek a metatextémák a struktúrájukban a *megállapít*, illetve ritkábban a *mond* igét tartalmazzák. (Előfordulhat a *megállapítást nyer* analitikus forma is. Például: *Kísérleteink során megállapítást nyert, hogyha a gép etetése folyamatosná volna...* [www.erdeszetilapok.hu/?page=arch\_view&id.]) A ÉrtSz. szerint a *megállapít* azt jelenti, hogy 'következtetés vagy észlelés eredményeként kijelent valamit. Értéket, szabályt, rendet megszab'. Ez az ige az olyan beszédaktusokat referálja, amelyek bizonyossági elemet foglalnak magukba. Az adó biztos abban, hogy az általa kifejezett tartalom igaz. A szóban forgó textémák vezetnek be:

- (1) az olyan megállapításokat, amelyek a mások kutatásain, illetve az adott diszciplínára vonatkozó általános tudáson alapulnak,
  - (2) az olyan megállapításokat, amelyek az adó saját kutatásaiból erednek,
  - (3) az olyan megállapításokat, amelyek a részeredményekről szólnak,
  - (4) az olyan megállapításokat, amelyek a fejtegetés egészére vonatkoznak.
- Például:

- (1) Az irodalom összegzése alapján *megállapíthatjuk, hogy* a duloxetin kedvező modell új felfogását ismertetik a legújabb kutatási eredmények alapján... (www.mptpszichiatra.hu/folyoirat.aspx?web\_id=&tmi=0&f=1)

A régészeti kutatások alapján *megállapíthatjuk, hogy* van egy dokumentált és leletekkel bizonyított őskor, és van egy mítoszokon alapuló, de konkrét leletekkel nem alátámasztott magasabb műveltséget feltételező emberi múlt. (www.magyardarabok.eoldal.hu/.../4495)

Hála azonban a nagy német tudós, Koch Róbert kutatásainak, annyit már *meg lehet állapítani, hogy* a kolerával megfertőzötteknek váladéka egy különös mikrobát... (www.huszadikszazad.hu/.../a-kolera-tripoliszben-1)

- (2) Eredményeink alapján *megállapíthatjuk, hogy* a búzanövények szárazságtűréséről nem ad egyértelmű információt a fiatal korban alkalmazott, ozmotikus stressz előidézésén alapuló rendszer. (www.sci.u-szeged.hu/fokozatok/PDF/Forgone.../Tezisfuzet\_Guoth.pdf)

Eredményeink alapján *azt mondhatjuk, hogy* bár egyik szer sem okoz drasztikus változásokat az emlős központi idegi aktivitásban, de... (real.mtak.hu/234/1/37505\_ZJ1.pdf)

Eredményeink *alapján megállapítható, hogy* egyik betegnél sem található szignifikáns eltérés a két minta diszómiaátlagai között, amely egyrészt a módszer megbízhatóságát mutatja, másrészt igazolja, hogy a vizsgált kromoszómák aneuploidia átlagait tekintve nincs jelentős különbség a két, azonos betegek közül különböző időben származó minta között. (real.mtak.hu/411/1/37947\_ZJ1.pdf)

- (3) A táblázat a 12. sz. ábrán látható. (Nem szükséges a zónakiterjedést számolni... Ezek alapján az ATEX-egyenértékűséget már *meg lehet állapítani*. (www.vedelem.hu/files/UserFiles/File/.../rbea%20\_M1)

A táblázat adatai alapján *megállapíthatjuk, hogy* ha 2-szer, 3-szor, 4-szer, 5-ször nagyobb a vezeték hossza, akkor 2-szer, 3-szor, 4-szer, 5-ször nagyobb az ellenállása is; vagyis ahányszor nagyobb a vezeték hossza, ugyanannyiszor nagyobb a vezeték ellenállása is. (www.ntk.hu/c/document\_library/get\_file?folderId=279536&name)

A diagram alapján *megállapítható, hogy* készíthetünk tömbök tömbjét: ezek a többdimenziós tömbök. Pl. valós számok 2 dimenziós tömbje – sorvektorok oszlopvektora – egy mátrix... (www.eet.bme.hu/~pohl/vieea100/ea5.html)

- (4) *Összegezve azt mondhatjuk, hogy* a posztmodernizmus nem egységes, hanem eléggé... (www.vizsgazz.hu/index.php?option=com\_content&task=view)

*Összegezve a fentieket elmondhatjuk, hogy* a csővezetékek hidraulikai viszonyainak meghatározása mérnöki feladat, s ráadásul igazi kihívás. (www.sw-umwelttechnik.hu/.../Betoncsoevok\_vizszallito\_kepessege.pdf)

*Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy* a gazdasági visszaesés az építési igények drasztikus visszaesésével járt. Az 1990-es évek második felében megindult általános gazdasági növekedés aztán a beruházási igények fellendülését hozta, ezáltal az építőipari teljesítmények tartós növekedését eredményezte. (www.ikt.hu/epitoanyagipar)

*A fentieket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy* a dialogicitás elve az egymást követő lapszámok sorozatában is érvényesül tehát, melynek során az olvasó... (doktori.btk.elte.hu/lingv/jobst/diss.pdf)

*Összegzésképpen meg kell állapítanunk, hogy az emberi élet értékének az alapját Istenhez fűződő ontológiai viszonya adja meg, amit fokoz az inkarnáció ténye, és amit teljessé tesz Krisztus húsvéti megdicsőülése.* (hexa.hcbc.hu/meh/abkat.htm)

*Végezetül pedig meg kell állapítanunk azt is, hogy a világ legnagyobb gazdaságaiban a kormányok, a vállalkozások és az egyének is igen jelentős eladósodottsági pozíciókat építettek fel.* (www.biztositas.hu/.../ Valsagallo-biztositasi-agazat-megteremtese- Hollandiaban.html)

A cikkben bemutatjuk azokat a metaoperátorokat (metatextémákat), amelyek a szövegen belüli fejtegetés legfontosabb momentumait jelzik: a probléma meghatározását, a tételek elfogadását, a következtetés megfogalmazását és az eredmények bemutatását. A szóban forgó metatextémák különös szerepet játszanak a néha igen bonyolult tartalmak helyes rekonstruálásában, megértésében. A bevezetett információk jellegének meghatározásával orientálják a vevőt, hogyan kell interpretálnia a szöveg adott fragmentumát. Ennek köszönhetően a vevő helyesen ismeri fel a kifejezés meghatározott szegmentumait, és könnyedén integrálja azokat egy logikai egészbe. A fejtegetést jelző metaoperátorok nagyon gyakran a bekezdés elején szerepelnek, tehát olyan helyen, amelyre a vevő figyelme a legjobban koncentrálódik. Így a vevő megfelelő utasítást kap, és tudatosabban figyeli a fejtegetési folyamatot, helyesen rekonstruálja az adó gondolkodási módját, és helyesen értelmezi az intencióit. Nem közömbös az a tény sem, hogy a szóban forgó konstrukciók felszólító módban szerepelnek, és inkluzív retorikus mi-t (első személyű, többes számú névmást) tartalmaznak.

## SZAKIRODALOM

- Bańcerowski Janusz 2008. *A világ nyelv képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 86. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bańcerowski Janusz 2010. A metaszövegről és az intertextuális metaszövegbeli operátorokról. *Magyar Nyelvőr* 134: 183–95.
- Bańcerowski Janusz 2010. A szövegen belüli átfogalmazást bevezető metaoperátorok (metatextémák). *Magyar Nyelvőr* 134: 257–70.
- Illésné Kovács Mária–Simigné Fenyő Sarolta 2008. A metainformációs nyelvi elemek funkciója betegtájékoztatók szövegében. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények.* A Miskolci Egyetem BTK MFI Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének kiadványa. Egyetemi Kiadó, Miskolc.
- Keszler Borbála 2000. Többszörösen összetett mondatok elemzése. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 542–54.
- Lévai Béla (szerk.) 2004. *Alapinformáció és metainformáció.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár* (= ÉrtSz.). Akadémiai Kiadó, Budapest.

Simigné Fenyő Sarolta 2010. Gondolatok a fordítástudomány metanyelvéről. MANYE XIX. *A tudomány nyelve – A nyelv tudománya*. Eszterházy Károly Főiskola, Székesfehérvár–Eger, 138–47.

*Bañcerowski Janusz*  
egyetemi tanár  
ELTE Szláv Filológiai Intézet

## SUMMARY

*Bañcerowski, Janusz*

### **Metatextemes enhancing text-internal reasoning**

This paper introduces meta-operators (metatextemes) that signal the most important turning points of text-internal reasoning: defining the problem, accepting axioms, drawing conclusions, and presenting the results. These metatextemes play a special role in the correct reconstruction and comprehension of content, sometimes that of very complex content. They guide the addressee by defining the character of the piece of information introduced, making her aware of the correct interpretation of the given fragment of text. Due to such orientation, the addressee will correctly recognise those fragments and integrate them easily into a logical whole. Meta-operators of reasoning very often occur paragraph initially, in a position where the addressee's attention is best concentrated. Thus, the addressee receives proper instructions and will pay sufficient attention to the process of reasoning, correctly reconstruct the sender's way of thinking, and interpret his intentions appropriately. The facts that the constructions at hand are formulated in the imperative and involve a (pronominal/implicit) subject in rhetorical inclusive first person plural are not accidental, either.

**Keywords:** meta-operators (metatextemes), text-internal reasoning, defining problems, accepting axioms, drawing conclusions, presenting results

### Szövegtípus és deixis: a térdeixis funkciója a magyar népdalban

1. Tanulmányomban a deixis egy alaptípusának, a térdeixisnek a működését vizsgálom olyan magyar népdalokban, amelyekben úgynevezett „természeti kezdőkép” fordul elő. A munka elsődleges célja e természeti jelenetek értelmezéséhez közelebb kerülni: szövegen belüli funkcionálásuk, kontextuális beágyazottságuk, a megértés folyamatában betöltött szerepük elemzése. Másképpen, abban hozni új eredményeket, hogy hogyan dolgozhatók fel ezek a természeti jelenetek a térdeixis szövegalkotó, jelentéskonstruáló működési mechanizmusának a tükrében. A tanulmány szerves része egy szélesebb kutatási témakörnek, amely a tér jelentésképző szerepének, metaforizációs lehetőségeinek a feltárását irányozza elő az említett szövegekben. A funkcionális-kognitív keretben végzett vizsgálat empirikus jellegű, a felhasznált szövegtípusok egy kifejezetten szövegkutatási célokra készült antológia (Ortutay–Katona 1975), illetve Kodály Zoltán–Vargyas Lajos népzenei alapkorpusznak tekinthető gyűjteménye (*A magyar népzene* 1991, rövidítése: KV).

A dolgozatban elméleti bevezetésként a deixis, azon belül a térdeixis néhány olyan általános jellemzőjét vázolom fel, amelyek a vizsgált szövegtípus szempontjából adekvátak tekinthetők. Ezt követi a népdalokra vonatkozó átfogó elemzés ismertetése, amelyben a térdeixis szövegbeli elhelyezkedésének, szerepének főbb irányait, csomópontjait szemléltetem a természeti jelenetekkel összefüggésben.

2. A funkcionális nyelvészet szövegfelfogásában központi fogalom az alapvetően viszonyrendszerként értelmezhető szövegvilág, amelynek tényezői a következők: a tér- és az időjelölések, a nyelvi interakciókban részt vevőkkel kapcsolatos szociális ismeretek, a beszédhelyzet fő jellemzői, a nyelvi és nem nyelvi cselekvések, a szöveg mint önmagára utaló rendszer, referenciák, referenciaviszonyok, valamint a deixis. A szövegvilágot a résztvevők (megnyilatkozó és befogadó) által elméjükben aktivizált dolgok és azok viszonyai (alapvetően főnevek és igék) határozzák meg (Tolcsvai Nagy 2001: 121). E viszonyrendszerben kiemelt szerep jut a térnek, amely nem független rendszerként reprezentálódik, hanem a beszélő kiindulópontjából értelmezett nézőpontszerkezet határozza meg (Tolcsvai Nagy i. m. 125–7). A szöveg lineáris és temporális jellegéből adódóan a szövegvilág is dinamikus műveletek sorozatában épül, amelyben a kontextuális (fizikai és szociális) ismereteknek fontos szerepük van.

Kognitív keretben a deixis az episztemikus lehorgonyzás (grounding) műveletéhez kapcsolható, amelyben a beszédeselemény résztvevői az általuk hozzáférhető kontextuális ismereteket felhasználva a nyelvi reprezentációkat feldolgozzák. „An

entity is epistemically grounded when its location is specified relative to the speaker and hearer and their spheres of knowledge” (Langacker 1987: 489, idézi Laczkó 2008a: 317). A kontextus fogalma alatt a szituációs kontextus, a cselekvés kontextusa, valamint a tematikus kontextus (amelybe a világra vonatkozó tudás is beletartozik) együttes ismeretei értendők (Tátrai 2004). A lehangonyzásban kiemelt szerep jut a deixisnek.

A deixis a levinsoni definíció szerint a beszédhelyzetre utalás legnyilvánvalóbb nyelvi formája. „The single most obvious way in which the relationship between language and context is reflected in the structures of languages themselves, is through the phenomenon of deixis” (Levinson 1983: 54). A deixis tehát „olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak feldolgozásából származnak” (Tátrai 2010: 212). Ennek alapján az egyes viszonyok kifejezésére hagyományosan a térdeixis, az idődeixis és a társas deixis megkülönböztetéséről beszélhetünk (Tátrai i. m.; Levinson különbséget tesz személy- és szociális deixis közt, vö. 1983: 62). Ettől, a beszédhelyzet „külső” környezetére vonatkozó, exoforikus referenciájú deixistől lényegesen különbözik a diskurzus belső szerveződését reflexió tárgyává tevő diskurzusdeixis, amely értelemszerűen endoforikus. A diskurzusdeixis egyfelől a nyelvi reprezentáció szintjén a tér- és az idődeixissel mutat szoros kapcsolatot, mivel ezek metaforizációjából eredeztethető. Másfelől a résztvevők metapragmatikai tudatosságára irányítja a figyelmet, vagyis a kontextus fizikai és szociális összetevői mellett beszélhetünk mentális viszonyokról is.

A deixis fiziológiai meghatározottsága a nézőponttal van összefüggésben: a megnyilatkozó saját testéből kiindulva tapasztalja meg és dolgozza fel a tér- és az időviszonyokat. Az *én, itt, most* egocentrikus középpont egyben kiindulópont is a különböző deiktikus nyelvi kifejezések szerveződéséhez, ilyenformán beszélhetünk deiktikus centrumról (Bühler 1934). Ez utóbbi szerepe jelentős, „a megnyilatkozó a deiktikus kifejezések alkalmazásával ugyanis arra készíti a címzettjét, hogy az a figyelmét a beszédhelyzet bizonyos aspektusaira irányítsa, és azokat abból a kiindulópontból szemlélje, amelyet ő felkínált” (Tátrai 2010: 214). Esetenként a deiktikus centrum áthelyezése is lehetséges (deiktikus kivetítés), ilyenkor a megnyilatkozó a sajátjától eltérő kiindulópontból konstruálja a jelenetet. Mindez a nézőpont összetett viszonyrendszeréből eredeztethető, amelyben a semleges kiindulópont, a referenciális központ és a „tudatosság szubjektuma” nem mindig esik egybe (Tolcsvai Nagy 2001: 125–7).

A deiktikus kifejezések eredendően és prototipikusan valós fizikai térben zajló beszédhelyzetek viszonyaira utalnak: „The facts that deixis should act as constant reminder to theoretical linguists of the simple but immensely important fact that natural languages are primarily designed, so to speak, for use in face-to-face interaction” (Levinson i. m. 54). Ez a megállapítás a szimbolikus deixissel szemben (amely meglátásom szerint a metaforizálódott kifejezésekkel azonosítható) a geszturális (gesztusokkal kísért, verbális és nonverbális elemek együttes alkalmazását jelentő) deixis prioritására hívja fel a figyelmet. Ezzel összefüggésben Lyons (1975, idézi Levinson i. m. 60) határozottan állítja a deiktikus utalás ontogenetikai elsőbb-

ségét és egyben alapként funkcionálását egyéb referenciális műveletekhez képest. A közvetlen interakció és ennek jellemzői minden olyan szövegtípus esetében jelentőséggel bírnak, amely szóbeliségen alapul: így a társalgási szövegtípusok mellett a szájhagyomány útján terjedő folklórműfajoknál is.

A térdeixis tehát lényegét tekintve exoforikus, geszturális jellegű, az egyik legalapvetőbb és legnyitottabb kategóriája a deixisnek. „A beszédesemény fizikai terének megfigyeléséhez kötődő térdeixisről elmondható, hogy egyfelől alapvető kategóriája a deixisnek, amelyet legjobban az mutat, hogy a térbeli viszonyokat megjelenítő egyes deiktikus kifejezések akár személyközi, akár időbeli, akár diskurzusbeli viszonyok reprezentálásának a metaforikus alapjául szolgálnak. Másfelől az is megállapítható a térdeixisről, hogy nyitott, prototípuselvű kategória, amelynek középpontjában azok a deiktikus kifejezések állnak, amelyek a beszédesemény terében észlelt dolgok elhelyezkedését, illetve mozgását reprezentálják. A térdeixis fogalomkörébe vonhatók ugyanakkor azok a dolgot, módot, állapotot, minőséget, mennyiséget és egyéb körülményt megjelenítő kifejezések is, amelyek megértése megköveteli a beszédesemény fizikai terének a feldolgozását” (Tátrai 2010: 222). Prototipikus térdeixisnek mégis azok tekinthetők, amelyek „a beszédesemény terében fizikailag észlelt (esetleg odaképzelt) élő és élettelen dolgok relatív elhelyezkedését, illetve mozgásul kiindulópontját, célpontját vagy éppen irányát jelölik” (Tátrai i. m. 219). Ezek nyelvi megjelenítői a határozószói névmások, bizonyos helyhatározószók, valamint az *ez* és *az* névmások és ragozott alakjaik. Hangsúlyozni kell a tér és az idő közötti szoros kapcsolatot, amelyet AZ IDŐ TÉR metafora fejez ki, vagyis a térjelölő elemek gyakran metaforizálódnak, és az időt reprezentálják (vö. Evans 2004). Emellett Levinson szerint a térdeixis mindig tartalmaz rejtett idővonatkozást, míg a fordítottja nem igaz (Levinson 1983: 85). Ez úgy értelmezhető, hogy térbeli megjelenítés csak konkrétan definiált időben lehetséges.

A népdalban a térdeixis működésének vizsgálata, annak jelentősége több okból igazolható. Mint arra már utaltam, ebben a szövegtípusban eredetileg a közvetlen interakció volt meghatározó. „A népköltészet meghatározásához az is hozzátartozik, hogy előadási, megőrzési módja a szájhagyományozó továbbadás” (Ortutay 1975: 44). E sajátság következménye az, hogy a szövegépítkezés folyamán nagy hangsúllyal fordulnak elő a szövegen túlmutató, kontextuális ismereteket feltételező nyelvi elemek. Azt is meg kell jegyezni azonban, hogy a szóbeli hagyományon alapuló műfajok nagymértékben különböznek az egyéb beszélői megnyilvánulásoktól: gyakran a szövegeknek a kontextustól való függetlenedési folyamata figyelhető meg. A kontextuális ismeretek alkalmazásának viszonylag nagy mentális erőfeszítést igénylő szerepe mellett azonban számos jelentésformáló tényező hivatott ellensúlyozni azokat: olyan szabályszerűségeket értek itt, amelyek az ismétlődő motívumokban, elemi jelenetekben, ismert metaforákban, valamint a jelentés építkezési mechanizmusainak sematikus formáiban jelentkeznek. A szövegek sajátossága az egységes szociokulturális háttér, amelyben koherens hálózatot alkotnak, ezáltal az egyes egyedek (szövegek) megértésében más szövegekhez fűződő ismeretek is fontos szerephez jutnak (az intertextualitásról l. Beaugrande–Dressler 1981/2000).

Bár a magyar lírai népdalok körében elterjedt – elsősorban szövegszerkezeti fogalomként ismert – „természeti kezdőkép” elnevezése arra utal, hogy szöveg-

kezdő formula, amely megelőz valamely nem természeti jellegű részt, már a folklórkutatók is felismerték, hogy terjedelme, jelentésképző szerepe igen változatos „sokszor nemcsak verskezdő hasonlat, indítókép, hanem végighalad a vers minden szakaszán” (Ortutay i. m. 64). Ám nemcsak ez a tény vet fel problémákat a kérdéses jelenség elemzése kapcsán, hanem az a definíció is, amely szerint a „természeti kezdőkép” két részre bontja a dalokat: egy bevezető részre (amely maga a természeti kezdőkép) és egy ehhez kapcsolódó, érzelmi-értelmi mondanivalót tartalmazó második részre (Ortutay i. m. 64). Ez az éles elkülönítés elméleti alapon is megkérdőjelezhető, hiszen a funkcionális-kognitív megközelítés értelmében a szöveg „üzenete” lineáris és párhuzamos feldolgozások hálózatában képződik, amelyben minden szövegelem részt vesz. Emellett a „természeti – nem természeti” feldolgozási egység egyértelmű különválasztása sok esetben problematikus. A „természeti kezdőképek” fajtáinak vizsgálata eddig néhány prototipikus jelenség bemutatásában merült ki, hol szintaktikai, hol szemantikai szempontok hangsúlyozásával. A térdeixis vizsgálata olyan elemzés keretében valósulhat meg, amely újszerű megközelítésben tárja fel e szövegek értelmezési lehetőségeit. Itt szeretném megjegyezni, hogy a magam részéről a „természeti kezdőkép” elnevezéssel szemben szerencsésebbnek tartom – a kognitív nyelvészet hasonló fogalmaihoz igazodva – a **természeti jelenet** megjelölést.

### 3. Figyeljük meg a következő népdal első két sorát.

- (1) *Amoda le van egy erdő, jaj, de nagyon messze van!*  
*Közepibe, közepibe két rozmaringbokor van.*  
 (Szerelmi dalok: 366/3)

Az *amoda* ez esetben nem az *oda*, hanem az *ott* hangsúlyozott párjának feleltethető meg, vagyis az *amott* szinonimája, 'ott messze' jelentésben értelmezendő (Bárczi–Ország 1978). E távoli pont kijelölése implikálja a kiindulópontot is, vagyis a két pont közötti viszony már megteremti az azt körülvevő teret. Az *amoda le* (ott lent) kettős deixis, amelyből az első itt inkább a horizontális, a második pedig a vertikális irányú összetevője a rámutatásnak. Ez az összetett deixis tehát azt

a képzetet teremti meg, hogy a megnyilatkozó távolról, egy magasabb pontról tekint lefelé egy tárgyra. E kettős deixis gyakori szövegkezdő elem: változatai az *arról alul, onnand alul, arra alá*. Az erdőhöz kapcsolódó helydeixis által reprezentált távolság ismétlése, sőt fokozása az első sor második fele: a *jaj* indulatszó emotív elem, amely a tudatosság szubjektumát emeli ki, ezáltal a *messze* értelmezése szubjektív viszonyok közt érvényesül. Az erdő lokalizációját követően annak dimenziális jellemzőjére utal a *közepibe* kifejezés.

Az élénk tárt jelenetről elmondható, hogy a beszélő és a hallgató közel azonos kiindulópontból szemléli azt, bizonyos, hogy a beszélő megítélése szerint a hallgató számára nem okoz gondot az ő kiindulópontjával való azonosulás. Másrészt fontos jellemzője, hogy perceptuálisan – elsősorban vizuálisan – érzékelhető a részt vevő felek által, és ez magában foglalja azt, hogy a szemlélt jelenet a megnyilatko-



zás idejével azonos időben zajlik. Igaz, hogy a két rozmaringbokor látványa fiziológiai ismereteink alapján akadályba ütközik: az erdő közepén bújó rozmaringbokrokat lehetetlen látni, mivel az erdő messze van, a bokrok pedig a fák takarásában vannak. Az idézett szövegrészlet arról tanúskodik, hogy a megnyilatkozó a hallgató figyelmét egy tőlük távol eső helyen lévő tárgyra irányítja, miközben a távolság nagyságára és az ő ezzel kapcsolatos negatív érzelmi viszonyulására hívja fel a figyelmet. A távolra mutató helydeixis szerepe alapvetően az eltávolítás, valamint a beszédhelyzetben részt vevő másik fél figyelmének az irányítása. A szövegrészlet folytatása a következő:

*Egyik hajlik a vállamra, másik a babáméra;  
Így hát, kedves kis angyalom, tiéd leszek valaha.*  
(Szerelmi dalok: 366/3)

A harmadik sorban egy, a párosítókból gyakorta előforduló jelenet kerül kivételre: a szerelmi egyesülést megjelenítő kép pozitív minősítésű. Az E/1. személyű birtokos személyjellel önmagára utaló beszélő itt, a korábban helydeixissel kijelölt helyen, a lehajló rozmaringbokrok alatt jelenik meg a szerelmi társal, akire E/3. személyben referál. Olyan statikus kép ez, amely egy, a valós térben megjelölt helyen, a valós fizikai világban nem érzékelhető jelenetet ábrázol. Mindazonáltal a megnyilatkozás idejéhez képest e természeti jelenetet egyidejűség jellemzi. Az utolsó sor proposíciója elszakad e természeti környezettől: az *így hát* bevezető egy eddigiekről való összegzéshez, azoktól való elvonatkoztatáshoz és a *jaj, de messze van* után itt kerül előtérbe ismét a megnyilatkozó mentális alapállása. A *kedves kis angyalom* megszólítás, amely a szerelmi társ jelenlétét feltételezi a beszédhelyzetben, nem feltétlenül jelenti a versszak első felében lévő hallgatóval való azonosságot. Végül hogyan állítható párhuzamba a *tiéd leszek valaha* megállapítás az első három sor természeti jelenetével? A *tiéd leszek* kifejezés egyfelől egyesülésre, amely a rozmaringbokor-jelenethez kapcsolódik, másfelől jövőidejűségre referál. Ez utóbbi azonban különbözik a természeti jelenet látszólagos jelenidejűségétől. Ehhez kapcsolódik a *valaha* mint időmegjelölés, amely a távoli jövőbe, határozatlan időpontba helyezi az állítás megvalósulásának idejét: jelentése itt 'valamikor a jövőben' (Eöry 2007: 1700), amely nagyfokú bizonytalanságot tartalmaz, ezáltal módosítja („lebegteti”) a *tiéd leszek* állítás határozottságát. Míg itt az idő dimenziója hangsúlyos, addig a tér dimenziója eltűnik (az egyesülés fogalmában kifejezett térvizony a valós fizikai térben nincsen lehorgonyozva). Az időbeli távolság az első rész (1–3. sor) térbeli távolságával áll metaforikus párhuzamban.

A térdeixis művelete az alábbi folyamatban összegezzhető: a beszédhelyzet résztvevői egymáshoz közel, közös fizikai térben helyezkednek el, amely egy mindkettejük számára perceptuálisan érzékelhető természeti környezet. A távolra mutató helydeixis által a megnyilatkozó a hallgató figyelmét egy számukra közösen, vizuálisan érzékelhető természeti tárgyra, az erdőre irányítja, vagyis térben határozottan eltávolítja a megnyilatkozás helyétől. A természeti tárgy lokalizálása után annak dimenzionális jellemzőire referál, a tárgyon belül újabb, perceptuálisan már nem érzékelhető helyet jelöl meg, amely egy – szintén természeti – jelenet

megkonstruálásának alapja lesz. Ez a jelenet térben távol, időben látszólag a jelenben ábrázolódik, ám nem tekinthető valósnak, ezért időbeli lehorgonyzódása bizonytalanná válik, majd csak a negyedik sorban történik meg. A térdeixis tehát egy perceptuálisan érzékelhető természeti tárgyon keresztül egy közös figyelmi jelenetet nyit meg, amelyben a természeti tárgy referenciapontként funkcionál. A természeti tárgy, mint referenciapont, Langacker valóságértelmezésében olyan potenciális jelenet konstruálásának a kiindulópontja, amely – a beszélő számára is nyilvánvalóan – kívül esik a lehetséges valóság tartományán, ennek következtében nem beszélhetünk valódi átrendeződésről, hanem az eredeti nézőpont folyamatos fenntartásáról (Langacker 1991: 244).<sup>1</sup> Hasonló művelet figyelhető meg a következő szövegekben:

- (2) *Látod-e te azt a hegyet,  
Hegy tetején azt a meggyest?  
Én majd rázom, te csak szedjed!  
Adok csókot, de csak egyet.*  
(Szerelmi dalok: 209)

A figyelemirányítás a hegyet jelöli ki referenciapontként, majd ahhoz kapcsolódóan a meggyes lesz a figyelmi jelenet helyszíne. A két szerelmes meggyeszedése a hegytetőn a bizalmas együttlétnek mint vágynak (mentális állapotnak) a képi kivetítése. A távol eső, periférikus hely itt is egy intim, lezárt tér, amely ezáltal is metaforikus értelmezést kap. A térben való eltávolítással itt párhuzamos az időbeli (jövőre irányuló) eltávolítás.

- (3) *Arra alá de sok a fa, a fa!  
Sokat sírtam alatta, alatta.  
Azért zöldelltek ki arra a fák,  
Bús könnyeim sokat megáztatták.*  
(Keservesek: 14)

A távoli facsoport referenciapontként itt egy múltbeli jelenet helyszíne, felidézője, a fák ok-okozati alapon (sírás → kizöldülés) e jelenet tanúságtevői is egyben. Az (1)-ben idézett *de messze* kifejezéssel párhuzamba állítható a *de sok* megjelölés, amely szintén negatív mentális állapotot ábrázol (a sok fa – sok sírás – sok áztatás a feldolgozás alappilléreiként funkcionálnak a szövegben).

<sup>1</sup> A fiktív és valós világ egyidejűségét szemlélteti a következő szöveg:

*Amott a hegyek lábánál,  
A kősziklák oldalánál  
Ott sírok én mind szüntelen,  
Ahol senki sincsen jelen.*  
(Szerelmi dalok: 304/1–2)

- (4) *Láttad-e te, babám, azt a száraz nyárfát,  
Azt a száraz nyárfát?  
Mikor az kizöldül, akkor jövök hozzád,  
Akkor jövök hozzád.*  
(Szerelmi dalok: 330/1)

(4)-ben a távolra mutató névmás által kijelölt nyárfa a referenciapont, amelynek lényegi minősítője az, hogy száraz. A száraz fa olyan háttérismereteket mozgósít, amely szerint az a növény elpusztult, és ez a folyamat visszafordíthatatlan. A megnyilatkozó a fa kizöldüléséhez, mint fiktív jelenethez, vagyis egy természet törvényeinek ellentmondó esemény bekövetkeztéhez köti a kapcsolat folytatását. A felidézett fiktív figyelmi jelenet valószínűtlensége (lehetetlensége) a perceptuálisan érzékelhető tárgy szemlélésén, az ahhoz fűződő háttértudáson keresztül válik értelmezhetővé.

Láthattuk, hogy a távolra mutató helydeixis gyakori szövegkezdő helyzetben, amely a tagmondat (clause) első elemeként prominens helyet foglal el a többi elemhez képest: mintegy alapként funkcionál, amelyre ráépül az azt követő információ. Ez mentálisan nagyobb erőfeszítést követel, ám az emlékezetben tartósabbnak is bizonyul, és az új ismeretek beépülésével fokozatosan halványul el (Gernsbacher–Hargreaves 1992). A deixis távolra mutató formái esetében mind a személy-, az idő- vagy a térdeixis vonatkozásában (*ő, akkor, az, ott*) nehezebben azonosítható a referens, mint a közelre mutató deixisnél, és ez fokozottan érvényes szövegkezdő pozícióban. E két szempont együttese azt eredményezi, hogy a szövegkezdő távolra mutató helydeixis nagyfokú mentális erőfeszítést igényel. Ezen belül elkülönül az önálló használatú deixis a nyelvi kifejtő deixistől is, az önálló használatú deiktikus elem ugyanis nagyobb mentális erőfeszítést kíván, mint a kifejtő, amely kijelöli a potenciális referensek körét (Laczkó 2008a: 320–1, 337).

Az előzőekben már hangsúlyoztam, hogy a térdeixis szoros összefüggésben áll a szövegvilágon belüli figyelemirányítással (amely párhuzamosan működik a szövegvilág konstruálásával). E mentális folyamatnak a szövegen keresztüli működése részletesebb vizsgálatot igényel. A figyelem irányítása olyan interakció (társas tevékenység) keretében értelmezhető, amelyben „a diskurzus egyik résztvevője, a megnyilatkozóként fellépő beszélő vagy író – a maga kontextusfüggő kiindulópont(ok)ból reprezentálódó közlésével – a másik résztvevő(k) mentális irányultságát (figyelmét, megértését) kívánja befolyásolni a diskurzusvilágának létrehozását illetően” (Tátrai 2009: 369). A figyelem lényegében a kognitív folyamatok intenzitásával, energiaszintjével hozható kapcsolatba, amely a gyakorlatban feltűnőséget jelent (Langacker 1987: 115), és ez az előtér-háttér, figura-alap elrendeződésben nyilvánul meg. A szövegkezdő helyzetben megjelenő deiktikus nyelvi elem, mint arra már rámutattam, eredendően figyelemfelkeltő. A térdeixishez társulhat olyan nyelvi elem, amely explicit figyelemfelhívó funkcióval rendelkezik. Ilyen a (2)-ben a *látod-e te*, (4)-ben a *láttad-e te, babám* kérdés formájú felszólítás, először a vizuális észlelésre való felhívással, majd a hallgató megszólításával. Ennek számos változata létezik, például (5) *ládd a kerek erdőt amott* felszólító módú igével. A (jellemzően

apoztrofikus) megszólítás és a cselekvésre ösztönző felhívás a lírai alkotások úgynevezett „közvetlenségére”, egy speciális beszédhelyzet szerveződésére utal, amelyben a megnyilatkozó észleléseit aktuálisan éli meg: „A lírában nem történet van, hanem történés: az élményszerű tapasztalat nem megtörténtként vagy megtörténhetőként, hanem éppen zajló történésként reprezentálódik [...] a prototipikus lírai alkotásokat nemcsak az apoztrofikus megszólítás, hanem az apoztrofikus felszólítás is jellemzi” (Tátrai 2008: 54). Ennek alapján még hangsúlyosabban elmondható, hogy a szövegkezdő helyzetű térdeixisnek önmagában felszólító-felhívó funkciója van: a beszédhelyzetben való részvételre, a megnyilatkozó nézőpontjával azonosulásra, onnan a figyelmének egy távoli tárgyra való irányítására ösztönöz.

A térdeixis szerepe azonban a figyelemirányításban nem egyszeri, hanem egész műveletsorozatot indíthat meg. Ismét idézem az elsőként elemzett szöveget:

- (1) *Amoda le van egy erdő, jaj, de nagyon messze van!  
Közepibe, közepibe két rozmaringbokor van.  
Egyik hajlik a vállamra, másik a babáméra;  
Így hát, hát kedves kis angyalom, tiéd leszek valaha.*  
(Szerelmi dalok: 366/3)

Elsőként a figyelem rézsútosan lefelé, a távolban elhelyezkedő erdőre irányul. Ezután az erdő referenciaponttá válik, és ennek közepe kerül fókuszba (deiktikus, itt anaforikus elem az *-i* birtokos személyjel). Az erdő közepe lokalizációs alapja a két rozmaringbokornak, amely a figyelemirányítás következő állomása. Végül az *én* és *ő*, pontosabban az *én* vállam és az *ő* válla kettős jelenik meg figuraként. A figyelemirányítás állomásai tehát: itt → ott → erdő → közepe → rozmaringbokor → én (vállam) – babám (váll), vagyis „mi”. Minden egyes állomás új referenciapontot képez a korábbihoz képest. Hasonló műveletsort látunk (5)-ben.

- (5) *Ládd a kerek erdőt amott,  
Alatta a küs fojlomot;  
Fojlomon túl van egy falu,  
Azzal, kiér emészt a bú.*  
  
*Abban lakik a nagy utcán;  
Gólyafészek van a házán,  
Léces küs kert ablakj' alatt;  
Mos meszelték bé a falat.*  
(Szerelmi dalok: 31/2-3)

Itt is lépcsőzetesen jut el a figyelem a kiindulópontból a célszemélyig/-tárgyig: itt → amott → erdő → alatta → fojlom → túl → falu → utca → gólyafészek → ház → kert → fal.

A figyelemirányítás a perspektíva szűkülésével is együtt jár. Ez a lépésről lépésre való tekintetirányítás, -vezetés nagyon gyakori stratégia a népdalokban, amelynek folyamán a valós térbeli percepció elhagyása figyelhető meg. E művelet

érdekes módon párhuzamba állítható a nyelvi tevékenység működésénél ismert „kiterjesztő aktiváció” fogalmával (Langacker 1987: 385), amely hasonló elven működik. A megértésben fontos a követhetőség, a fogalomról fogalomra való átvezetés, ezért jóval ritkább a tömör nyelvi megformálás, akárcsak a nagyobbtól kisebb felé haladó folyamat felborítása, mint (6)-ban. Itt a rózsza a diófa töve mint helymegjelölés elé kerül, holott általában fordítva lenne a nagyobbtól kisebb, illetve birtokostól birtok felé haladó figyelemirányítás menete.

- (6) *Édesanyám virágos kertjében  
Rózsa nyílik diófa tövében,  
Annak az egynek szedem a virágot,  
Ki az este a rácson átmászott.*  
(Szerelmi dalok: 235/2)

A figyelemirányítás itt bemutatott, meghatározott irányú, lépésről lépésre haladó műveletsorozata a népdalokban olyan gyakori szövegkonstruálási mechanizmus, amely sematizálódott, szabályos mintává rendeződött, más néven a szövegtípusozó kapcsolódó forgatókönyv.

Az eddig bemutatott szövegek távolra mutató térdeixist tartalmaztak, mivel ezek elterjedtebbek a népdalokban. A helydeixis prototipikus példánya az *itt* és az *ott*, másodsorban az *ez* és *az*, amelyek „ikonikusan jelölik hangrendjükkel a lokalizáláson belül a kétféle dimenziót, a közel-távol kettősséget” (Laczkó 2008a, l. a deixist formai megközelítésből). A távolra mutató térdeixis funkciója azért is sajátos, mert alapvetően megteremti a háromdimenziós tér kereteit. A tér konstruálásának egy másik módját mutatja a *túl* térjelölő elem (amely névutóként és határozószóként is funkcionál), amely nem csupán egy távoli hely megjelölését, hanem az *ott*, *az*, *azon túl* hármas viszonyát is tartalmazza. Ez egyidejűleg a térnek valamely térbeli elem által való megosztását tartalmazza.

- (7) *Tull a vizèn, Tótországøn,  
Szíva terèm a zód ágon,  
Szakasztottam, de nem èttem,  
Búra terèmtètt az Isten.*  
(KV: 275)

A *túl* nyelvi elem határozószóként önmagában is állhat, de leggyakrabban a viszonyító elemmel együtt, névutóként szerepel: *folyón túl*, *erdõn túl*. Mindazonáltal szemantikai szerkezete önmagában tartalmazza a hármas viszonyt, így a következő népdal személy- és térdeixise (*te túl*) kifejtetlenül, de nagyon tömören és lényegileg tartalmazza metaforikusan a szemantikai alaphelyzetet: a „te” („én”-hez közelálló személy) ott van messze, az „én” itt van, és köztük valamilyen elválasztó fizikai tárgy helyezkedik el.

- (8) *Tè túl rózsám, tè túl  
A Málnás erdején, a Málnás erdején.  
Èn még innen sírok  
A bánat mezején, a bánat mezején.*

(KV: 171)

Érdekes azonban, hogy a térdeixis referenciális kiindulópontja nem feltétlenül esik egybe a személydeixis semleges kiindulópontjával.

- (9) *Túl a Tiszán halászegény vagyok én,  
Sárga-hátú aranyhalat fogok én.  
Kiesik az aranyhal a ritka hálóból;  
Én a babám ölelő két karjából.*  
(Halászdalok: 7/1)

Ez a jelenség szociális megalapozottságú: a térdeixis kiindulópontja a közösség által elfoglalt terület, amelyre az attól eltávolodó (kiszakadó) egyén állandó referenciapontként tekint. Levinson ezzel összefüggésben megállapítja, hogy a tér deiktikus kiindulópontja lehet többek között szociális tényezők által meghatározott normatív alapú is, amely az otthont jelöli meg referenciális kiindulópontként („home-base”, Levinson 1983: 84). Más szóval a megnyilatkozó a közösség kollektív mentális alapállapotával azonosul. Ennek kiterjesztett és sematizálódott formája a nagyobb földrajzi területek jelölése, ahol a két nagy folyó szerepel referenciapontként.

- (10) *Tiszán innen, Dunán túl,  
Túl a Tiszán van egy csikós nyájastul.  
Kis pej lova ki van kötve  
Szúrkötéllal, pakróc nélkül, gazdástul.*  
(Pásztordalok: 4/1)

Végül a természeti jelenetek szempontjából jóval ritkább közelre mutató térdeixisről tesztek néhány megjegyzést. Ez a térbeli viszony, a távolsághoz hasonlóan, szintén metaforizálódhat, egy adott eseményhez való mentális viszonyulást fejezhet ki.

- (11) *Ezt a kerek erdőt vágom én;  
Ezt a barna kislányt várom én.  
Ez a barna kislány viola;  
Én vagyok a vigasztalója.*  
(Szerelmi dalok: 217/2)

A közelre mutató *ezt*, *ez* névmások és az *én* személyes névmás állandó ismétlődése az *én* és az *ez* közeli térbeli viszonyát hangsúlyozza. A szintaktikailag is prominens (sorkezdő, illetve sorzáró) deiktikus elemeket az igei személyragok egészítik ki. Az *én-te* kapcsolat helyett megjelenő *én-ez* (élő-élettelen) dichotómia a megnyilatkozó felé tolja a hangsúlyt; az *ez* közelre mutató névmásnak a sok közül egyet kijelölő, azonosító funkciója helyett inkább a figyelemirányítás és a nyomatékosítás, vagyis a felhívó funkció érvényesül. Ehhez társul a jelen idő aktualitást hangsúlyozó szerepe is. A deiktikus centrum körüli viszonylagosan szűk tér a megnyilatkozó mentális (érzelmi) állapotára irányítja a figyelmet.

Sajátos értelmezést kap a közelre mutató névmás kifejtő használata a világgal összefüggésben. (Az alábbi vándorversszak különböző népi műfajokban, sőt a műköltészetben is előfordul, l. Katona 2002: 27–31.)

- (12) *Ez a világ olyan világ,  
Mint a mogyorófa-virág:  
Sokat ígér, keveset ad,  
Amit ad es, keserűt ad.*  
(Keservesek: 26/8)

Bár a néphit adott esetben szembeállítja a földi és a másvilágot, a népi líra általam vizsgált műfajaiban ez nem jellemző, ezért a mutató névmás minden bizonnyal nem a két világ közti választást jelöli. Sokkal inkább vonatkozhat a kontextuális, mentális hozzáférhetőségre minden beszédhelyzet-résztevő számára. Tehát itt olyat jelenthet, mint „ez a minket körülvevő, mindannyiunk által ismert, tapasztalt világ, amelyben élünk”.

4. A népdalokban előforduló deiktikus térjelölő elemek közvetlen interakció feltételezéséről tanúskodnak. A térdeixisen belül elsősorban a távolra mutató helydeixis jellemző, amely egy perceptuálisan érzékelhető természeti tárgyra irányítja a figyelmet, amely további dimenziókat és jeleneteket nyithat meg. E művelet lényege tehát a referenciális jelenet térbeli eltávolítása a fiktív figyelmi jelenethez képest. A térdeixis a fizikai térbeli funkción túllépve metaforizálódhat: időviszonyt, szociális és mentális viszonyulást fejezhet ki. A gyakran szövegkezdő, prominens helyzetű deiktikus elem az eltávolítás műveletével fontos szerepet játszik a figyelem irányításában, amely gyakran egyik tárgyról a másikra vagy annak egy részére, birtokosról birtokra, kis lépésekben, láncszerű folyamatként valósul meg; ez a jelenség a vizsgált szövegtípusban gyakori jelentésképzési mechanizmus, séma, forgatókönyv. A távolra mutató térdeixis értelemszerűen a térviszonyok konstruálásában is részt vesz, képes egyetlen nyelvi elemmel a tér olyan felosztását jelölni, amely tömören, metaforikusan megjeleníti a megnyilatkozás kontextuális alaphelyzetét. A térdeixis ritkább, közelre irányuló formája lényegesen más kontextuális helyzetben fordul elő: a tér itt is metaforizálódhat, elsősorban a megnyilatkozó mentális állapotát fejezheti ki.

A fenti vázlatos és csupán részeredményeket ismertető tanulmány pozitív hozadéka két szempontból értelmezhető. Egyfelől hozzájárul a deixis még jórészt hiányzó empirikus vizsgálatainak kiterjesztéséhez (vö. Laczkó 2008a b). Másfelől új szempontot ad a természeti jelenet feldolgozásának leírásához, amely a szövegtípushoz fűződő ismereteket bővíti. Ehhez társul az a személyes kutatói törekvés, amely a népdalok természeti jeleneteiben a tér szemantikai funkciójának átfogóbb tanulmányozását célozza, és amelynek mozaikja lehet a jelen ismertetés.

## SZAKIRODALOM

- Bárczi Géza–Országh László (főszerk.) 1978. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Beaugrande, Robert-Alain de – Dressler, Wolfgang 1981/2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie*. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Fischer, Jena.
- Eöry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Evans, Vyvyan 2004. *The Structure of Time. Language, Meaning and Temporal Cognition*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Gernsbacher, Morton Ann–Hargreaves, David 1992. The Privilege of Primacy. In: Payne, Doris L. (ed.): *Pragmatics of World Order Flexibility. Typological Studies in Language*. Vol. 22. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 83–116.
- Katona Imre 2002. *Szépen szóló madárka*. Népdalaink szöveges üzenete. Masszi Kiadó, Budapest.
- KV = Kodály Zoltán–Vargyas Lajos 1991. *A magyar népzene*. A példatárt szerkesztette Vargyas Lajos. (12. kiadás). Editio Musica, Budapest.
- Laczkó Krisztina 2008a. A mutató névmási deixisről. In: Tolcsvai Nagy Gábor–Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 309–47.
- Laczkó Krisztina 2008b. Deixis a virtuális térben. In: Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 80. Tinta Kiadó, Budapest, 212–20.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume I. Mouton de Gruyter, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume II. Stanford University Press, Stanford.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, London.
- Lyons, John 1975. Deixis as the Source of Reference. In: Keenan, E. L. (ed.): *Formal Semantics of Natural Language*. Cambridge University Press, Cambridge, 61–83.
- Ortutay Gyula–Katona Imre (szerk.) 1975. *Magyar népdalok I–II*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Ortutay Gyula 1975. A magyar népdal. In: Gyula–Katona Imre (szerk.): *Magyar népdalok I–II*. Ortutay Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 7–69.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–94.
- Tátrai Szilárd 2008. Narratív távolság – lírai közvetlenség. In: Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 49–55.
- Tátrai Szilárd 2009. A megnyilatkozás fogalmának perspektivikus értelmezése felé. In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 361–70.
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 134: 211–32.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Baranyiné Kóczy Judit  
doktorandusz  
ELTE Mai Magyar Nyelvi  
Tanszék



## SUMMARY

*Baranyiné Kóczy, Judit***Text types and deixis: the function of spatial deixis in Hungarian folk songs**

This paper uses a cognitive linguistics approach to investigate the operation of spatial deixis in a group of Hungarian folk songs involving natural scenes. The occurrence of distal spatial deictics in a text initial position presupposes direct interaction between speaker and listener on the one hand, and directs the listener's attention to a perceptually accessible object of nature, opening up new dimensions and scenes in subsequent portions of the text. This operation removes the referential scene from the fictive scene of attention in which spatial relationships may metaphorically refer to the speaker's temporal and socio-cultural distance as well. Spatial deixis, therefore, is an important means of the direction of attention: it often initiates a chain-like process of several redirections of attention, a process that constitutes an important semantic mechanism, or scenario, with respect to folk poetry. The results of the study may contribute to a deeper understanding of natural scenes in Hungarian folk songs.

**Keywords:** spatial deixis, direction of attention, cognitive linguistics, folk song, folk poetry

## **Kvantitatív módszerek alkalmazhatósága sajtónyelvi szövegek stilisztikai elemzésében**

Kutatásom választott témája napjaink sajtónyelvének stilisztikai és szövegtani elemzése különféle módszerek segítségével. A téma interdiszciplináris, hiszen a sajtó vizsgálatát két tudományág is végzi. Az egyik a történettudomány, amelynek számára a sajtó a források egy csoportját képezi, éppen ezért az országos napilapok fontosak a történeti kutatás számára. A másik diszciplína az irodalomtudomány, hiszen a sajtó az irodalmi élet egyik fontos szervezője. A sajtó, ha nem is irodalmi céllal és gyakran nem irodalmi eszközökkel, de észrevétlenül is közönséget nevel az irodalom számára (Dezsényi 1947). Kérdés persze, hogy ez a megállapítás érvényes-e napjainkban is.

Az alábbiakban szövegtani, stilisztikai és kvantitatív eljárással vizsgálom meg hagyományos publicisztikai írásokat a rendszerváltás évétől napjainkig. A kiválasztott korpuszon azt szeretném bemutatni, milyen változások érték a sajtónyelvet ebben az időszakban. A vizsgálati anyagból a felhasznált módszerek segítségével választ kaphatunk arra, hogy a sajtónyelv és a sajtónyelvi stílus változásának pusztán nyelvspecifikus okai vannak-e, vagy befolyásolják a társadalmi, irodalmi, művészeti stb. folyamatok is.

### **A vizsgálat módszere**

A téma sokszínűsége és sokféle értelmezhetősége miatt szükség van egy olyan objektív módszerre is, amely az alaphipotéziseket nemcsak empirikus módon bizonyítja. Ez az eljárás a stilisztikai statisztika elve és módszere. A statisztikai módszer azonban csak segédeszköz a vizsgálatok és a feltevések alátámasztására.

A statisztikai módszerek segítségével egyes nyelvi változások felmérése is lehetővé válik. Az elmélet lényege az, hogy a szöveg különböző mérhető tulajdonságainak számértékeivel képet adjunk arról, hogyan választ a cikk írója a szókincs elemeiből. A választás rendszerének felderítésével hozzájuthatunk a műfaj specifikumainak megértéséhez is (Szende 1968: 288).

Az irodalmi elemzést végzők is egyre gyakrabban alkalmazzák munkájuk során a statisztikai módszereket. A kutatók ezzel az eljárással a minőségi elemzést mennyiségi elemzéssel egészítik ki, és ez lehetővé teszi, hogy a szubjektív megállapítások mellé konkrét számadatok kerüljenek (Fónagy 1960, Török 1967, Zsilka 1974, V. Raisz 1996).

Szabó András György szerint minden tudománynak törekednie kell az általa vizsgált jelenségek kvantifikálására. „Ha a jelenségek objektív tulajdonságai alapján folytatjuk a vizsgálatot, akkor fontos eszközt kapunk a folyamatok pontos leírására és egzakt összehasonlítására” (Török 1967).

A felsorolt okok miatt célszerű stilisztikai minőségi vizsgálataimat mennyiségi mutatók rendszerévé átalakítani. „A nyelvi művek kvantitatív vizsgálatának az az alapja, hogy minden egyes nyelvi alkotás egyedi, más alkotásra nem jellemző mennyiségi mutatókkal rendelkezik” (Nagy 1974: 394).

### Az alkalmazott mutatók

A kvantitatív vizsgálatban azt az elvet vettem alapul, hogy a szöveg alatti nyelvi szintek elemeinek mennyiségi leírása jellemezheti a sajtónyelvet a nyelvi gyakoriság szempontjából, de jellemzi a sajtónyelvi szövegeket is arra nézve, hogy milyen elemek, milyen eloszlásban és mennyiségben fordulnak elő benne. A szöveget a közvetlenül alatta levő nyelvi szint, azaz mondatainak adatai jellemzik leginkább (V. Raisz 1996). A vizsgálat során a Deme László *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata* című munkájában ismertetett mutatókat, valamint a Zsilka Tibor *Stilisztika és statisztika* című könyvéből jól ismert számítási képleteket is alkalmazom, különösen a szavak és a szótagok statisztikai vizsgálatában.

A fent említett szempontok alapján egyaránt figyelemmel kell lenni a mondat-hosszúság és a szerkesztettségi mutató adataira. A mondat-hosszúság megterheltsége funkcionálisan érzékeny sajátossága a szövegalkotásnak, ennél fogva szorosan összefügg a szöveg műfajával és azon belül is a tartalmával és a közlésmódjával. A mondat-szerkezet sajátosságai és gyakorisága csakis használati statisztika formájában közelíthető meg, hiszen itt a mondat a vizsgálatnak tárgya, nem pedig közege (Deme 1971).

A mondat-szerkezeti sajátosságok megállapításának első lépése a számlálási eljárás, amellyel megállapítható, hogy a jelenség milyen mennyiségben fordul elő a vizsgálati anyagban. Ezt követi a számítási eljárás, amelynek során a kapott eredményeket százalékokra értékeljük át. A százalékos részesedés megállapítása után érdemes megalkotni a jelenségek átlagértékét is; ez ugyanis a korpuszok egymáshoz mérésekor mutatóként használható fel (Deme 1971: 16–7).

A szavak számának és a mondategészek számának hányadosából kapjuk a mondategészek szóelőfordulásainak átlagszámát. „Hogy ismereteink tökéletesebbek, gazdagabbak s alaposabbak legyenek, szükséges kiszámítani a mondatok hosszának kilengését, az átlag fölé, vagy az átlag alá süllyedő eltolódásuk, vagyis a szétszórtságuk mértékét. Erre szolgál a szórásnégyzet, a szórás, valamint a variabilitás (változékonyság) kiszámítása. A szórásnégyzet, a szórás és főleg a variabilitás a korpuszok mondatainak szétszóródásáról adnak képet” (Zsilka 1974: 79). A variabilitás nem más, mint a nyelvi elemek cserélhetősége szűkebb értelemben kommunikatív szempontból. Tágabb értelemben különböző nyelvi formák közötti variáció. A mondategységek számának, valamint a mondategészek számának hányadosa képezi a szerkesztettségi mutató értékét. Ezek a mutatók teszik lehetővé a különféle korpuszok anyagának összemérését és objektív elemzését (Deme 1971).

### Az eredmények ismertetése

Az eddig elvégzett vizsgálat a négy országos napilapból kiválasztott huszonnyolc cikk statisztikai elemzését tartalmazza. Nyolc írás 1990-ből, húsz pedig 2005-ből és 2006-ból származik.

Az elemzett írások a sajtó műfajának csak egy-egy elemét reprezentálják. A sajtóműfajok jelentős mértékben eltérnek egymástól, szóhasználatukban, kifejezőképességükben, mondat szerkesztésükben és a használt stílusi eszközökben egyaránt (Bencédy 1995). Megtalálhatók a vizsgálati anyagban a tudósítások, a vezércikkek és a kommentárok is.

A kérdés az, hogy a szövegtípus határozza-e meg a mondat szerkezetet, vagy éppen ellenkezőleg: a mondat szerkezetek analizéséből következtethetünk a szövegtípus jellemzőire. A mondat szerkezeti sajátosságok statisztikai felmérése során megmutatkoznak egyes szövegtípusok vagy műfajok sajátosságai.

Eddigi eredményeim értékelésekor azt tapasztaltam, hogy a legnagyobb eltérést a szerkesztettségi mutató (a mondat egységek és a mondat egészek hányadosa) adta. A kapott adatokból arra a következtetésre juthatunk, hogy a lényegi eltérések nem a korszakok között vannak. Megfigyelhetünk a korszakok között is differenciákat, de érdemi eltéréseket éppen egy korszakon belül találhatunk. Az eddig vizsgált három műfaj között is lényeges különbség mutatkozik.

Érdekes eredmények születtek abból az összehasonlításból is, amelyben a négy napilap szerkesztettségi mutatóit hasonlítottam össze korszakonként. Az alábbi táblázatban évenként szerepelnek az azonos eseményről tudósító cikkek adatai.

A táblázat adatainak bemutatásához vizsgáljuk meg és hasonlítsuk össze a 2006-ban megjelent cikkek közül az *Ünnep mesterlövészekkel* (Magyar Nemzet) és a *Nemzet és köztársaság együtt és külön* (Népszabadság) című cikkek adatait és mutatóit. A táblázatban a két írás adatait dőltten jelöltem.

1. táblázat. A cikkek szerkesztettsége (megys/megész hányadosa)

	Magyar Nemzet	Magyar Hírlap	Népszabadság	Népszava
<b>1990</b>	2,52	2,82	2,44	2,47
	3,34	2,38	2,75	2,63
<b>2005</b>	2,47	3,03	2,69	3,27
	3,03	3,64	3,04	2,69
<b>2006</b>	2,61	3,31	4,66	4,64
	2,21	2,86	2,46	2,81
	7,35	4,43	4,78	3,62
$\Sigma$	<b>3,36</b>	<b>3,21</b>	<b>3,26</b>	<b>3,16</b>

A két cikk közel azonos terjedelmű, a Magyar Nemzet cikke azonban 34, míg a Népszabadság írása csak 22 mondategészből áll. A mondategységek adatai jelentős arányeltolódást mutatnak. A Népszabadság cikkében a 22 mondat 97 mondategységet tartalmaz. A Magyar Nemzet beszámolójában lévő 34 mondat 89 mondategységre osztható fel. Véleményem szerint a Népszabadság túl sok terjengős összetett mondatot használ a vizsgált cikkben. Ez a szerkesztés hátráltathatja a megértési, értelmezési folyamatot. A Magyar Nemzet *Ünnep mesterlövészekkel* című cikkében is sok a mondategység, de lényegesen több mondategészre oszlik el, mint a Népszabadság cikkében. A Magyar Nemzet cikkének tömörebb mondat szerkesztését jobbnak tartom, hiszen a sajtó elsődleges szempontját, a közérthetőséget szolgálja.

A szerkesztettségi mutató átlagértékében is kiugró eltérést figyelhetünk meg. A Népszabadság cikkének szerkesztettségi foka több mint másfélszer nagyobb, mint a Magyar Nemzet írásának.

A táblázat adatai jól mutatják az egyes korszakokon belül megfigyelhető különbségeket is. 2006-ban a március 15-i ünnepségről szóló tudósítások szerkesztettségi mutatói lényegesen magasabbak a korábbi korszakok eredményeinél. Különösképpen a Magyar Nemzet *Orbán Viktor: Eljött az idő* című cikke szerkesztettségi mutatójának adatában figyelhetünk meg jelentős kiugrást. A táblázat adataiból jól látszik, hogy az újságra nem jellemző a túlzottan terjengős mondat szerkesztés. Ezen cikk esetében azonban egy mondat közel 7,5 tagmondatból áll, és ez igen magas eredmény. A cikk műfaja tudósítás, amelynek jellemzője a tárgyyszerűség és a pontos leírás. Ebben az esetben a cikk szerzője hosszasan idéz Orbán Viktor beszédéből, így bekerül a szövegbe az élőbeszéd stílusa, amelyre sokkal inkább jellemző a többszörösen összetett mondatok használata. Ezt a nagy különbséget tehát okozhatja a műfaji sajátosság is.

A másik három újság esetében is magas eredmények születtek. Ezek a cikkek is a tudósítás műfajába tartoznak. A Népszava mondatai 3,6; a Magyar Hírlap mondatai közel 4,5; míg a Népszabadság mondatai több mint 4,5 tagmondatot tartalmaznak. Ezekben az esetekben is láthatjuk, hogy sok többszörösen összetett mondat szerepel a lapok hasábjain, de itt a cikk szerzője kevesebb mondatot idézett az elhangzott beszédből.

A vizsgált vezércikkek száma csekély, hiszen a hivatalos vezércikk régi formájában már nem létezik (az újság első oldalán aktuális gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális kérdésekkel foglalkozott). Az újság címlapján megjelent vezércikket felváltotta a belső vezércikk. Az 1990-es évből származó két vezércikk szerkesztettségi mutatója is magasabb a kommentároknál, de mivel az eddig elvégzett vezércikkelemzés kisszámú minta alapján történt, ezért egyelőre nem lehet messze menő következtetéseket levonni.

A négy újság esetében az összesített szerkesztettségi mutató azt jelzi, hogy mind a négy lap körülbelül három tagmondatot szerkeszt egy mondatba.

Az esetleges félreértések és hibás következtetések elkerülése érdekében azt is meg kell vizsgálni, hogy ezek az eltérések valóban a műfajra jellemző specifikumok-e, vagy esetleg csak a szerző stílusára jellemző jegyek. Természetesen a cikk íróját is kötik a műfaji sajátosságok, de mégsem mindegy az, hogy a publicisztikai stílusra jellemző-e a többszörösen összetett mondat, vagy csak a szerző szereti a mondat egységek (tagmondatok) halmozását. Ahhoz, hogy erre a kérdésre megbízható választ kapjunk, kontrollvizsgálatokat kell végeznünk.

A következőkben nézzük meg a mondatok szóelőfordulásainak átlagértékeit a négy napilapban, korszakonként.

**2. táblázat. A mondatok szóelőfordulásainak átlaga (Szószám/Megész)**

	Magyar Nemzet	Magyar Hírlap	Népszabadság	Népszava
<b>1990</b>	17,03	15,79	18,6	18,9
	21,37	14,3	19,38	19,38
<b>2005</b>	15,04	18,6	15,3	20,5
	19,96	32,17	18	18,19
<b>2006</b>	23,25	28,87	32,14	20,5
	18,17	21,77	25,08	26,42
	11,71	18,45	16,38	17,16
<b>Σ</b>	<b>18,07</b>	<b>21,34</b>	<b>20,88</b>	<b>19,95</b>

A táblázatból jól látszik, hogy a négy országos napilap eddig vizsgált mondatait átlagosan 11–32 szóval szerkeszti meg. Jelentős különbségeket figyelhetünk meg az egyes újságok szóelőfordulásainak átlaga között korszakonként. Például a Magyar Hírlap vagy akár a Népszabadság esetében nagy eltérés mutatkozik az 1990-es, a 2005-ös és a 2006-os év mutatói között.

Az egyes korszakokon belül született publicisztikai írások számadatai is jelentős differenciát mutatnak. Vizsgáljuk meg a két legnagyobb eltérést a táblázatban.

Az egyik jelentős különbség a Magyar Hírlap 2005-ben megjelent, *A luxusbaloldal a szélkakas ellen: elkezdődött a választási kampány* és a Népszabadság Orbán: *Nem előre, utánam* című cikkének adatai között figyelhető meg. A Magyar Hírlap ezen cikke átlagosan 32 szóból épít fel egy mondatot, míg a Népszabadság ennél jóval kevesebbel, csak 18 szóval építkezik. A két érték közötti különbség

több mint tizennégy. Mindkét cikk a kommentárcikk műfajába tartozik. A kommentárcikk a műfajcsalád legerjedelmesebb tagja. Bemutatja a háttéreseményeket, ezeket magyarázza, és utal a várható következményekre. A két írás értékei mégis nagy eltérést mutatnak. Ez a lényeges eltérés jelentheti azt, hogy a szerző stílusspecifikumai mutatkoznak meg az egyes írásokban.

A másik példa a Népszabadság 2006-ban született, *Hóval olvad a hatalom* és a Népszava *Szolidaritás nélkül nincs Magyarország* című cikkének értékei. A Népszabadság cikkében átlagosan 32 szó alkot egy mondatot, míg a Népszaváéban csak 20. A két írás mondataiban a szóelőfordulási átlag különbsége több mint 11 szó. A két cikk értékeit vessük össze a már fent részletesen elemzett *Ünnep mesterlövészekkel* (Magyar Nemzet) és *Nemzet és köztársaság együtt és külön* (Népszabadság) című cikkek adataival, hiszen mind a négy írás műfaja tudósítás. (A négy vizsgált érték dőlten szedve látható a táblázatban.) A számok jól mutatják, hogy a Magyar Hírlap cikke épül fel a legtöbb szóból. A másik három cikk átlagosan hasonló mennyiségű szóból szerkeszti meg mondatait. Ez jelentheti azt, hogy a tudósítások körülbelül 20–25 szót tartalmazó mondatokból állnak. Ahhoz azonban, hogy ezeket a megfigyeléseket teljes bizonyossággal kijelenthessem, a jövőben még számos vizsgálatot kell elvégezni a fenti módszerek segítségével.

A mondatok szóelőfordulásainak az átlagértékét összesítve az adatok közül a legmagasabb a Magyar Hírlapé. A négy érték azonban nem mutat kiugró különbséget. Ebből megállapítható, hogy a négy országos napilap átlagosan 18 és 21 szóból építi fel a mondatokat.

Hasonló táblázat segítségével vizsgáljuk meg a szórás mutatójára kapott értékeket is. A szórás a mondatok szétszóródásáról ad képet (Zsilka 1974). A szórást a szórásnégyzet adataiból kapjuk meg a gyökvonás művelete után. Első lépésként tehát a szórásnégyzetet kell kiszámolni ahhoz, hogy megkapjuk a szórás adatait. Elegendő, ha most csupán a szórás adatait vizsgáljuk meg, hiszen a mondatok szétszóródását ezzel a mutatóval is érzékeltetni lehet. Ha a szórás értékeit négyzetre emeljük (így a szórásnégyzet értékeit kapjuk), az eltérések arányai nem változnak.

3. táblázat. A mondatok szórása

	Magyar Nemzet	Magyar Hírlap	Népszabadság	Népszava
<b>1990</b>	10,38	7,21	8,93	10,68
	10,33	5,86	7,86	9,57
<b>2005</b>	4,91	9,60	7,85	10,48
	10,06	8,98	11,61	8,27
<b>2006</b>	9,78	15,09	12,2	9,66
	12,12	11,32	16,59	10,33
	8,53	7,46	10,97	8,58
<b>Σ</b>	<b>9,44</b>	<b>9,36</b>	<b>10,85</b>	<b>9,65</b>

Vizsgáljuk meg a táblázatban szereplő legnagyobb eltérést. A Magyar Nemzet 2005-ben megjelent, *Fidesz-gyalázás a Millenárison* és a Népszava *Nemcsak két táborot akar az MSZP* című cikkének szórásadatai mutatják a legnagyobb eltérést.

A Népszava cikkének szóródása több mint kétszer nagyobb, mint a Magyar Nemzet ugyanarról az eseményről szóló írásáé. A két cikk műfaja különbözik egymástól. A Magyar Nemzet írása a kommentárcikk, míg a Népszava cikke a tudósítás műfajába tartozik. Ismét megfigyelhetünk egy elég jelentős különbséget a sajtóműfajok kategóriáján belül. Ám az egy eltérésből még nem következik, hogy kijelenthessem azt, hogy a tudósítás műfajába tartozó cikkek szóródása nagyobb, mint a kommentárcikkeké. A további vizsgálatok elvégzése adhat választ arra, hogy ez valóban műfaji specifikum-e, vagy csak erre a két cikkre jellemző sajátosság.

Ami az összesített eredményeket illeti, látható, hogy a Népszabadságban szereplő cikkek szóródása a legmagasabb. Több mint egy egésszel magasabb a Népszabadság értéke a másik három lap adatainál.

Még egy mutató adatait érdemes táblázatos formában bemutatni; a variabilitását. A variabilitás a nyelvi elemek cserélhetőségéről, illetve a nyelvi formák közötti variációjáról ad képet.

4. táblázat. A szórás és az átlagos szószám hányadosa (variabilitás)

	Magyar Nemzet	Magyar Hírlap	Népszabadság	Népszava
<b>1990</b>	0,61	0,45	0,48	0,56
	0,48	0,49	0,40	0,49
<b>2005</b>	0,32	0,53	0,51	0,51
	0,50	0,27	0,64	0,45
<b>2006</b>	0,50	0,69	0,48	0,36
	0,50	0,39	0,51	0,50
	0,72	0,40	0,66	0,50
$\Sigma$	<b>0,51</b>	<b>0,46</b>	<b>0,52</b>	<b>0,48</b>

Két lényeges különbséget figyelhetünk meg a nyelvi elemek cserélhetőségével kapcsolatban. Nagy differencia van a Magyar Hírlap 2005-ben megjelent, *A luxusbaloldal a szélkakas ellen: elkezdődött a választási kampány* és a Magyar Nemzet *Változást hirdet a Szövetség* című cikkének az esetében. Azt már láttuk, hogy a Magyar Hírlap ezen cikke 32 szóból áll, ezzel szemben a Magyar Nemzet cikkében szereplő mondatok átlagosan 20 szóból épülnek fel. A Magyar Nemzet írásának variabilitási mutatója közel kétszer magasabb a Magyar Hírlap írásának értékeinél. Ugyanez az eltérés figyelhető meg a Magyar Nemzet 2006-ban megjelent, *Gyurcsány Ferenc lebukott* és a Magyar Hírlap *Hazugságroadshow követte a kiszivárogtatást* című cikkének adatai között. A Magyar Nemzet cikke 11 szóból, míg a Magyar Hírlap írása 18 szóból áll. Tehát a 2005-ös és a 2006-os példa bemutatása után megállapíthatjuk, hogy az átlagosan kevesebb szóból felépített mondatokban magasabb a nyelvi elemek cserélhetőségének a mutatója.

A négy napilap összesített variabilitási mutatója csak századokban tér el egymástól, korrelatív párokat azonban mégis felállíthatunk. A Magyar Nemzet és a Népszabadság, valamint a Magyar Hírlap és a Népszava szinte századra azonos variabilitási értéket mutat.



## Kontrollvizsgálat

A kontrollvizsgálat az alapvizsgálat eredményeinek összehasonlítására és ellenőrzésére is használható. A kontrollegységeket ugyanolyan részletességgel kell feldolgozni, mint az alapegységet (Deme 1971). A kontrollvizsgálat korpuszának egyik részét rokon műfajú szövegek képezik. Az eredmények értékelésében várhatóan nagy segítségemre lesz Zimányi Árpád *Bulvárlapok cikkeinek szövegtani elemzése* című tanulmánya. A kontrollvizsgálat másik részét szépirodalmi szövegek eredményei adják. Szépirodalmi szövegek statisztikai elemzése szép számmal született (lásd Zsilka 1974), így ezek és eredményeik fontos szerepet kapnak a kontrollvizsgálatban. Ezzel a módszerrel „sikerülhet felderíteni, hogy az alapvizsgálat eredményeiből mi jellemező a korpuszra egyedileg, mi a műfajra, s mi a magyar nyelvhasználatra általánosabban” (Deme 1971: 396).

A következőkben az általam kapott adatokat összehasonlítom Zimányi Árpád munkájának az eredményeivel. Úgy gondolom, ha a vizsgálati anyagok témájukban el is térnek egymástól, mégis érdekes megfigyeléseket tehetünk.

Az általam vizsgált huszonnyolc cikk kisebb mennyiségű, mint a Zimányi Árpád vizsgálatában szereplő negyvennyolc bulvárcikk, ám a kontrollvizsgálat elvégzéséhez a Zimányi Árpád által kapott értékek felhasználhatók.

Zimányi Árpád a vizsgálat anyagát képező cikkekben 375 mondategészt számolt meg, amely 751 mondategységet tartalmaz. Az általa vizsgált 48 cikk 4811 szóból áll. Az általam vizsgált négy napilap eddig kiválasztott 28 cikke 814 mondategészt, 2516 mondategységet és 15 479 szót tartalmaz. A számadatok jelentős eltérést mutatnak.

Az átlagértékek adataiban is nagy differenciát találhatunk. A bulvárcikkek átlagosan 7,8 mondategészből, míg a politikai cikkek 29 mondategészből állnak. A Magyar Nemzet, a Magyar Hírlap, a Népszava és a Népszabadság cikkeit közel négyszer annyi mondat alkotja, mint a bulvárlapok cikkeit. A mondategységek átlagértékében is óriási különbséget láthatunk. A bulvárlapok cikkei átlagosan 15,6 mondategységet tartalmaznak. Ezzel szemben a politikai cikkek átlagosan 89,85 mondategységre oszthatók fel. Ez a több mint ötszörös különbség azt mutatja, hogy a négy napilap cikkei jóval szerkesztettebbek, mint a bulvárlapokban megjelenő írások. A következő adat is ezt a megállapítást támasztja alá. A bulvárlapok cikkei átlagosan 100 szóból állnak, míg az országos napilapok hasábjain megjelenő politikai írások átlagosan 552,82 szót tartalmaznak. Ennél a mutatónál is közel 5,5-szeres különbséget látunk.

A következőkben megvizsgáltam a mondatok és a mondategységek átlagainak számait a bulvárlapok cikkeiben és a politikai cikkekben. A szerkesztettségi mutató adatai a bulvárlapok cikkeiben 2,008, míg a politikai cikkekben 3,09. Zimányi Árpád tanulmányában összeveti az eredményeit a Deme László által publikált eredményekkel. Deme László vizsgált szövegeinek többségében a szerkesztettségi mutató 2,4 és 3,5 között változik (Deme 1971: 136–57). A politikai cikkek szerkesztettségi mutatójának átlagértéke is beleillik a Deme könyvében szereplő intervallumba. A négy országos napilap vizsgált cikkeiben sok a többszörösen összetett mondat, és átlagosan egy mondatot körülbelül 3 tagmondat alkot. A bulvárlapok cikkei ezzel

szemben kevesebb többszörösen összetett mondatot tartalmaznak, és a mondatok átlagosan csak 2 mondategységből állnak.

A mondategységek szóelőfordulásainak adatai is nagy különbségeket mutatnak. Az általam vizsgált politikai cikkek mondatai átlagosan 19,01 szót tartalmaznak. Ezzel szemben a Zimányi Árpád által vizsgált bulvárlapok cikkeinek mondatai 12,8 szóból épülnek fel. A politikai cikkek mondategységeinek szóelőfordulási eredménye magasabb még a Deme-féle átlagértéknél is.

A két vizsgált anyagban a mondategységek szóelőfordulásainak eredményei közelítőleg azonosak. A két adat között mindössze háromtizednyi különbség van.

Az összehasonlítás tükrében kijelenthető, hogy a politikai cikkek szerzői a téma kötöttsége és az események hiteles bemutatása miatt használnak hosszabb, összetettebb mondatokat. A politikai cikkek statisztikai vizsgálata is alátámasztja Deme László megállapítását, miszerint minél hosszabb a mondategység, annál rövidebbek a benne foglalt mondategységek, és annál kevesebb szóelőfordulást tartalmaznak (Deme 1971: 280).

A következőkben a már elemzett cikkek összesített eredményeit kívánom összehasonlítani Moldova György *Dorogi tenger* című riportjának értékeivel. Moldova írásának mondatszerkesztése (riportjellegénél fogva) közelebb áll a sajtónyelvi mondatszerkesztéshez.

5. táblázat. Moldova írásának kvantitatív mutatói

Megys/megész	Mondatok szóelőford. átlaga	Szórás	Variabilitás
2,83	14,26	10,0	0,7

Eddigi eredményeim értékelésekor azt tapasztaltam, hogy a legnagyobb eltérést a szerkesztettségi mutató (a mondategységek és a mondategységek hányadosa) adta. Így először az erre a mutatóra kapott értékeket hasonlítom össze. Mind a négy országos napilap szerkesztettségi mutatója nagyobb, mint 3. Moldova György írásának szerkesztettségi foka közel három egész, ezzel is bizonyítva azt az előfeltevést, miszerint ez az írás közel áll a sajtónyelv szerkesztettségéhez.

A mondatok szóelőfordulásainak átlagos száma 18 és 22 között ingadozik. A két legmagasabb értéket ebben az esetben a Magyar Nemzet és a Magyar Hírlap képviseli. A Moldova-szöveg szóelőfordulása jóval a két határérték alatt maradt.

A szórásnégyzet és a szórás adatai a Népszabadság esetében a legmagasabbak. Több mint egy egésszel magasabb a szórásérték, mint a többi napilap esetében. A *Dorogi tenger* szórásértéke leginkább a Népszabadság és a Népszava szórásértéke közé tehető.

A variabilitás eredményeiben is jelentős eltéréseket tapasztalhatunk. A négy országos napilap értékei 0,46–0,52 közé tehetőek. A Moldova-szövegben ez az érték jóval magasabb 0,7-nél. Ez az eredmény azt mutatja, hogy a politikai cikkek szóválasztéka sokkal kisebb, mint egy riporté.

Láthatjuk tehát, hogy a négy országos napilap és Moldova György *Dorogi tenger* című írása kvantitatív vizsgálatának összehasonlításakor bizonyos adatok

jelentős eltérést mutattak. Ugyanakkor a szerkesztettségi mutató és a szórás értékei a két különböző műfajba tartozó szövegben hasonlóak. A kapott különbségek alátámasztják ugyan a szövegek közötti hasonlóságokat, de rávilágítanak a szövegek műfaji egyediségére is.

### Az idegen szavak és szóelőfordulások vizsgálata

Hasonló módszerekkel vizsgáltam meg az idegen szavak jelenlétét a sajtónyelvi szövegekben. Alapfeltevésem az, hogy ma az idegen szavak igen nagy mértékben uralják a publicisztikai írásokat. A statisztikai módszerrel jól nyomon követhető, hogy a sajtó műfajain belül milyen nagyságú az idegen szavak jelenléte. A vizsgálat során kiderülhet az is, hogy a sajtó korszakonként milyen mennyiségű idegen szóval dolgozott, és mi a helyzet napjainkban. Zimányi Árpád is foglalkozik az idegen szavak szóelőfordulásainak kérdésével. A politikai cikkek idegen szavainak használatát így össze lehet vetni más témában született cikkek vizsgálati eredményeivel.

A cikkekben szereplő idegen szavak feltérképezéséhez Bakos Ferenc *Idegen szavak és kifejezések szótárát* használtam. Így a vizsgálatban minden szót, amely a Bakos Ferenc által szerkesztett szótárban szerepel, én is idegen szónak minősítettem. Még abban az esetben is, ha egyes szavak mai szemmel nézve már nem számítanak idegen szónak, legfeljebb idegen eredetűnek (pl. *benzin, partner*).

Az általam kiválasztott huszonnyolc cikk 15 479 szóból áll. Összesen 172 idegen szó szerepel a vizsgált korpuszban. Ezek közül a szavak közül jó néhány többször ismétlődik. Ezért az idegen szavak szóelőfordulásainak száma 591.

Zimányi Árpád elemzésében a 4811 szó 68 idegen szót tartalmaz, ezek szóelőfordulása 85. Ebben az esetben az idegen szavak százalékos aránya 1,76%. Zimányi Árpád pozitívként emeli ki azt, hogy az idegen szavak szóelőfordulásai minimálisak a bulvárlapok esetében (Zimányi 2004: 34).

Az általam elvégzett vizsgálatban az idegen szavak előfordulásának százalékos aránya 3,81%. A két adat közötti különbség jelentősnek mondható. Ennek ellenére meg kell jegyezni, hogy a majdnem 4%-os arány azt mutatja, hogy a politikai szövegeken nem uralkodnak el az idegen szavak. A következőkben vizsgáljuk meg laponként is az idegen szavak arányát.

6. táblázat. Az idegen szavak aránya

	Magyar Nemzet	Magyar Hírlap	Népszabadság	Népszava
<b>1990</b>	3,56%	4,49%	2,43%	4,21%
<b>2005</b>	4,08%	6,70%	5,54%	3,78%
<b>2006</b>	2,74%	3,82%	2,63%	3,22%
$\Sigma$	<b>3,46%</b>	<b>5,005%</b>	<b>3,53%</b>	<b>3,73%</b>

2005-ben a Magyar Nemzet, a Magyar Hírlap és a Népszabadság esetében figyelhetünk meg lényeges kiugrást az idegen szavak használatának százalékos mutatói-

ban. Ettől eltér a Népszava, amely eszerint az 1990-es évben használt több idegen szót. Ezek az adatok persze módosulhatnak a vizsgálati korpusz gazdagodásával.

Ha az idegen szavak összesített arányát újságonként nézzük, akkor láthatjuk, hogy lényegesen több idegen szóval dolgozik a Magyar Hírlap. A másik három országos napilap százalékos mutatói csak tizedekben térnek el egymástól. A Magyar Nemzet, a Népszabadság és a Népszava összesített eredményei közelítenek a legjobban a teljes vizsgálati anyag százalékos értékéhez.

A politikai cikkekben az idegen szavak használata nem mindig öncélú: a politikai és a kormányzati szervek megnevezésére már jól meghonosodott szavak is megtalálhatóak bennük. A felsorolt szavak között találunk olyanokat is, amelyeket nem tudunk más magyar szóval helyettesíteni, így például *demokrácia*, *politika*. Más idegen szavak használatát azonban szükségtelennek ítélem, és sajnos többször előfordult a cikkekben, hogy egy-egy idegen szót rosszul és értelemzavaróan használtak, például a *vegzál* szót. Az újságíró felelőssége nemcsak a mondat szerkesztésben nyilvánul meg, hanem abban is, hogy egy idegen szót pontosan a maga helyén és értelmében alkalmazzon. Ellenkező esetben kerülendő ezeknek a szavaknak a használata.

### A bulvárosodás megfigyelése kvantitatív módszerrel

A felgyorsult társadalomban az információ befogadásának feltételei és körülményei megváltoztak. Az embereknek a mindennapi életben egyre kevesebb idejük jut az alapos tájékozódásra. Megelégednek a gyors, egyszerű tájékozódással vagy a készen kapott, gyorsan pergő képekkel. Az emberek többsége elvesztette az érdeklődését, és már csak egy szűk rétegnek van igénye arra, hogy komolyabb sajtóorgánumokat olvasson, és széles körben tájékozódjon. Ez az érdektelenség kihatással van a nyelvhasználatra is, hiszen a kevésbé művelt ember megelégszik azzal, hogy egy kevésbé pallérozott nyelvet használjon. Az információs társadalomban a tudáshiányból fakadó elszigetelt és leszakadt csoportoknak kevés lehetőségük nyílik arra, hogy a kialakult tudáshézagot pótolják. Ez egyaránt érvényes a politika, a kultúra és a nyelvhasználat területére. Ezek a tendenciák ahhoz vezettek, hogy a társadalom lassan az „elbutulás” stádiumába kerül, és a legelszomorítóbb ebben az, hogy a társadalom belső igénye sincs meg arra, hogy felvegye a harcot a kultúra emeléséért és a nyelvművelésért. Megelégszik a silány műsorok nézésével, valamint az olcsó bulvárlapok és az ingyenes kiadványok adta információkkal. A Blikk 2003-ban átvette a legolvasottabb napilap szerepét a Népszabadságtól (Gulyás 2000). A televízió által közvetített bulvárosodás hatást gyakorol a nyomtatott sajtóra is.

Ez a tendencia annyira erős, hogy a mértékadó országos napilapok is kénytelenek lépést tartani a tabloid<sup>1</sup> szerkesztői elvekkkel (Császi 2003: 157). Ez a tenden-

<sup>1</sup> Eredetileg olyan, az utcán árusított újság megjelölésére szolgált, amely a megszokott újság-méretnek mindössze a fele volt, és így azoktól eltérően a mindennapi élet legkülönbözőbb körülményei közepette, például utazás vagy várakozás közben is könnyűszerrel olvasható volt. A magyar nyelvben nem a lap méretére, hanem az árusítás körülményeire utaló kifejezés, a *bulvárlap* szó terjedt el.

cia fokozatosan jelenik meg 1990 óta, és napjainkban felerősödni látszik. A Népszabadság, a Népszava és a Magyar Hírlap már a 90-es években is használt képeket a cikkek tartalmi illusztrálására. A három említett újság igyekezett minél hamarabb áttérni a színes képhasználatra. A Magyar Nemzet a mai napig viszonylag kevés képet tartalmaz, és azok mind fekete-fehérek. Ezáltal is próbálja megőrizni a mértékadó sajtó formáját.

Mind a négy napilap esetében megfigyelhető azonban az, hogy az újságírók egyre gyakrabban engednek a bulvársajtóban megszokott pongyolább stílusnak. A sajtótermékekben megjelenik az „utca nyelve”, valamint az ízléstelenség és a trágárság (pl. *kuss, felb...tam az agyam*). Egyre több olyan új szóalkotással is találkozhatunk, amelyek célja csak és kizárólag a hatáskeltés (pl. *multikulti, urbitális*).

A fent említett folyamatokat is megvizsgáltam a kvantitatív módszer segítségével. A legreprezentatívabb eredményt a 2008-as évből kaptam. Megállapításaimat közel 50 cikk vizsgálati eredményeivel tudom alátámasztani. A táblázatban szereplő értékek a félszáz cikk átlagértékeit foglalják össze.

7. táblázat. A 2008. év cikkeinek kvantitatív mutatói

	Megys/megész	Mondatok szó- előford. Átlaga	Szórás	Variabilitás
<b>Magyar Nemzet</b>	3,09	22,82	10,75	0,46
<b>Magyar Hírlap</b>	2,58	18,18	7,56	0,40
<b>Népszabadság</b>	2,85	19,94	9,58	0,47
<b>Népszava</b>	3,01	20,22	8,68	0,42

A négy országos napilap közül a Magyar Hírlap az, amelyik a leginkább törekszik a tömör, szabatos fogalmazásra. Egy-egy mondat átlagosan 2,5 tagmondatból és körülbelül 18 szóból áll. A Magyar Hírlap a cikkei többségében csak a konkrét tények leírására szorítkozik, ezt az adatok alacsony volta is alátámasztja. A 2008-as adatok szerint a Magyar Nemzet és a Népszava azok a lapok, amelyek bővebben fejtik ki mondanivalójukat. Mondataikat 3 tagmondatból és 20–22 szóból szerkesztik meg. Ez a nagyobb terjedelem lehetőséget nyújt az egyes események elemző bemutatására is. A Népszabadság a született eredmények tükrében köztes értéket képvisel a két szélsőséges adat között. Mondatai közel 3 tagmondatból és 19 szóból állnak. A cikkek nagy többségében a fontos események tárgyyszerű közlése mellett lehetőség nyílik a hírek háttérének elemzésére, de ezt tömörebben teszi meg, mint a Magyar Nemzet és a Népszava.

A kvantitatív elemzések eredményei is alátámasztják tehát, hogy a négy országos napilap közül három: a Népszabadság, a Magyar Nemzet és a Népszava szerkesztésében még próbál a régi tradíciókhoz hű maradni. A Magyar Hírlap szerkesztésében azonban megfigyelhetjük, hogy az elmúlt néhány évben változás következett be. A cikkeket jóval kisebb terjedelemben és színesebben közlik, ez a tabloid jellegre utal. Ez a napilap a tömegigény kielégítésére változtatott először a lap struktúráján és a cikkek felépítésén. Ezzel a módszerrel kívánja megtartani és újból meghódítani az olvasóközönséget.

„A tabloid és a hivatalos újságírás határai összemosódásának egyik érdekes következménye az lett, hogy a hagyományos tabloid lapok példányszáma zuhant. Vagyis miközben a konvencionális újságok tabloidizálódtak, addig a tabloidok összezsugorodtak” (Császi 2003: 161).

A rendszerváltozás óta bekövetkezett sajtóváltozásokból még nem adható hosszú távú előrejelzés arra, hogy ez a változás milyen irányt fog venni, jelenleg csak a pillanatnyi helyzetet elemezhetjük. Azt leszögezhetjük, hogy a sajtó alkalmazkodóképessége révén idomul a változásokhoz, és képes a megújulásra. A nyomtatott sajtó a médiában elfoglalt szerepét még a megváltozott viszonyok között is képes megőrizni. A sajtónak óriási hatalma van. Ez azt is lehetővé tenné, hogy a nyelvi igényesség szempontját is képviselje és ezáltal terjessze.

### A módszer további lehetőségei

A kvantitatív módszerek alkalmasak lehetnek még egy fontos kérdés felderítésére is. Ez pedig nem más, mint a sajtónyelvben megjelenő költői képek, szóképek jelenléte. Az újságírók egy-egy cikk megfogalmazásakor irodalmibb kifejezőmódot is választhatnak. A sajtó tehát nemcsak kölcsönöz stílus tekintetében az irodalomtól, hanem vissza is hat az irodalomra. Érdekes elemzési szempontnak tűnik az, hogy a cikkek tartalmazznak-e trópusokat, és ha igen, akkor melyek azok. Ezt a vizsgálatot ki lehet terjeszteni a cikkek konkrét szövegein kívül a sajtónyelvi címadásra is. Az újságírók a címadásban arra törekednek, hogy figyelemfelkeltő, úgynevezett blikkfangos címek kerüljenek a lapok hasábjaira. A fent vázolt módszerekkel tudjuk ezt a stilisztikai kérdést megvizsgálni. A kapott adatokból pedig eldönthetjük, hogy például a metafora vagy akár a szimbólum milyen mértékben van jelen a sajtónyelvben és annak műfajaiban. A számítások elvégzése arra is választ adhat, hogy mely műfajra a legjellemzőbb az egyes trópusok jelenléte. Az is érdekes kérdés, hogy melyik költői kép az, amely a legjobban képviselteti magát az egyes sajtóműfajokban.

A kontrollvizsgálatok során arra is fény derülhet, hogy az egyes történelmi korszakok újságírói milyen költői képekhez fordultak azért, hogy gondolataikat meg tudják fogalmazni, és azok meg is jelenhessenek. Ebben a vizsgálati szakaszban még arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy a költői képek használata csak és kizárólag szerzői sajátosság-e, vagy társadalmi okai is lehetnek.

A kvantitatív módszer segítségével így lehetőségünk nyílik arra, hogy összevessük a vizsgált időszakokra jellemző sajtónyelvi sajátosságokat. Az objektív számok és adatok kellő eligazítást és tárgyi bizonyítékot adnak a sajtónyelvi változások megfigyelésére, elemzésére és az ebből adódó konklúziók levonására.

## SZAKIRODALOM

- Antal László 1959. Megjegyzések a szóállomány statisztikai vizsgálatáról. *Magyar Nyelvőr* 83: 307–11.
- Balázs Géza 1997a. A sajtónyelv szociokultúrája. *Valóság* 7: 51–7.
- Balázs Géza 1997b. A média nyelvhasználatának kritikai megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 121: 274–82.
- Bencédy József 1995. *Sajtónyelv*. Magyar Újságírók Országos Szövetsége, Budapest.
- Csákvári József–Malinák Judit 1998. *Média-galaxis: A tömegkommunikáció nyelve és társadalmi kérdései*. Szimbiózis, Budapest.
- Császi Lajos 2003. A média tabloidizációja és a nyilvánosság átalakulása. *Politikatudományi Szemle* 2003/2: 157–62.
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (Magyar szövegek alapján)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dezsényi Béla 1947. Sajtó és irodalom. *Magyar Könyvszemle* 46–67.
- Domokos Lajos 2002. *PRESS: A nyomtatott és az elektronikus újságírás elmélete, gyakorlata*. Domokos press&pr, Budapest.
- Fónagy Iván 1960. A szavak hossza a magyar beszédben. *Magyar Nyelvőr* 84: 355–60.
- Jakusné Harnos Éva 2002. A nyomtatott sajtó hírei a diskurzuselemzés szemszögéből. *Magyar Nyelvőr* 126: 142–56.
- Gászpor Réka 2009. *Tömeg, kommunikáció: a mediatisztikus szövegek néhány szemiotikai aspektusa*. Pontfix, Budapest.
- Gulyás Ágnes 2000. Bulvárlapok a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Médiakutató* ősz, 101–22.
- Kabán Annamária 2008. A mondat a pragmatika és a diskurzuselemzés nézőpontjából. In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 343–50.
- Kemény Gábor 2009. Prózasztílus-jellemzés kvantitatív módszerrel. *Magyar Nyelvőr* 133: 155–96.
- Moldova György 1987. *Árnyék az égen*. Magvető, Budapest.
- Nagy Ferenc 1974. A mennyiség mint stilisztikai jegy. *NyudÉrt.* 83: 392–4.
- Papp Ferenc 1961. A stíluslemzés egy mennyiségi mutatókra épített rendszere. *Filológiai Közlemény*, 69–85.
- Szende Tamás 1968. Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján. *Magyar Nyelvőr* 92: 287–300.
- Szathmári István 1993. Nyelv és sajtó. *Magyar Nyelvőr* 117: 267–75.
- Török Gábor 1967. A statisztikai módszerű stílus kutatás lehetőségei. *NyudÉrt.* 58: 561–66.
- Szirmai Éva 2005. *A sajtóműfajok elmélete*. JGYF Kiadó, Szeged.
- Vargha András 2007. *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*. Pólya Kiadó, Szeged.
- V. Raisz Rózsa 1996. A kvantitatív módszer a stilisztikában. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok)*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 387–99.
- Róka Jolán 1986. Az újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája. *Magyar Nyelvőr* 110: 449–57.
- Zimányi Árpád 2004. Bulvárlapok cikkeinek szövegtani elemzése. In: H. Varga Gyula (szerk.): *Kommunikáció és nyelvhasználat*. Líceum, Eger, 29–43.
- Zsilka Tibor 1974. *Stilisztika és statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

## Melléklet

**1990. október 27.**

	Mondatok szólőfordulá- sának átlaga	Szerkesztettségi mutató	Szórásnégyzet	Szórás	Variabilitás	Idegen szavak aránya
<b>Magyar Nemzet</b>	17,03	3,34	107,79	10,38	0,609	2,144%
<b>Magyar Hírlap</b>	15,79	2,38	52,35	7,21	0,456	4,028%
<b>Népszabadság</b>	18,6	2,75	79,81	8,93	0,48	1,95%
<b>Népszava</b>	18,9	2,63	114,13	10,68	0,56	3,48%

**1990. október 29.**

	Mondatok szólőfordulá- sának átlaga	Szerkesztettségi mutató	Szórásnégyzet	Szórás	Variabilitás	Idegen szavak aránya
<b>Magyar Nemzet</b>	21,37	2,52	106,73	10,33	0,48	5,02%
<b>Magyar Hírlap</b>	14,3	2,82	34,45	5,86	0,49	5,06%
<b>Népszabadság</b>	19,38	2,44	61,84	7,86	0,405	2,88%
<b>Népszava</b>	19,38	2,47	9162	9,57	0,49	5,01%

**2005. november 7.**

	Mondatok szólőfordulá- sának átlaga	Szerkesztettségi mutató	Szórásnégyzet	Szórás	Variabilitás	Idegen szavak aránya
<b>Magyar Nemzet</b>	15,04	2,47	24,12	4,91	0,32	5,78
<b>Magyar Hírlap</b>	18,06	3,03	92,19	9,601	0,53	7,38%
<b>Népszabadság</b>	15,307	2,69	61,69	7,85	0,51	6,28%
<b>Népszava</b>	20,5	3,27	109,88	10,48	0,511	4,65%

**2005. november 7.**

	Mondatok szólőfordulá- sának átlaga	Szerkesztettségi mutató	Szórásnégyzet	Szórás	Variabilitás	Idegen szavak aránya
<b>Magyar Nemzet</b>	19,96	3,03	101,39	10,06	0,5	3,04%
<b>Magyar Hírlap</b>	32,17	3,64	80,73	8,98	0,27	6,03%
<b>Népszabadság</b>	18	3,04	135	11,61	0,64	4,86%
<b>Népszava</b>	18,19	2,69	68,53	8,27	0,45	2,95%



**2006. március 16.**

	Mondatok szóelőfordulásának átlaga	Szerkesztettségi mutató	Szórásnégyzet	Szórás	Variabilitás	Idegen szavak aránya
<b>Magyar Nemzet</b>	18,17	2,61	95,66	9,78	0,5	3,88
<b>Magyar Hírlap</b>	21,77	3,31	227,71	15,09	0,69	1,67%
<b>Népszabadság</b>	25,08	4,66	148,9	12,2	0,48	1,32%
<b>Népszava</b>	26,42	4,64	93,38	9,66	0,36	0,54%

**2006. március 16.**

	Mondatok szóelőfordulásának átlaga	Szerkesztettségi mutató	Szórásnégyzet	Szórás	Variabilitás	Idegen szavak aránya
<b>Magyar Nemzet</b>	23,25	7,35	147,02	12,12	0,52	2,35%
<b>Magyar Hírlap</b>	28,87	4,43	128,22	11,32	0,39	2,81%
<b>Népszabadság</b>	32,14	4,78	275,26	16,59	0,51	2,44%
<b>Népszava</b>	20,5	3,62	106,87	10,33	0,504	3,35%

**2006. szeptember 18.**

	Mondatok szóelőfordulásának átlaga	Szerkesztettségi mutató	Szórásnégyzet	Szórás	Variabilitás	Idegen szavak aránya
<b>Magyar Nemzet</b>	11,71	2,21	72,88	8,53	0,72	2,93%
<b>Magyar Hírlap</b>	18,45	2,86	55,7	7,46	0,404	5,66%
<b>Népszabadság</b>	16,38	2,46	120,42	10,97	0,66	3,99%
<b>Népszava</b>	17,16	2,81	73,69	8,58	0,5	4,72%

**2008. szeptember**

	Megys/Megész	Mondatok szóelőford. átlaga	Szórás	Variabilitás
<b>Magyar Nemzet</b>	3,09	22,82	10,75	0,46
<b>Magyar Hírlap</b>	2,58	18,18	7,56	0,40
<b>Népszabadság</b>	2,85	19,94	9,58	0,47
<b>Népszava</b>	3,01	20,22	8,68	0,42

*Kökényesi Nikoletta*  
 doktorandusz  
 ME BTK Irodalomtudományi  
 Doktori Iskola

SUMMARY

*Kökényesi, Nikoletta*

**Quantitative methods and their application in a stylistic analysis of texts in journals**

This paper investigates journalistic writings of the past twenty years with textological, stylistic, and quantitative methods. Using a selected corpus, it presents the changes that the language of the press has undergone in that period. The investigation of the material tells us whether the changes in journalese and journalistic style have language specific reasons or whether social, literary, artistic, etc. processes also had some influence on them. The quantitative approach makes it possible to compare characteristic features of journalese across periods. Objective data and figures give us support for observing and analysing the changes and for drawing conclusions from them.

**Keywords:** textology, stylistics, quantitative methods, stylistic statistics, index of sentence complexity, standard deviation, variability

## Anyanyelv és közösség

1. A különböző nyelvészeti irányzatok tanaiban a nyelv annál nagyobb mértékben tűnik fel valamiféle autonóm (abszolút módon létező) entitásként, minél kevésbé hangsúlyos az adott koncepcióban a nyelv és a csoport szerves kapcsolatának a tétele.

Bár az anyanyelv és a közösség összetartozását a 20. századi nyelvtudomány egyetlen ága sem tagadja, a standard grammatikák és nyelvtörténeti összegzések elméletét-módszertanát meghatározó, úgynevezett kanonizált irányzatok a nyelvhez mégis egy ettől idegen, dominánsan abszolút szemléletmódot érvényesítve közelítenek. Az összehasonlító és újgrammatikus nyelvészet, a strukturális, illetve a generatív vonulat elismeri, ám nem tudatosítja a nyelv és a beszélők közt meglévő kötelék jelentőségét és konceptuális következményeit, így posztulátumait döntően (vagy egyáltalán) nem ehhez igazítva alakítja ki.

Az elmúlt bő száz év nyelvtudományi hagyománya főként a nyelv abszolút jellegű felfogását mutatja, jóllehet a kezdeti újgrammatikus tanokban a relativizmus – az anyanyelv és a közösség egybefonódását több vonatkozásban is hangoztatva – a szokottnál erőteljesebben (azaz bizonyos alapelvekre is kihatva) tűnik fel.

2. Írásomban a nyelv-csoport viszony lingvisztikai megítélésének ezt a helyzetképét kívánom tovább árnyalni azért, hogy végül egy – a jelenlegi szakmai közgondolkodásra nem igazán jellemző – relatív nyelvmegközelítés alapjait vázoljam fel.

Az anyanyelv-közösség kapcsolat különféle nyelvészeti megjelenéseit kutatva mindenekelőtt a 20. századi tradíciónak a klasszikus neológiához, az ortológiához és a nyelvműveléshez való attitűdjét érdemes vizsgálunk. Meglepő, hogy az egyes irányzatoknak a nyelvvalakító törekvésekkel kapcsolatos vélekedését a legtöbb historiográfiai munka szerzője nem gondolja konceptuálisan lényeges tényezőnek,<sup>1</sup> holott a kérdéskör elvi jelentősége szinte magától értetődik. A mesterséges nyelvformálás e típusainak felbukkanása egy-egy iskola nyelvészetében a legbiztosabb jele annak, hogy az adott irányzat a nyelvet – expliciten vagy tudattalanul – úgy kezeli, mintha az a közösségtől függetleníthető absztrakció lenne: az a gondolat, hogy az egyes nyelvi elemeket korábbi alakokhoz, illetve valamiféle jelen- vagy jövőbeli ideálhoz képest ítéljük meg, csak egy a beszélőktől elvonatkoztatott nyelvfogalom esetében vetődhet fel.

A nyelvújítás és -örzés problematikáját taglalva az újgrammatikus nyelvészek, azok körén belül is Gombocz Zoltán nézeteit kiemelten kezelem. Az analízis során olyan nyelvészettörténeti eseteket célszerű ugyanis kiragadnunk, amelyek részletezőbb tanulmányozása nagyobb mértékben járulhat hozzá a nyelv beszélőkre alapozó lingvisztikájának előkészítéséhez: mivel az újgrammatikusok első generációjának munkáiban a nyelv abszolút felfogása mellett annak relatív szemlélete is markánsabban van jelen, Gombocznak a nyelvhelyességről való „szokatlan” vélekedését pedig

<sup>1</sup> A magyar szakirodalomból jeles kivételek e tekintetben Békés 1985, 1997: 95–173, Sándor 2001c, 2001e, valamint Bodrogi 2005.

egyébként is sokszor idézik, kézenfekvőnek látszik az elemzést a jeles tudós munkássága, tágabban pedig a 19. és 20. század fordulójának nyelvészete köré szervezni.

3. Noha a 19. század hetvenes éveiben Szarvas Gábor a *Magyar Nyelvőr* szerkesztőjeként kíméletlen hadjáratot indított a nyelvújítókkal szemben (Németh G. 1960, Lánicz 1982, Fábíán 1984: 67–82, Sándor 2001e: 165–70), halálával az úgynevezett új ortológia nyelvőröz buzgalma szinte nyomban lecsendesült; a 20. század elejére a két tábor közti harc lényegileg megszűnt (Fábíán 1984: 82, 86, Sándor 2001e: 170), az egykori nézetkülönbségek tudománypolitikai, illetve helyesírási kérdésekkel kapcsolatos ellentétékké szerveződtek át (lásd pl. Tompa 1975: 184–93, 210, Kicsi 2006: 16–7, esetleg Balázs 1970: 32).

Szarvas utóda legjobb hallgatója, Simonyi lett, aki mestere nyelvvédő szellemi örökségét jóval kisebb intenzitással és – úgy tűnik – nagyrészt tiszteletből vitte tovább.

Már a vita idején sem túl gyakran hallatta szavát, írásai a pályája előrehaladtával egyre kevésbé voltak polémikus hangvételűek (Németh G. 1960: 232, Tompa 1975: 37–42, 117–8, 130, 141–71) és jórészt a kompromisszumra ösztököltek (lásd különösen Simonyi 1888: 1; 1903, továbbá Lánicz 1982: 104–5), még akkor is, ha ez egyébként Szarvas nemtetszését váltotta ki (1889: 61, 1893: 529, emellett Lánicz 1982: 105, 137).

Így, amikor Simonyi az ortológus indíttatású lap élére került, a nyelvújítás-ellenes mozgalom vezéregyéniségéről emlékbeszédében elismerően, ám némi kritikával szólt (vö. 1912, illetve Lánicz 1982: 140). Ezzel összhangban az újítások elfogadhatóságát illetően a *Magyar Nyelvőrre* addig jellemzőnél sokkal megengedőbb magatartást tanúsított, ezért elsődleges feladatának nem is a neologizáló törekvésekkel szembeni fellépést tekintette, hanem a nyelvművelési elvek pozitív megfogalmazását és a tudományos ismeretterjesztést (lásd szerkesztői beköszöntőjét, 1896).<sup>2</sup>

4. Ily módon a Simonyi-tanítvány Gombocz a nyelvújítási küzdelmekben már egyáltalán nem volt érintett, dolgozataiban a harc elültéről számolt be (1917–1920: 3, 1925: 82), és még a szembenállás utólagos elemzésével is alig foglalkozott: a jelek szerint számára ez a kérdéskör a nyelvstudományi vizsgálódások szempontjából csupán néhány vonatkozásában lehetett figyelemre méltó.

Bár több munkájának központi témája volt az ortológia és a neológia két meghatározó személyiségének, Simonyinak, illetve Szily Kálmánnak a nyelvészete, ezekben döntően etimológiáikkal vitakozott (1905, 1906b, 1907a, 1908d, 1909b, 1911, 1913b, 1916b), továbbá egy-egy művük és életpályájuk általános (alapvetően nem a tudatos nyelvművelésre fókuszáló) bemutatására törekedett (1909c, 1916a, 1919, 1925). Recenziójában (1908c) Szily neologizmus-szótárát (1902–1908) is elsősorban mint nyelvtörténeti adatokat tartalmazó forrást közelítette meg, az újító és a konzervatív törekvésekről pedig a nyelvhelyesség fogalmát taglalva, valamint a nyelvi változások tárgyalásakor tett néhány cikkében említést, ezekben is rendre olyan szempontból, hogy a nyelv természetes alakulása mellest az ortológus vagy a neológus elveket igazolta-e inkább (lásd 1917–1920: 2–5, 1931: 1, 4–7, 9–10). Mivel Szily nyomán úgy vélte, hogy a tudatos nyelvművelést nem az alkalmazott szóalkotási módok minősége, hanem ezek megjelenési alakja különbözteti meg a többi változástól, e folyamatok között pusztán fokozati eltérést látott (1925: 83, vö. még 1898: 11–2), ebből adódóan a neologizmusok tekintetében szerinte „a nyelvész feladata nem lehet egyéb, mint a nyelvújítás alkotásait regisztrálni, keletkezésüknek és elterjedésüknek történeti és lélektani feltételeit vizsgálni” (1925: 83, vö. még 82–4; 1931).

Mindezek alapján Gombocz írásaiban – jöllehet ózdkodott a sarkos állásfoglalástól (1917–1920: 3) – olyan érvek tűntek fel, amelyek arra mutatnak, hogy a Szarvas-féle nézeteket sem utasí-

<sup>2</sup> Mindehhez vö. még Németh G. 1960: 244, Fábíán 1986: 258, Sándor 2001e: 170, valamint Fábíán 1984: 82–3, Tompa 1974: 130, 137–8, 1975: 113–8, továbbá – Simonyi nézeteit látszólag másként magyarázva, de lényegében mégis ezt a felfogást képviselve – Kálmán 2005.

totta el teljesen, ám szélsőségesnek tartotta (1909a: 132–3; 1917–1920: 3–5; 1925: 83–4; 1931: 1, 4–7, 9), ezért kisebb fenntartásokkal ugyan (1909a: 132–3; 1914: 303; 1925: 84; 1931: 9), de feltétlenül elismerte az újítás létjogosultságát (1909a: 132–3; 1913c; 1917–1920: 3–5; 1925: 83–4; 1931: 5–6): a Kazinczy Ferenc nevével fémjelzett mozgalomban a magyar irodalmi nyelvet megteremtő folyamatot látta, így, ha egyébként nem is, de emiatt fontosnak gondolta a neológia történetének a megírását (1908c: 426; 1925: 84, vö. még 1922/1997: 99).

Nyilvánvaló azonban, hogy egy következetesen relatív szemléletű (tudniillik a nyelv és a beszélőközösség összetartozását axiómaként kezelő) koncepciónak különös érzékenységet kellene mutatnia az ortológia-neológia problémára, ennek kapcsán pedig egyértelműen el kellene határolódnia mind a pozitívizmus múltbeli nyelveszményétől, mind a klasszicizmusnak az egyéni ízlés által meghatározott mintanyelvtől. Gombocz viszont a mesterséges nyelvformálás ügyének jelentőségét alulértékelt, és – miközben a neologizmusokat a természetes úton létrejött szóalakokhoz mérve inkább az újítás felé tendált – lényegében köztes véleményt képviselt, ez pedig mindenképpen egy a háttérben meghúzódó abszolút nyelvfogalomról árulkodik.

**5.** Ez az attitűd nem pusztán önmagában véve, de a 20. század nyelvképére nézve is igen beszédes, Gombocz hozzáállása ugyanis korántsem tekinthető egyedinek: munkáiban a tudatos nyelvalakító mozgalomnak azt a szokásos korabeli interpretációját közvetítette,<sup>3</sup> amely az ortológia-neológia háború historiográfiái leírásainak döntő többségére egészen napjainkig jellemző.<sup>4</sup>

E szakirodalmi hagyomány abszolút szemléletmódjáról tanúskodik az is, hogy a nyelvújítást kizárólag olyan törekvésként képes értelmezni, amelynek célja a nyelv ideális állapotának az elérése, majd a hétköznapi használatra való kiterjesztése; e szerint az ortológus és a neológus irány közötti radikális különbség tehát abból adódik, hogy az áhított tökéletes nyelvet egyfajta múltbeli adatokkal megtámogatott, népies jellegűnek tartott szubsztanciában vagy valamiféle stílárius motívumoktól kijelölt entitásban vélik-e felfedezni (erről lásd továbbá Sándor 2001e: 156–7 és Bodrogi 2005, innen is elsősorban 69–70).

Ahogy Szily-nekrológiájában már Gombocz is kifejtette: „Nem a szokás a főtörvény – írja Kazinczy –, hanem a nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie kell és illik; hív és kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez«. Majd: »Új nyelvet a sokaság teremt; a már készet nem a nép, nem a szokás, hanem a jobb írók viszik azon tökélet felé, ahová az felhágat«. E Croce-i értelemben vett esztétikai felfogással szemben az ortológusok a grammatikai-etimológiai álláspont hívei. A nyelv életéről való felfogásuk nagyjában azonos azzal, amely a természettudományi nyelvhelyességi elvhez vezetett: a nyelv élő organizmus, amely magától fejlődik s magában hordja fejlődésének feltételeit. Minden nyelvújítás, mint nem organikus fejlődés, elítélendő” (1925: 82–3, vö. még 1931: 4–6, 9).

Ily módon a tradicionális felfogás nemcsak az ortológia régebbi, debreceni ágát és az újabb, Szarvas-féle mozgalmat tekinti elveiben azonosnak, de eszmerendszerében egységesnek gondolja a neológia több mint százéves tevékenységét is, igaz, a másodgeneráció eredményeit kevésbé látja jelentősnek – Gombocz például az előbbi írásában maga is a klasszicista Kazinczyéval azonos nézeteket tulajdonított a romantikus Ballagi Mórnak és Széchenyi Istvánnak (1925: 82–3).

**6.** Kissé meglepő, hogy nagyrészt még azok a tudománytörténeti kérdéseket taglaló áttekintések is így járnak el, amelyek egyébként – határozottan vagy impliciten – elzárkóznak a nyelveszmény fogalmától (vö. többek között Cseresnyési 2004: 97–105, Cser 2006: 503–4). Relatív nézőpontból

<sup>3</sup> Az összegzésekhez lásd Simai 1909–1917, Szily 1902–1908, Tolnai 1929, a részlettanulmányokhoz vö. például Harsányi 1911, Simai 1917.

<sup>4</sup> Ehhez vö. Bárcki 1967a: 542–58, Fábíán 1984: 28–98, Dömötör 2003, 2006 stb., Kazinczy alakjára koncentrálván mindenképp Benkő 1982, Kiss 2009.

ugyanis egészen világos, hogy a nyelvújításnak volt olyan szakasza, amelyikben a mesterségesen alkotott szavakat nem egy normaként elképzelt nyelvhez, hanem a beszélőközösség természetes mércéjéhez viszonyították.

Nem véletlen, hogy az ortológia-neológia háború elemzésével foglalkozó szakmunkák többségét sajátos aránytalanság jellemzi: miközben Kazinczy klasszicista meghatározottságú írásaira rendszeresen hivatkoznak, a romantikus elemeket felmutató tübingai pályaművét (1808/1916) már nemigen idézik (vö. Bodrogi 2005: 87). Ezzel összhangban e tanulmányokban – ha megemlítik egyáltalán – paradoxonként tűnik fel Kazinczy és az ifjú Magyar Tudós Társaság viszonya; ezek a dolgozatok nem tudnak magyarázatot adni arra a közismert tényre, hogy „az újdonsült testületben – annak ellenére, hogy tagjai szinte kivétel nélkül lelkes »kazinczyánusok« voltak – a Mesternek nem szántak múltjához méltó vezető szerepet, és a gyakorlatban is az övétől gyökeresen eltérő elveket valósítottak meg” (Békés 1997: 95–7, 104–6, 122–5, vö. még 1985: 9, Sándor 2001e: 164–5). Ehhez kapcsolódik a hagyományos historiográfiai leírások azon problémája is, hogy – a nemzedékváltást követő időszakot elhanyagolva vagy negatívan értékelve (Békés 1985: 6, 9; 1997: 95–100, Bodrogi 2005: 70) – a neológiamozgalom végét rendre a széphalmi vezér szinkretikusként számon tartott írásához (Kazinczy 1819/1980) kötik, jóllehet a legtöbb új szó éppen a 19. század harmincas-negyvenes éveiben vált közkeletűvé (Békés 1997: 99), vagyis „a magyar nyelvújítás története nemhogy nem zárult le a Kazinczy-féle irodalmi nyelvújítással, hanem éppenséggel csak ezután szélesedett ki” (Békés 1997: 99, vö. még 103; 1985: 5).

Arra, hogy a romantika nagy hatású nyelvi reformjai nemcsak az új ortológiával, de valójában a megelőző klasszicista neológiával is élesen szemben álltak, jellemző módon explicit formában nem nyelvtudós, hanem a filozófus Békés Vera mutatott rá (1985, 1997: 95–173), felismerésének súlyát pedig mindmáig csak a nyelvész Sándor Klára (2001e: 156–70) és az irodalmár Bodrogi Ferenc (2005) érzékeltte.<sup>5</sup>

Mindazonáltal a Magyar Tudós Társasághoz kötődő neológia és a felvilágosodás kori nyelvújítás markáns konceptuális eltérését igen érzékletesen mutatja az elnök Teleki József Marczibányi-pályamunkája, amelyben Kazinczyval szemben éppen a nyelvesszmény fogalmának tarthatatlanságát hangsúlyozta: „megfoghatatlan balgaság volna eszünkben egy tökéletes nyelvbéli ideált felállítani és nyelvünknek ahhoz való alkalmazását erőltetni” (1816/1988: 325, vö. még Békés 1985: 20, 1997: 115, 127).

Ennek megfelelően a nyelvi reformot elengedhetetlennek tartotta ugyan (Teleki 1816/1988: 116, lásd továbbá Békés 1985: 32, 35; 1997: 124, 135, Bodrogi 2005: 79), de ebben egy olyan, főként az irodalmi és a tudományos nyelvet létrehozó, liberális sztenderdizációt látott, amely mentes mindenféle előíró szemlélettől (vö. Sándor 2003: 961–2). Követendő példaként a 18. századi dán neológiát említette, amely tudatos alkotásaival „soha nem kívánta azt az önkényes uralkodást magának eltulajdonítani, mellyel a franc akadémia bírt” (1816/1988: 130; Békés 1997: 135). Az utóbbi típusú testületek ugyanis szerinte „hatalmok által a nyelvművelés arany szabadságát merészen elfojtván, egész nemzeteket és több századokat tsúfos békóba tudtak vetni” (idézi Békés 1985: 26). Így Széchenyivel tartott, „aki arra a kérdésre, hogy ki fog dönteni az újításokról, azt feleli: sem az országgyűlés, mert annak egyéb dolga is van, sem a tudós társaság, mert annak diktatori aeropagjának nem veti alá magát a nemzet, attól csak javaslatot, eligazítást vár, sem egyesek, hanem a nagyközönség” (idézi Békés 1997: 139, a kiemeléseket töröltem – F. K.).<sup>6</sup>

<sup>5</sup> A nyelvújítás e kétféleségének kevésbé határozott és eltérő mértékben konzekvens megjelenítéseire vö. még Németh G. 1960, Balázs 1980: 188–215, Lánicz 1982, Csetri 1990, Tolcsvai Nagy 2009, csupán néhány gondolat erejéig Cser 1999: 273–5.

<sup>6</sup> Erről lásd még 108–9, illetve a romantika más prominens alakjai, így például Ballagi Mór és Kölcsey Ferenc kapcsán Békés 1985: 18–20, 24–7, 34–5; 1997: 127–8, 131, 135, 138–41, Bodrogi 2005: 81–3.

7. Ezt a klasszicista neológiától merőben különböző elvet kontextusában szemlélve ugyanakkor annak is ki kell tűnnie, hogy – még ha a Magyar Tudós Társaság nézeti mutattak is ellentmondásokat (vö. Békés 1985: 21; 1997: 116, Bodrogi 2005: 89) – az újításoknak a beszélőközösséghez mért megítélése korántsem valamiféle izolált, ad hoc ötlet volt, hanem a romantika nyelvképéből egyenesen következő, annak szerves részeként értelmezhető tétel.

Míg a racionalista felvilágosodás kiindulópontja az önmagában álló individuum, akinek nyelve egy olyan már eleve meglévő, kontextusfüggetlen információátadó eszköz, amely logikai alapon az eszményig tökéletesíthető (Békés 1985: 12; 1997: 115–6, Bodrogi 2005: 71–2), az új generáció nyelvképének alapja immár nem ez a klasszicista felfogás, hanem a königsbergi Sprachphilosophie szellemisége (vö. Kelemen 1990, 2000: 121–41, Békés 1997: 35–9, Bodrogi 2005: 71–3), innen is főként Herder munkái. Ezekben jelenik meg először – igaz, a felvilágosodás karteziánus nyelvideáljával karöltve – az úgynevezett nemzeti génusz „mint önálló létező, az egyénekre visszavezethetetlen magasabb, de partikuláris egység filozófiailag kidolgozott fogalma” (Békés 1985: 18). Minden ember csakis azáltal lehet az, ami, hogy valamely közösséghez tartozik: a nyelv nem az elszigetelt személyek pusztá kommunikációs célokat szolgáló produktuma, hanem olyan társas identitásjelző organizmus, amely a gondolkodással egybeszövődve a csoportos létmód természetes megnyilvánulásának, azaz a „nemzeti génusznak” köszönhető (Békés 1985: 18; vö. továbbá 12–3; 1997: 117–20, Bodrogi 2005: 81–2, esetleg Robins 1999: 149).

E romantikus tézisek hazánkban ugyan kifejezetten a neológia jegyében fogalmazódtak meg, de valójában a nyelv általános karakterére vonatkoztak, így – a reformok ügyén messze túlmutatva – egy átfogó lingvisztikai koncepciót körvonalaztak (vö. Békés 1985: 28, Bodrogi 2005: 74): míg a kazinczyánus nyelvkép és a Szarvas-féle nyelvfelfogás (dominánsan) abszolút jellegüknél fogva ténylegesen nem térnek el oly élesen egymástól, mint ahogy az a szokásos elemzésekből látszik (Békés 1985: 14), a Magyar Tudós Társaság relatív nyelvszemlélete nemcsak a nyelvújítás kérdésében, hanem egészében véve radikálisan különbözik mind a klasszicizmus korabeli, mind a 19. század végét követő tradicionális nyelvi elképzelésektől.<sup>7</sup>

A szembenállás efféle axiomatikus dimenziói ugyanakkor Szarvas kora óta nem világosak. Miközben például Melich János egyik írásában – a századforduló Gombocztól is képviselt, emblematisz állásfoglalását rögzítve – leszögezte, hogy nem helyes, „ha valaki a nyelvtörténeti módszer »próbakövei« közé sorolja, hogy hogyan gondolkodik egy-egy nyelvtudós a nyelvújításról” (1908: 35), maga sem tudatosította a tényt: ebben a tanulmányában éppen Révai Miklós nyelvészeteinek a romantikát megelőlegező elvi-módszertani elemeit illette kemény kritikával (lásd különösen 34, 40–1, vö. még Békés 1985: 9; 1997: 123), korábbi cikkeiben pedig a neológus Ballagi Aladárral folytatott heves etimológiai vitát (1904a, 1904b, illetve Ballagi 1903–1911, innen is főként 69–77).

8. Mindezek után nyilvánvaló, hogy a nyelv beszélőközösségre alapozó lingvisztikájának kibontásához az újgrammatizmus (tágabban pedig a jelenlegi kanonizált irányok) nyelvészetét a továbbiakban úgy célszerű analizálnunk, hogy az elméleti-módszertani motívumokat a romantika nyelvképéhez viszonyítva értékeljük. A kritikai észrevételek ilyen szempontú megfogalmazása és az esetleges lappangó herderi maradványok felderítése a Magyar Tudós Társaság relatív nyelvkoncepciójának nemcsak a részletező kidolgozásához, de a korszerűsítéséhez is hozzájárulhat. Ez utóbbi egyébként elengedhetetlenül szükséges is: a reformkor nyelvi tételei – historiográfiai korukból adódóan – napjaink tudományos követelményei felől nézve természetesen még meglehetősen naivak és korántsem eléggé konzisztensek ahhoz, hogy eredeti formájukban tegyük őket egy 21. századi relatív nyelvmodell alapjaivá.

<sup>7</sup> A kérdéshez vö. még azokat a munkákat, amelyek az ortológus-neológus kiegyezés szövegeként ismert Kazinczy-dolgozatot rendhagyóan úgy értelmezik, mint ami inkább a két nyelvújítási irányzat közti ellentéteket enyhítette; Csetri 1990: 97, Békés 1997: 105–6, Sándor 2001e: 161–2, Bodrogi 2005: 88–9.

Magától értetődik, hogy az elmúlt bő száz év nyelvészetébe latensen átörököített romantikus vonások feltárásához, majd ezek modernizációjához érdemes bekapcsolnunk az elemzésbe azon elképzelések ismeretanyagát is, amelyekről úgy tudjuk, hogy valamilyen értelemben Herder eszméinek továbbgondolásai. Ily módon filozófiai tekintetben leginkább a kései Wittgenstein koncepciójára, lingvisztikai vonatkozásban pedig mindenekelőtt Humboldt nézetrendszerére támaszkodhatunk. A göttingeni nyelvtudós hatásáról tanúskodik ugyanakkor a pszichológus-nyelvész Wundt munkássága és az újgrammatikusok ellenlábasként emlegetett Schuchardt felfogása, de köztudottan humboldtiánus a Boas–Sapir–Whorf-hármas antropológiai nyelvvizsgálata, illetve ennek közvetítésével a Labov-féle szociolingvisztika is.

**9.** Nem nehéz észrevenni, hogy az úgynevezett nyelvművelés a 18–19. századi tudatos nyelvművelés szintetizáló folytatása, a mozgalom képviselői maguk is rendre így határozzák meg tevékenységüket: „A nyelvművelés tekintetében aktív időszakok neológus vagy ortológus jellegűek aszerint, hogy vezérlő elvként az újításra vagy a megőrzésre való törekvés uralkodik-e a nyelvművelők körében. [...] Ahogyan a nyelvfejlődésben az újításnak és a megőrzésnek a folyamata sohasem szünetel, csupán arányuk változik; ugyanúgy a nyelvművelésben is mindig jelen van mind a neológia, mind az ortológia, csak [...] koronként változó mértékben” (Fábián 1984: 11–2, korábbi Bérczi 1953: 96–7; lásd még Bodrogi 2005: 70–1).

**10.** Gombocz a nyelvhelyesség fogalmának kortárs jelenlétét egyrészt a korábbi latinalapú normatív grammatikák szemléleti nyomának (1920; 1921/1938a: 55, 57–9; 1922/1997: 75–8), másfelől szintén az egykori mesterséges nyelvalakítási irányok közös örökségének tulajdonította (1931: 1–2, 9). Az ezzel kapcsolatos állásfoglalása pedig még akkor is ellentmondásos volt, ha azt az életrajzokban és a tudománytörténetekben egyébként nem így szokás megjeleníteni.<sup>8</sup> Elviekben ugyanis a nyelvművelés ügyét nem egyszerűen csak jelentéktelen kérdésnek tartotta (1906/1938: 5; 1931: 9, 11), de határozottan elutasította, hogy tudósként a nyelv hivatott őre, netán bírása legyen (1907b; 1931: 1, 5); a gyakorlatban viszont többször adott nyelvhelyességi tanácsokat (1906a, 1908b, 1913a, 1915b, 1924a), és egy ilyen témájú munkáról pozitív felhanggal ismertetést is közölt (1908a).

A kérdést a gomboczi életmű egészének kontextusában szemlélve úgy tűnik, hogy a jeles tudós ezen bizonytalansága – csakúgy, mint az ortológia-neológia probléma megítélésében mutatott határozatlansága – a nyelv fogalmi értelmezését illető gondolatmenetének rejtett paradoxonjával hozható összefüggésbe. Elzárkózott attól, hogy a nyelvet valamiféle olyan taxonómikus vagy történeti entitásként kezelje, amelynek alakulásmódja teleologikus (esztétikai és logikai célok elérését szolgáló) elveket követ, viszont abból, hogy a változásokat főként a nyelv önelvű szabályszerűségeinek tulajdonította (1931: 10, továbbá 1920; 1921/1938a: 55, 57–9; 1922/1997: 75–8; 1925: 83–4), a nyelvművelésre nézve mégis két, egymással szemben álló következtetés adódott számára.

Gombocz mindenekelőtt kijelentette, hogy a nyelvi norma kategóriája nem alkalmazható (1931: 10, illetőleg 1920: 154; 1921/1938a: 55; 1922/1997: 74–5, 77), hiszen a folyamatok háttértényezői – írja – „nem apriori, hanem tapasztalati törvények: a nyelvtörténet tényeiből vonjuk el őket. [...] a nyelvtudomány tapasztalati törvényei nem végérvényesek: a tudomány fejlődésével együtt változnak. Ami mai ismereteink mellett helytelennek látszik, lehet, hogy holnap helyesnek bizonyul és megfordítva” (1931: 5, vö. még 1913a). Követendő minta tehát szerinte semmilyen értelemben nem jelölhető ki (ennek részletezését lásd 1931: 2–9), és a nyelvszokás megállapítása is inkább csak a pluralizmust hangsúlyozva képzelhető el (1898: 11–2, 195–6; 1904: 161; 1922/1997: 84; 1924b; 1924c; 1931: 11).

<sup>8</sup> A hagyományos megközelítéshez lásd Gombocz E. 1935: 38, Fábián 1986: 259, 261, Lőrincze 1986: 245, Benkő 1999: 35–48, Kicsi 2006: 53, 136–7, még legújabban is Szili 2010: 171–2, a modernebb, ám az ittenivel nem teljesen egyező értelmezéshez vö. Temesi 1980: 29, Szépe 2000: 11, Sándor 2001c; 2001e: 153–4, 173–4.



Mivel azonban a nyelvi módosulások döntő többsége mögött a fizikai törvények szabályosságára emlékeztető pszichofiziológiai alakulásokat látott, amelyek – noha az egyes emberben mennek végbe – közvetlenül nem függenek sem az egyéntől, sem annak körülményeitől, Gombocz latensen egy „a változásnak komplex egyformaságát” mutató nyelvhez jutott el (1922/1997: 86).<sup>9</sup> Így a változatoság elvi elismerése mellett (vö. például 1898: 11–2; 1922/1997: 84, 88, 99–100, 1931: 8–9, 11) a gyakorlatot inkább a homogenitás nem tudatosított, ám markáns jelenléte határozta meg, ez pedig – akarva-akaratlan – megteremtette nyelvészetében egy valamiféle történeti adatokkal meg támogatható nyelvi norma fogalmát: ezt jelezheti, hogy nyelvhelyességi kérdéseket taglaló cikkeiben nagyrészt a Szarvas pozitivistá-etimológiai érveléséhez közeli magyarázatokkal élt – igaz, általában megengedő attitűddel (1906a, 1907b, 1908a, 1908b, 1913a, 1915b, 1924a).

**11.** Gombocz példájából jól látszik, hogy nem feltétlenül kell a nyelv fogalmát klasszicista módon, eleve eszményként értelmezni ahhoz, hogy a nyelvművelő szellemiség egy-egy lingvisztikai irányzaton belül felbukkanjon; az abszolút szemléletmód önmagában elegendő alapot szolgáltat a nyelvhelyesség tudatos vagy latens feltűnésére. Nem véletlen, hogy a mesterséges nyelvalakító törekvések a standard nyelvtudományt – iskolánként, sőt személyenként eltérő formában és mértékben ugyan, de – egészen napjainkig jellemzik.

Nyelvművelő hajlam leginkább a strukturalizmusból adódhat: jöllehet Saussure a nyelvet eredetileg nem idealizált, csupán önszabályozó rendszerként fogta fel (lásd főként 1915/1997: 50–2, 209–10), langue-parole distinkciója által úgy választja el az emberektől a nyelvet, hogy az a „kollektív tudatban” elhelyezett szinkrón állományként könnyen a nyelvi norma látszatát keltheti (vö. különösen 1915/1997: 48–9) – tudjuk, a Prágai kör nyelvhelyességi elmélete például kifejezetten a genfi nyelvtudós téziseiből építkezve formálódott meg (Havrának–Mathesius 1932/1981, Havránék 1938/1981). Kevésbé markánsan következik mindez az újgrammatikus tanokból; azon túl, hogy a lipcsei alapítók a természetes heterogenitásra hivatkozva a nyelvművelés létjogosultságát több kijelentésükben megkérdőjelezték (Osthoff 1883: 25–6, Paul 1920: 404–22, Gombocz 1931: 1), Hermann Paul Sprachusus-Sprechtätigkeiten kettőséből egy olyan történetileg változó közösségi nyelv körvonalazódik, amely mindenekelőtt az egyéni nyelvek átlaga és csak másodsorban egységesítő tényező (Bezeczky 2002: 71–2, Cseresnyési 2004: 12–3). A (poszt)generatív nyelvészet ugyanakkor a nyelvsvizsgálat problematikájával valójában nem is szembesül, hiszen Chomsky a kompetencia-performancia megkülönböztetést mentális vonatkozásban vezeti be (1965/1986: 115–6), ezért kizárólag az autonóm egyén úgynevezett internal szintjén vizsgálódik, az external jellegűnek vélt nemzeti nyelvek kérdését pedig nem is gondolja a lingvisztika tárgykörébe tartozónak (1986: 19–24).

E konceptuális sajátosságok a kanonizált nyelvtudomány gyakorlatában a nyelvműveléshez való hozzáállás típusainak széles palettáját eredményezik (erről lásd még Sándor 2001e: 156–7, 173–4, 179–99). Miközben a formális nyelvészek következetesen elutasítják a nyelvhelyesség fogalmát (vö. többek között É. Kiss 2004, különös kivételként Kenesei 2005), és Gomboczhoz hasonlóan az újgrammatikus-strukturális nyelvtudósok egy része is viszonylag határozottan elzárkózik az előíró nyelvalakítástól (Horger 1914: 8–9, Laziczus 1939: 133), vannak a mozgalomnak olyan frontemberei, akik nyelvművelő írásaikban egyéb témájú munkáikhoz képest erős (ellentmondásokkal és minőségi ingadozásokkal járó) szemléleti eltéréseket mutatnak (lásd Bárczi 1953, 1967b, 1974, Deme 1953, 1958, 1978), netán oly mértékben liberalizálják a nyelvműveléssel kapcsolatos nézeteiket, hogy kis híján érvénytelenítik is azokat (Lőrincze 1953, 1980).

A 20. századi domináns nyelvészeti irányoknak a nyelvhelyességi elvek kijelölését, tágabban pedig a nyelvművelés megítélését illető bizonytalanságát már a dichotómiák bevezetése is sejteti.

<sup>9</sup> További adalékokhoz vö. Gombocz Z. 1922/1997: 87–8, 96–101; 1898: 7; 1915a: 102; 1921/1938b: 72, a nyelvtörvények szigorú rendjét megzavaró, ritkább kereszthatásokról szólva 1898: 196; 1902–1903/1997: 23–4, 28, 31; 1922/1997: 125.

Ezen iskolák azáltal, hogy csak a nyelvi változatosságot tulajdonítják a beszélőknek, a változással viszont vagy kontextusfüggetlen mozgásként vagy egyáltalán nem számolnak, latensen egy olyan nyelvfogalomhoz jutnak, amelyben az invariáns, de legalábbis egységes alakulási folyamatokat mutató közösségi nyelv kibékíthetetlen konfliktusban áll az egyéni nyelvek heterogenitásával. Míg az előbbi megjelenítő Sprachusus, langue és external language tűnhet egyfajta abszolút mércének, az utóbbiakat képviselő Sprechttätigkeiten, parole és internal language nem: a nyelv egyszerre azonos és nem azonos önmagával, ily módon pedig sem normatív, sem egyéb jellegű meghatározásának kritériumrendszere nem lehet egyértelmű (vö. még Bezeczy 2002: 71–2, további adalékokhoz 23–169, Szilágyi N. 2004: 10–132).

**12.** Szembetűnő ugyanakkor, hogy efféle paradoxonok a közvetlenül vagy indirekten herderi kiindulási lingvisztikai elképzelésekben nemigen (kisebb következtelenségek esetén kevésbé) fordulnak elő. Humboldt elkülönítette ugyan az ergont és az energiát, de mivel ezeket egymásból származtatta, kölcsönös megfelelést biztosított közöttük: nominalista értelemben vett létet csak a beszédtevékenységnek tulajdonított, az úgynevezett nemzeti nyelvet pedig az ezek kapcsolatrendszeréből adódó olyan szellemi produktumnak tekintette, amely – miközben egy magasabb szerveződési szintet jelenít meg – az összetartozás kifejezőjeként maga is visszahat az egyéni nyelvekre (1812/1985: 9–13, 18–23; 1822/1985a: 39–41, 46, 54–60, 67; 1822/1985b: 147; 1836/1985: 71–89, 95, 98–9, 105–13).<sup>10</sup> Tulajdonképpen ezt tükrözi a kései Wittgenstein gondolatmenete is, amikor a csoport nem privát természetű nyelvet az egyes tagok közti „nyelvjátékok” szövédékeként fogja fel (1953/1992), de Humboldt nézeteivel vág egybe Wundttnak a nyelvi heterogenitás társas meghatározottságát hangsúlyozó „Völkerpsychologie”-koncepciója (Máté 1997: 75), a Boas–Sapir–Whorf-féle közösségi eredetű nyelvi relativizmus (Békés 1997: 30, 80–4, Wardhaugh 2002: 192–213), valamint a nyelv-változatokra építő elemzés Schuchardt és Labov munkáiban (az előbbihez lásd Bezeczy 2002: 31–3, 35–9, utóbbihoz Labov 1965/1975, 1972).<sup>11</sup>

Ezek tükrében világossá válik, hogy ha a változást és a változatosságot egyaránt a beszélőktől származtatjuk, a társas értelemben vett nyelv nemhogy nem válik el az egyéni nyelvektől, de magába is integrálja azokat, ez esetben ugyanis nem valamiféle bizonytalanul meghatározott, autonóm entitásként, hanem egy olyan metaforikus hálóként tűnik fel, amely a fizikai valóságukban is tetten érhető egyes nyelvek lazább-szorosabb interakciós viszonyait jeleníti meg. Ezért ez a nyelv lényegében nem is fogalmi létező, hanem a fatikus kapcsolatok erősségét jelző verbális viselkedésmód (vö. Szilágyi N. 2004: 42–5, illetve Sándor–Kampis 2000: 128–31, 134–43, Sándor 2001f: 19–20), amelyben jártasságot a beszélők a kontextuális tapasztalataik révén szerezhetnek: az együtt élő emberek nyelvei nagyobb hasonlóságot mutatnak, mint az egymással kevésbé érintkezők – a megértést az egyének efféle összetartozása és nem egy egységes közvetítő nyelv biztosítja. A csoport életformájában mélyen beágyazódó nyelvháló tehát nem más, mint a közösség jellegzetes interakciós mintáinak működése, vagyis egyfajta társas grammatika (lásd még Békés 1997: 28–9, Sándor–Kampis 2000: 131–2). Mindezek következtében a nyelv mindkét szerveződési szintjén eredendően dinamikus és inhomogén struktúra, a közösségi nyelv ugyanis a beszélők közötti relációk eltérései és folytonos átfarmálódásai miatt mindig mozgásban van, szerkezete pedig szükségszerűen heterogén, így nyilvánvaló, hogy a csoportos események függvényében formálódó egyes nyelveknek szintén változékony és variábilis rendszereknek kell lenniük (vö. Sándor 2001b: 86–7; 2001f: 21–2, valamint Sándor–Kampis 2000: 128–9, 132–4, 137).

<sup>10</sup> Vö. még Békés 1997: 68–70, illetve – nem mindenben támogatható érveléssel – Máté 1997: 59–62, Kelemen 2000: 143–7, 150–2.

<sup>11</sup> A kérdéskörrel általában véve lásd ezen kívül Sándor 2001f, Bezeczy 2002: 86–7, Wardhaugh 2002, Cseresyáni 2004: 61–96, 126–37, 198–221.

Meglehetősen egyértelmű, hogy e logika mentén semmilyen norma nem jelölhető ki, az adekvát nyelv csakis az egyén közvetlen szocializációs környezetéhez leginkább illeszkedő kommunikációs forma lehet. Nem véletlen, hogy miközben az anyanyelvet a 20. század kanonizált nyelvtudománya az emberekkel direkt módon nem érintkező, általános érvényű, ám definiálatlan „nemzeti” nyelvvel azonosítja (ehhez lásd továbbá Cseresnyési 2004: 62, 138), az itteni megközelítésben ez a fogalom is merőben másként, immár konkrét és hétköznapi értelemben tűnik fel.<sup>12</sup> E fel fogás szerint az anyanyelv azzal a szociolingvisztikában „vernakuláris”-ként emlegetett helyi változattal egyenlő (lásd Trudgill 1997: 8, Bezeczký 2002: 48, Wardhaugh 2002: 159–60, esetleg Cseresnyési 2004: 63), amelyet a beszélő – mint nyelvtudásának legtermészetesebb részét – a társas élet eseményeivel összefonódva, explicit metanyelvi reflexiók nélkül sajátít el. Ezt tudatosan tanítani nem kell és a közösségi lét kontextusán kívül igazán nem is lehet: a nyelv és a csoport szoros egybetartozása miatt az egyénnek az anyanyelvéhez való viszonyulása ösztönös, hiszen eredendően kötődik hozzá (Humboldt 1822/1985a: 45–7; 1836/1985: 73–4, 99–100, 104, 107–8, Wittgenstein 1953/1992, Herder kapcsán pedig Kelemen 2000: 122–3), ebből adódóan számára ez a vernakuláris nyelv szolgálhat egyedüli kiindulópontként minden más idegen nyelv(változat) későbbi megismeréséhez (Humboldt 1822/1985a: 54–5; 1836/1985: 102–105, 106–7, 112–3).

**13.** Az eddigieket egybevéve nyilvánvaló, hogy egy konzekvensen relatív nyelvkoncepcióban a nyelv-helyesség elve, illetve az ehhez kapcsolódó nyelvformáló tevékenység nem kaphat helyet, ebben a keretben legfeljebb a beszélőközösséghez mért nyelvtervezésről lehet szó. Ez azonban – Bodrogi találó szójátékával élve – ugyanúgy nem nyelvművelés, mint ahogy a 19. század herderiánus magyar nyelvművelése sem volt az (2005, különösen 90–2). Valamely nyelvváltozat kiemelése, mások korlátozása ez esetben fel sem merül, a diszkrimináció elleni fellépés viszont annál inkább: a kisebbség anyanyelv-használati jogainak biztosítása éppolyan fontos, mint az, hogy az irodalom, a tudomány és az oktatás nyelvét megeremtő-körvonalazó sztenderdizáció a nyelvi pluralizmus elismerése, illetve fenntartása mellett történjen, azaz egyrészt a helyzet előzetes felmérésén alapuljon, másfelől pedig ne preskriptív és a lokális nyelvet felcserélő, hanem pusztán javasló, a vernakulárishoz hozzáadó-igazító jellegű folyamat legyen (ezekhez vö. Sándor 2001a, 2001b, 2001d, 2002, 2003, Kontra 2003, 2006).

Magától értetődik ugyanis, hogy „aki nem megalkotni, hanem leírni akar egy nyelvet, az olyanakkal fogadja el, amilyen célja a létező nyelv megismerése; aki a nyelv változatosságát és változását funkcionálisnak tekinti, az nem hisz az ideális nyelvben, s aki nem hisz az ideális nyelvben, az ennek az eszményi rendszernek a létrehozását nem tűzi ki célul. Aki úgy gondolja, hogy a nyelvváltozatok a nyelvi rendszer szempontjából egyenértékűek, az nem tekinti deviánsnak a sztenderdtől eltérő formákat; aki a nyelv alapvető funkciójának tekinti az identitásjelzést is, az nem sérti meg a nemsztenderd beszélőket azzal, hogy nyelvváltozatukat, s ezzel együtt közösségüket kritizálja; aki úgy gondolja, hogy az elsőként elsajátított nyelvváltozathoz szorosabban kötődünk, mint a később megtanultakhoz, annak nem jut eszébe leszoktatni az embereket arról, hogy úgy beszéljenek, ahogy elsődleges közösségükben tanulták” (Sándor 2001f: 45–6).

## SZAKIRODALOM

- Balázs János 1970. A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. In: Szatmári István (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 13–36.
- Balázs János 1980. *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*. Magvető Kiadó, Budapest.

<sup>12</sup> A nyelvészeti előfeltevések eltéréseiből származó ilyen és hasonló radikális jelentéskülönbségekhez vö. még Békés 1997: 80–7, további adalékokhoz Cseresnyési 2004: 151–2.

- Ballagi Aladár 1903–1911. *Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Bárczi Géza 1953. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1967a. A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 487–578.
- Bárczi Géza 1967b. Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 95–180.
- Bárczi Géza 1974. *Nyelvművelésünk*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Békés Vera 1985. *Tudományelméleti és nyelvfiziológiai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818 és 1874 között*. (A filozófia időszerű kérdései 63. sz.) A Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest.
- Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen.
- Benkő Loránd 1982. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*. (Nyelvtudományi Értekezések 113. sz.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1999. A történeti nyelvtudomány szerepéről mai nyelvünk állapota és változása ügyében. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 35–48.
- Bezeczy Gábor 2002. *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. (Modern filológiai füzetek 58. sz.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bodrogi Ferenc Máté 2005. Forni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni. Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában? *Magyar Nyelvjárások* 43: 69–94.
- Chomsky, Noam 1965/1986. A mondattan elméletének aspektusai. In: Antal László (szerk.): *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI. Első rész*. Tankönyvkiadó, Budapest, 115–275.
- Chomsky, Noam 1986. *Knowledge of language: its nature, origin, and use*. Praeger Publishers, New York.
- Cser András 1999. A magyar nyelvtudomány történetének vázlata. In: Robins, Robert Henry: *A nyelvészet rövid története*. Osiris Kiadó–Tinta Kiadó, Budapest, 266–84.
- Cser András 2006. A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 481–512.
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Csetri Lajos 1990. *Egység vagy különbözőség – Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László 1953. A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből (Tanulmánygyűjtemény). In: Lőrincze Lajos (szerk.): *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 15–48.
- Deme László 1958. A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához. In: Benkő Loránd (szerk.) *Magyar hangtani dolgozatok*. (Nyelvtudományi Értekezések 17. sz.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 134–54.
- Deme László 1978. *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Dömötör Adrienne 2003. A nyelvújítás. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 103–15.
- Dömötör Adrienne 2006. A nyelvújítás. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 385–400.
- Fábián Pál 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Fábián Pál 1986. Kosztolányi Dezső nyelvművelés-történeti helye és szerepe. *Magyar Nyelv* 82: 257–63.
- Gombocz Endre 1935. *Gombocz Zoltán emlékezete. Beszédek és megemlékezések*. Kézirat, Budapest.
- Gombocz Zoltán 1898. A jelenkori nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 27: 6–13, 53–61, 97–103, 193–201, 339–43, 433–8, 481–6.
- Gombocz Zoltán 1902–1903/1997. Nyelvtörténet és lélektan. Wundt néplélektanának ismertetése. In: Gombocz Zoltán: *Jelentés tan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–72.
- Gombocz Zoltán 1904. Kristoffer Nyrop: Manuel phonétique du français parlé. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 28: 160–2.
- Gombocz Zoltán 1905. Magyar tudományos Akadémia. *Magyar Nyelv* 1: 42–4, 329–30.
- Gombocz Zoltán 1906a. G. R. úrnak. *Magyar Nyelv* 2: 288.
- Gombocz, Z.[oltán] 1906b. [A Kazinczy-kódex zír szavához]. *Magyar Nyelvőr* 35: 95.
- Gombocz Zoltán 1906/1938. A nyelvek egysége. In: Gombocz Zoltán: *Összegyűjtött művei. Első kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 5–8.

- Gombocz Zoltán 1907a. Alom. *Magyar Nyelvőr* 36: 232–3.
- G.[ombocz] Z.[oltán] 1907b. V. J. úrnak. *Magyar Nyelv* 3: 286.
- G.[ombocz] Z.[oltán] 1908a. A magyar katonai műnyelv. *Magyar Nyelv* 4: 235.
- G.[ombocz] Z.[oltán] 1908b. M. I. úrnak. *Magyar Nyelv* 4: 434.
- Gombocz Zoltán 1908c. Szily Kálmán, A magyar nyelvújítás szótára. *Magyar Nyelv* 4: 426–7.
- Gombocz Zoltán 1908d. Térdepelni. *Magyar Nyelv* 4: 35–6.
- G.[ombocz] Z.[oltán] 1909a. A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak. *Magyar Nyelv* 5: 132–3.
- G.[ombocz] Z.[oltán] 1909b. A meg ígekötőről. *Magyar Nyelv* 5: 288.
- Gombocz Zoltán 1909c. Simonyi Zsigmond, Die ungarische Sprache. *Magyar Nyelv* 5: 25–30.
- Gombocz Zoltán 1911. Pocsos. *Magyar Nyelv* 7: 415.
- Gombocz Zoltán 1913a. É. J. úrnak, Budapest. *Magyar Nyelv* 9: 144.
- Gombocz Zoltán 1913b. H. K. úrnak, Sopron. *Magyar Nyelv* 9: 143.
- G.[ombocz] Z.[oltán] 1913c. Negédeség. *Magyar Nyelv* 9: 336.
- Gombocz Zoltán 1914. Jules Martha: La langue étrusque. *Egyetemes Philológiai Közönlöny* 38: 302–5.
- Gombocz Zoltán 1915a. A nyelvtudomány alapelvei. *Magyar Nyelv* 11: 100–8.
- G.[ombocz] Z.[oltán] 1915b. Zs. J. *Magyar Nyelv* 11: 383.
- Gombocz Zoltán 1916a. Simonyi Zsigmond: Jelentéstani szempontok. *Egyetemes Philológiai Közönlöny* 40: 324–6.
- Gombocz Zoltán 1916b. Történetelőtti j- > gy-változás? *Magyar Nyelv* 12: 19–20.
- Gombocz Zoltán 1917–1920. Egy ismeretlen képző. *Nyelvtudományi Közlemények* 45: 1–20.
- Gombocz Zoltán 1919. †Simonyi Zsigmond (1853–1919). *Magyar Nyelv* 15: 155–6.
- Gombocz Zoltán 1920. †Wundt Vilmos (1832–1920). *Magyar Nyelv* 16: 153–5.
- Gombocz Zoltán 1921/1938a. Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan. In: Gombocz Zoltán: *Összegyűjtött művei. Első kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 53–63.
- Gombocz Zoltán 1921/1938b. Változás és törvény a nyelvtudományban. In: Gombocz Zoltán: *Összegyűjtött művei. Első kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 64–73.
- Gombocz Zoltán 1922/1997. Nyelvtörténeti módszertan. In: Gombocz Zoltán: *Jelentés tan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 73–128.
- G.[ombocz] Z.[oltán] 1924a. B. J. úrnak. *Magyar Nyelv* 20: 148.
- G.[ombocz] Z.[oltán] 1924b. Cs. B. úrnak. *Magyar Nyelv* 20: 42.
- G.[ombocz] Z.[oltán] 1924c. L. Á. úrnak. *Magyar Nyelv* 20: 104.
- Gombocz Zoltán 1925. Szily Kálmán mint nyelvész. *Magyar Nyelv* 21: 77–84.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27: 1–11.
- Harsányi István 1911. Adatok Barczafalvi Szabó Dávid életéhez és irodalmi működéséhez. *Magyar Nyelv* 7: 346–50.
- Havránek, Bohuslav 1938/1981. A norma problémája a mai nyelvtudományban és nyelvművelésben. In: Antal László (szerk.): *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény I. (A prágai iskola)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 206–11.
- Havránek, Bohuslav–Mathesius, Vilém 1932/1981. A nyelvművelés általános alapelvei. In: Antal László (szerk.): *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény I. (A prágai iskola)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 68–77.
- Horger Antal 1914. *A nyelvtudomány alapelvei (Bevezetés a nyelvtudományba)*. Kókai Lajos Könyvkereskedése, Budapest.
- Humboldt, Wilhelm von 1812/1985. A baszk nyelvvel és nemzettel foglalkozó írás bejelentése nézőpontjának és tartalmának ismertetésével. In: Humboldt, Wilhelm von: *Válogatott írásai*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 7–27.
- Humboldt, Wilhelm von 1822/1985a. A nyelvek összehasonlító tanulmányozása a nyelvi fejlődés különböző korszakaival összefüggésben. In: Humboldt, Wilhelm von: *Válogatott írásai*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 29–67.
- Humboldt, Wilhelm von 1822/1985b. A történetíró feladatáról. In: Humboldt, Wilhelm von: *Válogatott írásai*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 117–50.
- Humboldt, Wilhelm von 1836/1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: Humboldt, Wilhelm von: *Válogatott írásai*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 69–115.
- Kálmán László 2005. Simonyi Zsigmond a nyelvművelésről és a helyesírásról. In: Révay Valéria (szerk.): *Nyelvelméleti tanulmányok. Simonyi-émlékkülés, 2003*. (Iskolakultúra-könyvek 27. sz.) Iskolakultúra, Pécs, 20–3.

- Kazinczy Ferencz 1808/1916. *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről*. (Régi Magyar Könyvtár 37. sz.) Heinrich Gusztáv kiadása, Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1819/1980. Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél. In: Szalai Anna (szerk.): *Penaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták (1781–1826)*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 546–62.
- Kelemen János 1990. *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kelemen János 2000. *A nyelvfilozófia rövid története Platónról Humboldtig*. Áron Kiadó, Budapest.
- Kenesei István 2005. A nyelvemléttől a nyelvművelésig: A nyelvészet egységéről és változatosságáról. *Magyar Nyelvőr* 129: 1–12.
- Kicsi Sándor András 2006. *Gombocz Zoltán 1877–1935. Életrajz és pályakép*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest.
- Kiss Jenő 2009. Kazinczy, az akadémia és a magyar nyelv ügye. *Magyar Nyelv* 105: 257–62.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kontra Miklós 2003. Felcserélő anyanyelvi nevelés vagy hozzáadó? Papp István igaza. *Magyar Nyelvjárások* 41: 355–8.
- Kontra Miklós 2006. A lingvicizmus és ami körülveszi. In: Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor (szerk.): *Elmélkedések nyelvekről, népekről és a profán medvről. (Írások Bakrő-Nagy Marianne tiszteletére)*. SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Szeged, 83–106.
- Labov, William 1965/1975. A nyelvi változás mechanizmusáról. In: Papp Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. (Szociolingvisztikai írások)*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 255–85.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Láncz Irén 1982. *Szarvas Gábor*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Laziczus Gyula 1939. Magyar nyelvtudomány! *Magyar Nyelv* 35: 129–35.
- Lőrincze Lajos 1953. *Nyelv és élet*. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest.
- Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Lőrincze Lajos 1986. Avatóbeszéd Gombocz Zoltán emléktáblájánál. In: Györfly Sándor – Hunyadi Zoltán (szerk.): *A soproni líceum*. Tankönyvkiadó, Budapest, 244–7.
- Máté Jakab 1997. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. (Elméletek, irányzatok és módszerek 1. sz.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Melich János 1904a. Laikusok évada (A Nyelvtörténeti Szótár bírálatairól). *Magyar Nyelvőr* 33: 121–33.
- Melich János 1904b. „Ritus explorandae veritatis”. *Magyar Nyelvőr* 33: 305–27.
- Melich János 1908. Révai Miklós nyelvtudománya. *Akadémiai értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 20: 30–42.
- Németh G. Béla 1960. A századvégi Nyelvőr-vitához. In: Pais Dezső (szerk.): *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 227–61.
- Osthoff, Hermann 1883. *Schriftsprache und Volksmundart*. Carl Habel kiadása, Berlin.
- Paul, Hermann 1920. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. (5. kiadás.) Max Niemeyer kiadása, Halle.
- Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története*. Osiris Kiadó–Tinta Kiadó, Budapest.
- Sándor Klára 2001a. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználata. *Replika* 45–46: 241–59.
- Sándor Klára 2001b. Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. JGYTF Kiadó, Szeged, 83–110.
- Sándor Klára 2001c. Írás Kosztolányi nyelvszemléletéről. *Üzenet* 31: 197–205.
- Sándor Klára 2001d. Mobiltársadalom és nyelvhasználat: valami új vagy újra a régi? In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobil információs társadalom. Tanulmányok*. MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest, 83–93.
- Sándor Klára 2001e. Nyelvművelés és ideológia. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. JGYTF Kiadó, Szeged, 153–216.
- Sándor Klára 2001f. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. JGYTF Kiadó, Szeged, 7–48.
- Sándor Klára 2002. A nyelvi arisztokratizmus alkonya. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobilközösség – mobilmegismerés. Tanulmányok*. MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest, 67–77.
- Sándor Klára 2003. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 958–95.
- Sándor Klára – Kampis György 2000. Nyelv és evolúció. *Replika* 40: 125–43.
- Saussure, Ferdinand de 1915/1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Corvina Kiadó, Budapest.

- Simai Ödön 1909–1917. Kazinczy Ferenc nyelvújítása. *Magyar Nyelv* 5: 170–2, 205–8, 264–70, 313–9, 352–6, 403–9, 448–55, 6: 25–8, 73–6, 123–7, 219–24, 259–63, 316–20, 355–9, 451–5, 7: 18–23, 123–9, 161–5, 298–310, 357–64, 445–51, 8: 61–8, 109–17, 210–4, 312–9, 346–50, 9: 25–31, 266–72, 318–25, 403–11, 10: 167–75, 306–14, 11: 25–9, 65–71, 12: 395–8, 13: 7–11.
- Simai Ödön 1917. Arany népiessége és a nyelvújítás. *Magyar Nyelv* 13: 149–54.
- Simonyi Zsigmond 1888. A nyelvújítás történetéhez. *Akadémiai Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köreiből* 14: 1–27.
- Simonyi Zsigmond 1903. *Helyes magyarság*. (Nyelvészeti Füzetek 8. sz.). Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Kiadása, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1912. *Emlékbeszéd Szarvas Gábor rendes tag felett*. (A Magyar Tudományos Akadémia Elhunyt Tagjai Fölött Tartott Emlékbeszédek 15/8. sz.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Szarvas Gábor 1889. A pótolhatatlanok. *Magyar Nyelvőr* 18: 49–61.
- Szarvas Gábor 1893. Idegen szók használata és írása. *Magyar Nyelvőr* 22: 529–35.
- Szépe György 2000. The Budapest School of Linguistics. *Eurasian Studies Yearbook* 72: 5–27.
- Szilágyi N. Sándor 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben – különös tekintettel a fonológiára*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 245. sz.) Erdélyi Múzeum-egyesület, Kolozsvár.
- Szili Katalin 2010. Kosztolányi nyelv művelői tevékenységéről (Születésének 125. évfordulója kapcsán). *Magyar Nyelvőr* 134: 165–82.
- Szily Kálmán 1902–1908. *A magyar nyelvújítás szótára: a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével I–II*. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.
- Teleki József 1816/1988. *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szólásmódok által*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Temesi Mihály 1980. *A magyar nyelv tudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. A különbözőség egysége. Kazinczy nyelvértelmezésének funkcionális alapjai. *Magyar Nyelv* 105: 263–70.
- Tolnai Vilmos 1929. *A magyar nyelvújítás elmélete és története*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Tompa József 1974. A Magyar Nyelvőr első száz éve és nyelv művelésünk ügye. *Magyar Nyelv* 70: 129–44.
- Tompa József 1975. *Simonyi Zsigmond*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó, Szeged.
- Wardhaugh, Ronald 2002. *Szociolingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig 1953/1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz Kiadó, Budapest.

Fehér Krisztina

egyetemi tanársegéd

DE Magyar Nyelv tudományi Tanszék

## SUMMARY

*Fehér, Krisztina*

### Mother tongue and community

In this paper, we offer an unusual account of the problem of the classical interpretations of what language is, based on the history of language cultivation and in particular on the nineteenth-century orthologue/neologue controversy. On the basis of the theoretical and historiographic analysis presented, we finally come to the idea of a metaphorical network representing the language of a community in which neither absolute linguistic norms nor the familiar concepts of homogeneous language use, *langue*, or “ideal speaker” make any sense: given that the network emerges out of more or less close contacts among physically attested individual languages, it can do nothing but circumscribe a dynamic and heterogeneous concept of the “language of a community”.

**Keywords:** mother tongue, speech community, language reform, language cultivation, linguistic network

## **Adalékok a nyelvi benyomáskeltés stratégiáihoz**

### **(A leechi udvariassági elvek megvalósulása a magyarok nyelvhasználatában)**

#### **Bevezetés: benyomáskeltés – udvariasság**

Munkámban az udvarias nyelvi viselkedést irányító elvekkel, azok megjelenésmódjaival foglalkozom pragmatikai aspektusból. A pragmatikai szemléletmód (pragmatic perspective) a nyelvet mint társadalmi-kulturális és kognitív tevékenységet értelmezi (Verschueren 1995, 1999: 8–10, 173–75; Tátrai 2005: 211; 2006), és a kommunikáció nyelven kívüli meghatározóira helyezi a hangsúlyt, így például a kontextusra.<sup>1</sup> Nyelvi viselkedésünket szociális tényezők irányítják, mikéntjét az interakcióban részt vevő személyek társadalmi helyzete (rang, hatalom, ismertségi fok), az egyénre jellemző individuális adottságok (nem, kor, szociális helyzet, származás) határozzák meg.

Az udvariasság a pragmatika legkutatottabb területe, így a fogalommal kapcsolatos problémák ismertetése messze meghaladná dolgozatom kereteit (a témáról vö. Szili 2007). A vele kapcsolatos különféle vélemények összegzéséként megállapítható, hogy az udvariasság beszédtevékenységünk meghatározó jelensége, a beszédpartnerek társadalmi viszonyrendszerének mutatója: minél nagyobb a beszédpartnerek közötti hatalmi, szociális távolság, annál szükségesebb az előzékeny viselkedésmód (vö. Nyomárkay 1998: 278). Az udvariasság nem tudatos szabálykövetés, de kiszámítható a másokra gyakorolt hatása (Tannen 2001). Az udvarias megnyilatkozások célja a benyomáskeltés (impression management), egyfajta üzenetközvetítés az *én*ről, amellyel tudatosan vagy öntudatlan módon próbáljuk ellenőrizni az általunk kivetített képzeteket a társas interakciókban. A nyelvi benyomáskeltési stratégiákon keresztül az emberek általában olyannak igyekeznek mutatni magukat a társalgásban, amilyenek szeretnék, ha mások látnák őket. Mindehhez pragmatikai tudás szükséges (Bianchi 2005: 91).

A gördülékeny kommunikáció feltétele, hogy a beszédpartnerek közelítsék véleményüket egymáshoz, minimalizálják a köztük levő különbségeket, és megerősítsék a kapcsolódási pontokat, máskülönben kedvezőtlen kép alakulhat ki bennük a másik félről. G. Leech udvariassági elméletében e törekvéseiket különféle maximák követéséhez köti (Leech 1983). Noha Leech az udvariasság univerzális elveinek a megfogalmazására törekedett, ő maga is megjegyzi, hogy az elvek követésének foka kultúránként változhat. (Ezt a véleményt a kutatók egy meghatározott köre még határozottabban képviseli: Wierzbicka 1991, Bańcerowski 2000, Nemesi 2000: 419, 428.)

### **1. A vizsgálat elméleti háttere – Leech udvariassági elmélete**

Az udvariasság pragmatikai leírására több teória is létezik (Leech i. m., Brown–Levinson 1987, Fraser 1990; vö. Szili 2007). Jelen munkámban az udvarias nyelvhasználat magyar nyelvi sajátságainak tanulmányozásához Leech univerzális, de interkulturális összefüggéseket is figyelembe vevő koncepciójából indulok ki. Elmélete közvetlen előzményének G. Lakoff munkája tekinthető (1973), amelyben a szerző a nyelvhasználat pragmatikai feltételeit hangsúlyozva a pragmatikai kompetencia két szabályát határozza meg: (1) „Légy világos!” (a társalgást irányító, Grice hasonló elvének megfelelően előírás); (2) „Légy udvarias!”. Lakoff értelmezése szerint a két elv összeütközésbe kerülhet egymással, és az udvariasság általában előnyben részesül a világossággal szemben. Az ud-

<sup>1</sup> A pragmatika szűkebb értelemben a nyelv és a nyelvi kontextus viszonyával foglalkozik. A tágabb meghatározás a kontextust a nyelvi megértéssel kapcsolja össze, a nyelvhasználatot nem autonóm rendszerként, hanem társadalmi tevékenységként értelmezi (Tolcsvai Nagy 1996: 12, Levinson 1983: 3, 29).



variasság szerint abban merül ki, hogyan alakítjuk mondanivalónkat a másokra gyakorolt hatás és a pozitív kapcsolatok megőrzése érdekében. Három interakciós helyzethez fogalmaz meg követendő viselkedésmintákat: (1) a formális diskurzusban a felek tiszteletben tartják a másik függetlenségét (Ne légy tolakodó, tarts távolságot! Ne juttasd érvényre magad!), a témák közül is a partner függetlenségét (privacyját) tiszteletben tartók érinthetők (*free goods*, 'szabad javak', vö. Goffman 1967, 1971/1981). (2) Az egyenlő felek közti diskurzusban meg kell hagyni a partnernek a döntés lehetőségét (Adj választási lehetőségeket! Engedj másokat is szóhoz jutni!). (3) Az egyenlő felek közti informális diskurzusban fontos, hogy a másik fél kellemesen érezze magát (Légy barátságos, légy szolidáris! Helyezd kényelembe beszédpartneredet!). A szabályok a nyelvi kódok szerint variálhatók, de alapvető formájuk univerzálisan ugyanaz marad (Lakoff 1973: 228, 236, 239).

Leech elmélete<sup>2</sup> (1983) Grice együttműködési alapelvére (Cooperative Principle: CP) épül, amely szerint a társalgás résztvevői a kommunikáció hatékonysága érdekében egy közösen elfogadott alapelvet követnek (Grice 1975, 1997). Leech – a grice-i maximák hiányosságaira rámutatva – megállapítja, hogy akkor releváns egy megnyilatkozás az adott szituációban, ha a beszélő vagy a hallgató társalgási céljához való hozzájárulásként értelmezhető (i. m. 94). Az együttműködési alapelvek (interperszonális szabályok) mellett tehát udvariassági maximák megfogalmazása is szükséges a kommunikációs szituáció értelmezéséhez (i. m. 131). Leech arra próbál magyarázatot találni, hogy – a grice-i társalgási maximák megsértésével – miért használunk indirekt, kétértelmű közlésmódot akkor, amikor az elkerülhető lenne (i. m. 80), illetve hogy a megnyilatkozó milyen elvek követésével érheti el kommunikációs szándékait a másik fél elvárásainak figyelembevételével. A stratégiaválasztást a maga rendszerében a beszédpartnerek kölcsönös jóérzésének kialakítása és fenntartása, vagyis az udvariasság irányítja. Az udvariassági elveket (Politeness Principle: PP) hat (feltételesen hét) maximában foglalja össze (bővebben 2.2. alfejezetet).

Az alapelveken túl Leech felállít még két magasabb rendű elvet. Az egyik az irónia elve (Irony Principle): Ha sértőt kell mondanod, ne legyen összeütközésben az udvariassági elvvel, de a kijelentés szándéka indirekt módon, implikátúra segítségével érthető legyen! A másik az ugratás elve (Banter Principle): Fejezd ki a partnerrel való összetartozásodat nyilvánvalóan hamis és udvariatlan állítással! Megállapít még az udvariasságtól független egyéb elveket is: érdekesség elve (Interest Principle): Mondj olyat, ami váratlan, ezért érdekes!; Pollyanna-elv (Pollyanna Principle): Kerüld a kellemetlen témákat, részesítsd előnyben a kellemeseket!

A tréfalkozást az irónia és az ugratás elvével kapcsolatban is érinti. Az iróniát különben a többi elv fölé helyezi, és az azokkal való együttértelmezését hangsúlyozza (i. m. 142).<sup>3</sup>

Leech rendszerét főképp az elvek kiválasztásának esetlegessége, azok nem egyértelmű meghatározása miatt bírálták (Szili: 2007). Elmélete erényének tekinthető azonban, hogy alkalmas az egyes kultúrák közötti eltérések leírására.

## 2. Az udvariassági stratégiák megjelenésmódjai

Dolgozatom tárgya elsősorban a pragmatikai vizsgálódások szociológiai vetületéhez kapcsolható. Az empirikus vizsgálatban elméleti keretként Leech fentebb ismertetett udvariassági rendszerét alkalmazom, a stratégiatípusok megnevezéséhez Szili Katalin megállapításaiból indulok ki (Szili 2000, 2004a, 2004b).

**2.1. A vizsgálat célja, módszere.** A kérdések, amelyekre választ keresek: a leechi udvariassági elvek közül melyek irányítják elsődlegesen a magyar beszélőközösség nyelvi viselkedését; e meg-

<sup>2</sup> Leech udvariasságelméletével több munka is foglalkozik: Nemesi 2000, Szili 2000, 2004b.

<sup>3</sup> Pragmatikai szempontból az irónia implicit értékelés, amelyhez általában kritikai attitűd kapcsolódik. Az implicit jelentés az aktuális kontextusban a mondanivaló ironikus értelmezésére ad lehetőséget (l. Tátrai 2008).

határozó elvek milyen módon nyilvánulnak meg; mindezt hogyan befolyásolják a nyelvi tevékenység szociokulturális feltételei, a beszédpartnernek individuális és társadalmi jellemzői.

A nyelvi tevékenység vizsgálatánál minél természetesebb interakcióba kell helyezni az adatközlőt (Labov 1972: 209, Szili 2004: 97). A lehetőségek közül végül a diskurzuskiegészítő tesztet választottam. Ezt a módszert elsőként a CCSARP (Cross-Cultural Study of Speech Act Realization Patterns) több nyelvre és kultúrára kiterjesztett felmérésorozatban alkalmazták (Blum-Kulka 1982, 1989). A vizsgálatot 20 és 30 év közötti főiskolás, egyetemista, illetve felsőfokú végzettséggel rendelkező fiatalok körében végeztem, 65 kérdőívet (25 fiú, 40 lány) tekintettem át. Az általam készített kérdőív (1. melléklet) 8 élethelyzetet jelenít meg Leech más-más udvariassági elvére összpontosítva (1. szituáció: tapintat, 2. nagylelkűség, 3. megerősítés, 4–5. szerénység, 6. egyetértés, 7. együttérzés, 8. fatikus maxima), és eltérő társadalmi viszonyrendszerű interakciókba helyezi a válaszadót. A szerénység maximájára két dialógust is létrehoztam (külső megjelenés, fáradtságos munka eredménye), mivel az udvarias megnyilvánulás tárgya meghatározza a válaszok minőségét. A szociális viszonyok több szinten jelennek meg (közvetlen kapcsolat: barát/barátnő partner; hatalom: tanár/főnök partner), de az ismertség fokozatainak (idegen ↔ ismerős) viselkedésmódosító szerepét is vizsgálom.

**2.2. Egyéb udvariassági stratégiák a magyarok nyelvhasználatában.** Mielőtt a vizsgálatok eredményeit részletesen elemeznénk, vegyük sorra Leech szóban forgó stratégiáit és megjelenési módjait a nyert adatok alapján.

**Tapintat maximája** (Tact Maxim): Minimalizáld a partner kárát, maximalizáld a partner előnyét! A konfliktusok elkerülését, a másik fél védelmét szolgálja (Leech i. m. 113, 127), Lakoff rendszerében a második udvariassági szabály. Ha a beszédtema a másik félnek kellemetlen (például kényes helyen nyitva van a cipzárja), különféle módon enyhítjük a kínos helyzetet: eufemisztikus megnyilvánulásokkal, a tréfálkozás implicit formáival: *Be kéne mennie a mosdóba; Van egy kis probléma; Ötözzél fel rendesen!* Az udvariasság által megkívánt eufemizmusokban a „mit mondunk” kérdés mellett a megnyilatkozás módja („hogyan mondjuk”) kerül előtérbe (Szathmári 2004). Az ilyen megnyilvánulások pragmatikai funkciója a homályosságra való törekvés (vö. Brown és Levinson Légy kétértelmű!, Légy homályos!<sup>4</sup> szabályát, 1978, 1987). A kellemetlen tényre történő utalás (*meg kellene igazítania a nadrágját; van egy kis gond a szoknyájával*) direkter módon, de tapintatosan jelzi a problémát. A tapintatot nélkülöző explicit tréfálkozás vagy irónia (*Ugye, direkt van nyitva a cipzár a nadrágodon?*) a beszédpartnernek bizalmasabb kapcsolatára jellemző.

A tapintatra utaló megnyilatkozásokban jól érzékelhető a nemek közötti különbség, a társadalmi távolság és a hatalmi viszony meghatározó szerepe. Legritkábban egy ellenkező nemű ismeretlen személlyel közöljük a kínos körülményt (Pap 2006: 48, IX). A hatalmi különbség esetén a stratégia-választást befolyásolja a két fél viszonya. Közvetlenebb viszonyban a direkter formák érvényesülnek. A tapintat és a jótétemény stratégiája a nőkre jellemzőbb (tapintat: *ne haragudjon a megjegyzésért; jótétemény: takarom, amíg felhúzod*). A fatikus elemek a tapintatos megnyilatkozások kísérető aktusai (*uram, főnök, drágám, hé, haver*).

**Együttérzés maximája** (Sympathy Maxim): Minimalizáld az ellenérzést a partner iránt, maximalizáld a rokonszenvet! A kölcsönös jóérzés kialakítását, fenntartását biztosítja, és egyben az érzelmi közösségvállalás, rokonszenv kifejezése. A magyarokra jellemző együttérző megnyilvánulások minőségét befolyásolja a megnyilatkozó témával kapcsolatos érintettség: ha nagyobb a felek közötti súrlódás (1. melléklet 7. szituáció), nagyobb együttérzést mutatnak. A sajnálat együttérzésünk kifejezésének jellemző stratégiája (*sajnálom; ne haragudj; elnézést; kár; bocs*). A szánakozással ellensúlyozzuk a sértő kijelentést, a partnerrel szembeni előnyünket. Az (összintébb) érzelmi közösségvállalás főképp a társadalmi közelségben érvényesül, a hatalmi pozícióval szemben kevésbé (csupán rutinszerű aktusként). Együttérzésünk kifejezésének preferált stratégiája a szerénység, amely

<sup>4</sup> A Brown és Levinson rendszerében megnevezett udvariassági stratégiák részletes ismertetését l. Szili 2007.

a beszélő énjének háttérbe szorításán, magyarázkodásokon keresztül nyilvánul meg: *szerencse volt; véletlen; mázlim volt*. A beszédpartner biztatása, jótétemény kifejezése szintén együttérző cselekedet. Ilyen megnyilatkozás például egy újabb, jövőbeli lehetőségre való utalás, segítség felajánlása: *legközelebb sikerül; lesz még lehetőség*. A másik féllel szembeni tapintat, a beszédpartnerre vonatkozó pozitívumok hangsúlyozása, az elterelő kijelentések, a másik fél számára kellemetlen körülmény elhallgatása is domináns stratégia: *azt írták; ha minden igaz; nem tudok semmi biztosat*. A nagylelkűség, a megnyilatkozó előnyének csökkentése (negatívumok hangsúlyozása, értékcsökkentő megnyilvánulások) kevésbé alkalmazott együttérző stratégia (*összejött; már sokszor pályáztam*). A nőkre jellemzőbb a másik féllel szembeni érzelmi közösségvállalás (Pap 2006).

**Nagylelkűség maximája** (Generosity Maxim): Minimalizáld az én előnyét, maximalizáld az én kárát! A nagylelkűség és az együttérzés maximája eltérő, de egymással összefüggő gondolatokat fogalmaz meg. A magyarok nyelvi udvariasságára a nagylelkűség kevésbé jellemző, mint az együttérzés (2., 3. táblázat). Az előbbi jellemző stratégiája a beszédpartnerrel szembeni előny csökkentése: visszafogott, enyhítő fokhatározók (*egész jól, valamelyest*), mérséklő hatású ígék (*elvoltunk, elment*), értékcsökkentő megnyilvánulások, előnyeink negatív elemeinek részletezése (*velünk sem volt túl kegyes az idő*), a beszédpartnerrel történt események pozitívumainak kiemelése, a másik fél biztatása (*Ne búsulj, legközelebb jobb lesz!*). A beszédpartner kára tapintatos megnyilvánulásokkal is enyhíthető: pozitívumok kiemelése, különféle magyarázatok, általános elvek hangoztatása: *nem csak rajtunk múlnak a dolgok*. A nagylelkűség hiányára utalnak az udvariassági stratégiát nélkülöző megnyilatkozások (*A mi nyaralásunk szerencsére nagyon jól sikerült*), közvetlen viszonyban a szleng használata: *tök jó volt*. A tréfa (*Azért csak kilopóztál egyet éjszaka körülnézni*) a beszédpartnert ért kár csökkentését biztosítja, de szituációfüggő, iróniaként is értelmezhető.

**Megerősítés maximája** (Approbation Maxim), más fordításban jóváhagyás, helyeslés maximája: Minimalizáld a partner leszólását; maximalizáld a partner dicséretét! A beszédpartner kijelentésének megerősítése a sértő kritika elkerülésének eszköze, amelyben az egyetértés is megmutatkozik. A különféle stratégiák fokozatok szerint elkülöníthetők: egyetértő, közelítő, egyet nem értő. Az egyetértés és a megerősítés stratégiái az interakció gördülékenységét, a kölcsönös jóérzést, a kapcsolat erősítését biztosítják. Az egyetértő megnyilvánulásokban a beszélő alátámasztja, egyértelműen megerősíti beszédpartnerre kijelentését (az őszinteségnél fontosabb az udvariasság), a megerősítő válaszban indirektebb módon fogalmazza meg a véleményét (egyetértés: *igen; csodálatos; valóban szép lett*; megerősítés: *nem semmi; az ön ízlését tükrözi*; egyetértés megerősítéssel: *igen, nem mindennapi lakás*). A másik fél véleményének elfogadása a hatalmi pozícióval szemben kedvelt megoldás, a társadalmi közelség nyíltabban engedí a kritikát, az udvariasság hiányát: *Homan szerváltad ezt a sok mázsolmányt a falon?* A megszorító egyetértésben az egyetértő állásfoglalás mellett őszinte, bíráló véleményt is kifejtünk, így tulajdonképpen kiegyenlítik egymást: *Igen, bár én jobban szeretem az egyszerűbb dolgokat; Nekem egy kicsit giccsesek a cuccok, de azért nem rossz*. Jellemző formai velejárási: *hát* csökkentő elem; *bár, de* kötőszavak. A bíráló véleményt általános elvek hangoztatásával is ellensúlyozhatjuk, ez biztosítja a kommunikáló felek közti kölcsönös jóérzést: *Hát, nem egyezik az ízlésünk, de az a fontos / az a lényeg, hogy neked tetszik*. A beszédpartnerrel való egyetértés indirekt módja a közelítő szándékra utaló bizonytalan/részleges megerősítés (főképp hatalmi pozícióban lévőkkel szemben), ez pedig sem nem egyértelmű megerősítés, sem nem nyílt ellentmondás: *hát, ha neked tetszik; bizonyos része tetszik; érdekes megoldás; különleges*. A partner véleményéhez való közeledést jelzi az elterelő stratégia: *Jó az elrendezése a lakásnak*. A másik fél véleményének indirekt elfogadására utalhat a tréfaalkotás: *Teljesen fejedre nőtt az asszony*.

**Egyetértés maximája** (Agreement Maxim): Minimalizáld a nézeteltérést a partnerrel, maximalizáld az egyetértést! A partner dicséretét, a felek közti súrlódás elkerülését kívánja meg. A kritika elfogadásában a különböző kultúrák eltérnek egymástól: a magyarok általában tiszteletben tartják a másik fél véleményét, elkerülik a beszédpartner megsértését. Egy általános szituációban főképp egyetértő stratégiákat alkalmazunk; az udvariasság meghatározóbb kritérium, mint a kijelentés vi-

lágossága (az őszinteség). Vannak azonban helyzetek, amikor nem tudunk megnyilvánulni a másik fél megsértése nélkül, mert alapvető érdekünkhöz az ellentmondás (1. melléklet, 6. szituáció), így határozottabb állásfoglalásra kényszerülünk. Ilyenkor az egyetértés (*ha tényleg úgy gondolja, örömmel*) vagy elterelés (*még fontolóra veszem*) helyett az elutasítás veszi át. A gyenge elutasításban különféle magyarázatokkal (*az irodalom sokkal távolabb áll tőlem*), az erős elutasításban nyílt tagadással fejezzük ki az egyet nem értést (*kizárt; semmiképp nem választok irodalmi témát*). A megszorító egyetértésben (kiegyenlítő elutasítás, egyet nem értés) egyetértés és elutasítás is megfogalmazódik: *kétségtelen, de; igen jó, de*. A köszönet az elutasítás vagy a magyarázkodás bevezetésére, ellensúlyozására szolgál, kiegyenlíti az egyet nem értő megnyilatkozást (kiegyenlítő egyet nem értés: *Köszönöm a lehetőséget, de...*). A tapintatos megnyilvánulással indirekt módon jelezzük egyetértésünket (bizonytalanságra utaló kijelentések, pl. *meglátom; még gondolkodom*). A másik véleményéhez való közelítést jelzik a szerénységre utaló kifejezések (*jólesik, hogy szívesen foglalkozna velem; köszönöm bizalmát*). Az elutasítást gyakran tréfálkozással, enyhítő elemekkel próbáljuk feloldani: bizonytalanság, sajnálat kifejezése (*nem valószínű, azt hiszem, sajnálom, lehet*). Az egyetértés kifejezésében rendszerint egyenesebbek vagyunk, mint az ellentmondásban (Szili 2000: 278); a férfiak általában nyíltabban vállalják egyet nem értésüket.

**Fatikus maxima** (Phatic Maxim): Kerüld a csendet; tartsd szóval a partneredet! Ez a Leech által feltételesen megnevezett maxima, amelynek elnevezése Malinowski fatikus érintkezés (Phatic Communion) fogalmán alapul: „az egybetartozás kötelekei szavak pusztá cseréje által teremtődnek meg. [...] a nyelv itt nem a gondolat átvitelének jelentéseket működik” (Malinowski 1930: 315). Jakobson a nyelvi funkciók között nevezi meg a fatikus funkciót, amely szerinte a beszédpartnernek közti kapcsolattartást biztosítja, nyelvi eszközökkel kontrollálja (Jakobson 1972: 238). Balázs Géza „fatikus kommunikációként” említi a jelenséget (1993: 9). Az ilyen megnyilatkozás tehát nem információt közvetít, hanem az interperszonális viszonyok kialakítását, a társadalmi kontaktus létrejöttét, a csend feloldását szolgálja. A modern társadalmakban a csendnek udvariasságot és udvariatlanságot kifejező implikációja is lehetséges. A magyar közösségben alapvető funkciót tölt be a beszédpartner szóval tartása (Szili 2004: 35). Bizonyos szituációkban (egy szomorú hír hallatán) azonban a hallgatás az udvariasság jeleként is értelmezhető. A fatikus nyelvi elemek megnyilvánulásában a kommunikációs térnek is meghatározó funkciója van (Hall 1975). Minél zártabb területen, kisebb távolságban vagyunk egymástól (például egy liftben), annál kellemetlenebbnek érzékeljük a csendet. A kontaktusteremtést különféle hétköznapi témákon keresztül (időjárás, egészség, család, munka) vagy a köszönés aktuálával valósítjuk meg: *Hogy van?; Mit szól ehhez az időhöz? Az idegenség kevésbé kívánja meg a „kommunikációs csend” megtörését, a beszédpartner hatalmi pozíciója azonban motivál a kapcsolatfelvételre* (Pap 2006: XI).

**2.3. Az egyes udvariassági maximák, stratégiák előfordulásai aránya.** Ebben az alfejezetben az egyes udvariassági maximák „tisztá stratégiáit”, vagyis az adott maximát egyértelműen kifejező megnyilatkozásokat és annak „járulékos” változatait veszem sorra. Járulékos szerepről akkor beszélek, ha az adott elvet megtestesítő „tisztá” stratégia mellett (vagy helyett) egy másik stratégiát képviselő megnyilvánulás hangzik el, tulajdonképpen stratégiaegyütteseket létrehozva (az 1. táblázat vastagított számai a járulékos, a 2.-é pedig a tisztá stratégiák százalékos előfordulásait mutatja).

**2.3.1. Az egyes stratégiák tisztá és járulékos előfordulása (1–2. táblázatok).** A nyelvi udvariasság egyik legjellemzőbb megnyilvánulási formáját, a szerénységet főként a külsőnkre vonatkozó bók esetén alkalmazzuk (33%-ban tisztá stratégiákkal, 22,3%-ban járulékos stratégiákkal), ritkábban teljesítményünk elismerésére (12,6%-ban tisztá, 11,5%-ban járulékos stratégiákkal). A beszédpartnerrel szembeni tapintat kifejezésének szintén jelentős szerepe van az udvariasságot elvő interakciókban (18%-ban tisztá; 26,3%-ban járulékos stratégiákkal). A fatikus elemek főként mint kísérő aktus jelennek meg, önállóan (10,7%-ban tisztá, 6,7%-ban járulékos stratégiákkal). Megerősítést, nagylelkűséget és egyetértést kifejező megnyilvánulásokat mind „tisztán”, mind „járulékos”

stratégiaként kevésbé alkalmazunk (megerősítés: 5,7% tiszta, 5,9% stratégiaváltozat; nagylelkűség: 4,8% tiszta, 8,3% stratégiaváltozat; egyetértés: 0,8% tiszta, 5,4% stratégiaváltozat).

**2.3.2. A tiszta stratégiák együttes megjelenési aránya (3. táblázat).** Az egyes udvariassági elvekre utaló stratégiákat vizsgálva megállapítható, hogy a magyarok nyelvi tevékenységének legfőbb irányítója a szerénység (32%), de a tapintat (17,2%), az együttérzés (14,8%) és a fatikus maximák is jellemzők (19,5%). Leggyakrabban a szerénységre utaló elemeket alkalmazzuk előzékenységünk kifejezésére, tehát a különféle interakciókban az önmagunkat háttérbe helyező nyelvi megnyilvánulás az elvárás. Ugyanakkor a beszédpartnerrel való érzelmi közösségvállalás, a konfliktusok elkerülésére törekvő tapintatos nyelvi magatartás is jelentős szereppel rendelkezik a különféle udvariasságot elváró kommunikációs helyzetekben. Kiemelkedő az interperszonális funkciót betöltő fatikus elemek alkalmazása, amelyek a csend megtörését szolgálják, tehát a beszédpartnerhez való verbális (vagy nem verbális) közeledés, a kontaktuseremtés alapvető jellemzője mindennapi kommunikációnknak. A köszönet és a fatikus elemek a kommunikációs szituációk tipikus kísérő aktusai, az udvariassági stratégiákat kiegészítő, erősítő vagy az udvariasság hiányát ellensúlyozó megnyilvánulások. Az együttérzés (14,4% tiszta stratégia, 13,6% stratégiaváltozat; összesített arány: 14,8%) jellemzőbb nyelvi magatartásforma, mint a másik féllel szembeni előnyünk csökkentését szolgáló nagylelkűség (4,8% tiszta, 8,3% stratégiaváltozat; összesített arány: 3,7%). A kellemetlen helyzetek elkerülésére – zavarunk feloldására – tréfás megnyilvánulásokkal, ironikus megjegyzésekkel is szívesen élünk (4,5%).

**2.4. Szerénység maximája (Modesty Maxim) mint nyelvi udvariasságunk legjellemzőbb megnyilvánulási módja.** A maxima tanítása: Minimalizáld az én dicséretét, maximalizáld az én leszólását! Amint az az előző alfejezetből kitűnt, különféle hétköznapi interakcióknak alapvető irányítói a szerénység, valamint a tapintat és az együttérzés, kisebb mértékű meghatározói az egyetértés (4,5%), a megerősítés (3,8%) és a nagylelkűség (3,7%) (3. táblázat). A továbbiakban a legjelentősebb elv, a szerénység megnyilvánulására utaló adatokat elemzem részletesebben.

A szerénység az interaktív kommunikáció meghatározó eleme, alkalmazása azonban kultúránként eltérő, rendkívül változatos képet mutat (Leech i. m. 137). A magyarok nyelvi tevékenységében elvárt követelmény a dicséret erejének csökkentése: amíg például egy amerikainak illik elfogadni a bókot, a magyar a bók erejét csökkentő stratégiát alkalmaz (Szili 2000: 104). Az elv jelenlétét az interakció természete befolyásolja, illetve a szociális tényezők, a fiataloknál például némi módosulás tapasztalható a követésében, ami a társadalmi értékrend változásait (más kultúrák hatása, önkép módosulása), az adott közösség udvariassági állapotát jelzi.<sup>5</sup>

A szerénységre utaló megnyilvánulásokat olyan szituációkban tanulmányoztam, amelyekben a megnyilatkozónak a külsejére, valamint teljesítményére vonatkozó elismerésekre kellett reagálnia. Vegyük sorra az alkalmazott stratégiákat. Az egyetértő stratégiák – a nyilvánvaló egyetértéstől az implicit elfogadásig – a beszédpartner kijelentésének elfogadására utalnak, az egyet nem értést kifejező és az elterelő stratégiák a szerénység megnyilvánulási módjai. A nyílt egyetértés (*Magam is így látom; Így igaz; Szerintem is*), valamint örömmünk kifejezése (*Örülök, hogy tetszik; Jólesik, ha így gondolja*) a dicséret öntudatos, egyértelmű elfogadásának, megerősítésének a jele. A munkával, saját erővel elért teljesítményre vonatkozó elismerést explicitebb módon elfogadjuk, mint a külsőnkre utaló bókot (a nyílt elfogadás nem tipikus szerénységre utaló megnyilatkozás). Az egyetértő attitűd inkább a férfiakra jellemző, az érzelmmel telített megnyilvánulás a nők sajátossága. Az elismerést elfogadó köszönet az egyik legáltalánosabb válaszstratégia (elsősorban a teljesítményre utaló bók esetén), amely előfordulhat önállóan, általában azonban más stratégiákkal kombinálódik: *Köszönöm, nagyon kedves, örülök, ha így is megfelel; Hát köszönöm, de ezzel nem értek egyet*. A köszönet az udvariassági normáknak megfelelő rutinszerű válasz, általában az egyéb stratégiákat kísérő (enyhítő

<sup>5</sup> A társadalmi változások és az udvariasság módosulásának összefüggéseiről l. Kiss 1995.

vagy fokozó) elemként van jelen. Az udvarias viselkedés normái által irányított megnyilatkozási mód (a viszonzás) a beszédpartner felé tett illendő gesztus (általános formában vagy a dicséret ismétlésével), amelyet a nők alkalmaznak elsősorban az azonos nemű beszédpartnerrel szemben (*Igazán kedves, ön is nagyon jól néz ki; Köszönöm, aranyos vagy*). A tréfalkozás (vagy ironia) az egyetértésnek, az implicit elfogadásnak sajátos módja, amely főképp közvetlenebb kapcsolatban a külső dicséretére adott válaszokban jelenik meg, és a férfiakra jellemző (*Képzeld el, mi lett volna, ha több időm van!; Mondták már, hogy pocskék ízlésed van?; Te rám néztél egyáltalán?*). Az ironikus kifejezések értelmezése kontextusfüggő, Leech az együttműködési (CP) és az udvariassági (PP) elv mellé emeli mint az interperszonális retorika egyik összetevőjét (i. m. 16, 142).

Az elterelő stratégiák a szerénység megnyilvánulására utaló, a bók egyértelmű elfogadását elkerülő megnyilatkozások, a visszautasítás indirekt formái. Egyik jellemző megjelenési módjuk az erőfeszítés hangsúlyozása, amely a kiemelkedő teljesítményre vonatkozó elismerésnél gyakoribb: *Próbáltam a legtöbbet kihozni magamból; Megtettem, amit tudtam; Rengeteg energiám van bennem; igyekeztem megtenni minden tőlem telhetőt*. A külsőkre utaló bókot azonban illendőnek tartjuk elhárítani. A hatalmi viszony viselkedésmódosító funkciójára utal, hogy az elért eredményért tett erőfeszítés hangsúlyozását a magasabb státusú beszédpartnerrel szemben részesítjük előnyben. Kétkedésünk kifejezése indirekt visszautasítást jelez (*micsoda?; tényleg?; komolyan?; biztos?; valóban?; igazán?*), ezt abban az esetben alkalmazzuk, ha a dicséret tartalmában vagy az intonációban némi bizonytalanság érzékelhető, illetve nem teljesen egyértelmű az elismerő kijelentés. Rendszerint a teljesítmény elismerését fogadjuk kétkedve, elsősorban a hatalmi közelséget megjelenítő baráttal folytatott interakcióban. A nonverbális megnyilvánulások értelmezése függ az interakció természetétől: dicséret esetén zavar, kellemetlen érzés kifejezője lehet (pl. mosoly, bólogatás), tehát indirekt egyet nem értésre utal, így nem tekinthető egyértelműen az elfogadás jelének (a nem verbális jelek értelmezése kultúránként eltérő, vö. Szili 2004b: 160, 161).

Az egyet nem értő kijelentések (a szerénység legtipikusabb megnyilvánulási módjai) a bók direkt elutasítását, az el nem fogadást vagy a dicséret tagadását fejezik ki. A bók értékének csökkentését önmagunkat leszóló, lekicsinylő, hiányosságainkat kiemelő kifejezések használatával fejezzük ki: *karikás szemekkel; a szakososnál is lestrapáltabb vagyok; ramatyul nézek ki; olyan vagyok, mint a mosogatórongy; szerintem eléggé megviseltnek tűnök; elég kimerült vagyok; nem vagyok valami jó bőrben; tők slamos vagyok, és hulla fáradt; iszonyúan le vagyok robbanva, fáradt vagyok és nyúzott*. Ez a nyelvi viselkedésmód főképp a keleti kultúrákra jellemző, de a magyarok is szívesen élnek az ilyen típusú válaszokkal (Szili 2004: 161). A bók értékének csökkentése leggyakrabban a teljesítmény dicséretére adott válaszokban jelenik meg. Leginkább a hátráltató körülményeket részletezik: *Lenne mit javítani rajta; Néhány helyen alaposabban ki kellett volna dolgoznom a témát; Fontos dolgokat is kihagytam belőle; Szerintem eléggé összecsaptam*. A bókot minősítő (*Csak viccelsz; Humoros vagy*) vagy egyet nem értő kijelentésekkel (explicit visszautasítás) elsősorban a külsőre vonatkozó dicséretre válaszolunk, főképp azonos nemű és társadalmi státusú beszédpartnerrel szemben: *na ne mondd; ne túlozzon; ugyan, dehogy; ja, valószínűleg; na ezt inkább hagyjuk; jaj, hagyjál már; ne csináld; ne viccelj már*. Az elutasító válaszreakciók egy részének jellegzetessége az, hogy a nyelvi forma ellentétes a pragmatikai jelentéssel: *persze, ja, aha* (Szili: 2004b). Értelmezésüket ezért a kijelentés kontextusa, extranyelvi információk segítik. Az egyet nem értést kifejező megnyilvánulásokban (talán a válaszadók életkorából adódóan) gyakori az udvariasságot nélkülöző, durva alak. A véleménynyilvánítás sajátos módja a hallgatás, amelynek értelmezését befolyásolja a kommunikációs helyzet (a szerénység megnyilvánulásának jeleként inkább egyet nem értést fejezhet ki, jelenthet azonban indirekt elutasítást is).

### 3. Összegzés

A vizsgálat során az összegyűjtött nyelvi anyagon keresztül megkíséreltem – a jellemző tendenciákat kiemelve – bemutatni a magyarok nyelvi viselkedésének a jellemzőit, az udvariassági nyelvhasználat sajátosságait. A nyert adatokból egyértelműen megállapítható, hogy a sikeres kommunikáció érdekében, megfelelő az udvariassági és a társadalmi elvárásoknak, egyszerre több elvet is alkalmazunk, vagyis az egyes maximákat kifejező tiszta stratégiák és az azokra utaló stratégiaváltozatok általában egymáshoz kapcsolva, stratégiagyűtesekként jelennek meg. Különbő kombinációik erősítik, gyengítik vagy épp kioltják egymást: *köszönöm, de nem; igen, de*. Pontos értelmezésüket az interakció természete is befolyásolja. Ugyancsak egyértelművé vált, hogy egyes stratégiák szituációérzékenyek, azaz tipikus helyzetekhez kapcsolhatók (l. együttérzés, nagylelkűség előfordulását).

A fiatalokra sokszínű nyelvi viselkedésmód, stílusbeli változatosság jellemző: szerepet kapnak a rövid formák, a szleng,<sup>6</sup> valamint az enyhítő funkciójú eufemizmus mellett (*bocsi, köszí, figyi*) a durvább kifejezések is: *na húzzál már el; szét vagyok csúszva, le vagyok robbanva; ne szívdass már; totál odavagyok*. Ezek elsősorban az egyenrangú beszédpartnerrel szemben jelennek meg, de az idegenség és a hatalmi távolság sem feltétlenül vonja maga után a nyelvi tiszteletadást.

#### SAKIRODALOM

- Balázs Géza 1993. Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések* 137. sz.
- Bianchi, Claudia 2003. *Pragmatica del linguaggio*. Laterza, Bari. 91–96, 139–40.
- Blum-Kulka, S. 1982. Learning how to say what you mean in a second language: a study of speech act performance of learners of Hebrew as a second language. *Applied Linguistics* 3: 29–59.
- Blum-Kulka, S. – House, J. – Kasper, G. (eds.) 1989. *Cross-cultural Pragmatics*. Norwood.
- Brown, P.–Levinson, S. 1987. *Politeness. Some universals in language use*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fraser, B. 1990. Perspectives on Politeness. *Journal of Pragmatics*, 219–36.
- Goffman, E. 1967. *Interaction ritual: essays on face to face behaviour*. Garden City, Anchor Books, New York.
- Goffman, E. 1971/1981. *Relations in Public*. Basil Books, New York.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In: Cole–Morgan (eds.): *Syntax and Semantics 3. Speech Acts*. Academic Press, New York. 41–58. [Magyarul: A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.). 1997. *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 188–97.]
- Hall, E. T. 1975. *Rejtett dimenziók*. Gondolat, Budapest.
- Jakobson, Roman 1972. Nyelvészet és poétika. In: *Hang – jel – vers*. Gondolat, Budapest, 229–76.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzetközi Tankönyvkiadó, Budapest, 268–78.
- Labov, William – Fanshel, David 1997. Beszélgetési szabályok. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 395–435.
- Lakoff R. T. 1973. The logic of politeness; or, Minding your P's and Q's. In: *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society*. University of Chicago, Chicago. 220–39.
- Leech, G. N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- Levinson, St. C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Malinowski, Bronislaw 1953. The problem of meaning in primitive languages. In: Odgen, C. K.–Richards, I. A. *The Meaning of Meaning*. New York, London, 296–336.
- Nemesi Attila László 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 96: 418–36.
- Nyomárkay István 1998. A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. *Magyar Nyelvőr* 122: 277–83.
- Pap Andrea 2006. *Az udvariasság nyelvi és nem nyelvi kifejezőeszközei*. Szakdolgozat. ELTE BTK. Budapest.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 44–5.
- Szili Katalin 2000. Az udvariasság elméletéről, megjelenésmódjairól a magyar nyelvben. *Hungarológia* 2: 261–80.

<sup>6</sup> Péter Mihály megállapítása szerint a nyelvi változásoknak, így a szlengnek is alapvető forrása az expresszivitás, amely a nyelvi kifejezés hatékonyságát növeli (1991: 43).

- Szili Katalin 2004a. A bókra adott válaszok pragmatikája. Adalékok a szerénység nyelvi megnyilvánulásához a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 128: 265–85.
- Szili Katalin 2004b. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131: 1–17.
- Tannen, Deborah 2001. *Miért értjük félre egymást?* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI:* 207–29.
- Tátrai Szilárd 2006. A nagy esernyőcsel. A pragmatikai szemlélet alkalmazásának lehetőségei. *Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture* 1–2: 29–35.
- Tátrai Szilárd 2008. Irónia. In: Szathmári István (szerk.): *Alakzatlexikon.* Tinta Kiadó, Budapest, 311–20.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. Stílus és cselekvés. In: *A magyar nyelv stílusztikája.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Verschueren, Jef 1995. The pragmatic perspective. In: Jef Verschueren – Jan-Ola Östman – Jan Blommaert (eds.): *Handbook of pragmatics: Manual.* Benjamins, Amsterdam, 1–19.
- Verschueren, Jef 1999. Understanding pragmatics. Arnold, London.

## 1. melléklet

### A felhasznált diskurzuskiegészítő teszt (kérdőív)

Az ön neme: férfi/nő

Életkora

Iskolai végzettsége

Kedves Válaszadó! Képzeld bele magát a következő helyzetekbe, és írd le röviden, mit mondana! Ha nem mondana semmit az adott szituációban, azt is jelezze! (Az adatokat nyelvészeti kutatás céljából kérjük, és bizalmasan kezeljük.) Segítségét előre is köszönjük!

- Ön egy nyilvános helyen beszélget barátjával / egy ismeretlennel / főnökével, ahol sok ember van. Beszélgetés közben észreveszi, hogy beszédpartnerének nyitva van a cipzár a nadrágján/ a szoknyáján. Mit mondana*

**(F-F)** A) a barátjának?, b) az ismeretlen úrnak?, c) a főnökének?

**(F-L)** B) a) a barátnőjének?, b) az ismeretlen hölgynek? c) a főnökasszonyának?
- Ön egy fantasztikusan sikerült családi utazást követően találkozik barátjával / főnökével. Az iránt érdeklődik tőlük, hogy sikerült az ő nyaralásuk. A beszédpartnerei így válaszolnak:*

a) barátja: „Jaj, képzeld, iszonyatosan rossz időt fogtunk ki, semmit sem tudtunk csinálni, szinte ki sem mozdultunk a szállásról. Ennyi erővel akár itthon is maradhattunk volna! És nektek milyen volt a nyaralás?” Ön:

c) főnöke: „Képzeld csak, szörnyen rossz időt fogtunk ki, semmit sem tudtunk csinálni, szinte ki sem mozdultunk a szállásról. Akár itthon is maradhattunk volna! És önöknek hogyan telt a nyaralás?” Ön:
- Egy barátja/ a főnöke meghívta önt a lakásába, amelyet épp most újított fel. Miután lelkesen megmutatta önnek a túlszűfolt, léztelenül kifestett, giccsesen berendezett lakást, a következőket kérdezi.*

a) barátja: „Ugye, szép lett?” Ön:

c) főnöke: „Ugye, szép lett?” Ön:
- Ön egy zenés-táncos partira hivatalos, ahova egy kimerítő, hosszú nap után, karikás szemekkel érkezik, még arra sem volt ideje, hogy hazamenjen átöltözni. A partin egy barátja/ a főnöke a következőket mondja:*

**(F-F)** A) a barátja: „Jól néz ki a szerelésed, ma hódítani fogsz.” Ön:  
c) főnöke: „Ma igazán remekül néz ki, nagyon jó a szerelése.” Ön:

**(L-F)** B) a) barátnője: „Nagyon klassz a ruhád, ma igazán jól nézel ki.” Ön:  
c) főnökasszonya: „Nagyon csinos a ruhája, ma igazán jól néz ki.” Ön:



5. Önnek szűkös határidővel meg kellett írnia egy dolgozatot, amelyet az idő szorítása miatt csak kisebb hiányosságokkal tudott elkészíteni. Megkérte egy barátját / egy tanárát, hogy nézze át a dolgozatát, amelyet ő az elolvasás után a következő szavakkal értékel.
- a) barátja: „Minden elismerésem a tied, igazán alapos, jól átgondolt, logikus felépítésű munka. Nagyon tetszik. Sokat foglalkozhattál vele.” Ön:
- c) tanára: „Igazán alapos, jól átgondolt, logikus felépítésű munka, nagyon tetszik. Sokat foglalkozhattál vele.” Ön:
6. Egy barátja / egy tanára rajong az irodalomért, különösen Németh Lászlót kedveli. Önt azonban a nyelvészet sokkal jobban érdekli. A következőt mondja Önnek.
- a) barátja: „Szerintem Németh László kiváló szakdolgozati téma lenne, több szempontból is jól elemezhető a művei. Jó lenne, ha ebből a témából írnád a szakdolgozatodat.” Ön:
- c) tanára: „Németh László szerintem kiváló szakdolgozati téma lenne, több szempontból is jól elemezhető a művei. Örülnék, ha hozzám írná a dolgozatát.” Ön:
7. Ön megpályáz egy külföldi ösztöndíjat, amelyre egy barátja / egy tanára is jelentkezett. Ön épp akkor kapta meg az értesítést, hogy elnyerte az ösztöndíjat, amikor összefut a barátjával / a tanárával, aki így panaszkodik önnek:
- a) barátja: „Jaj, képzeld el, hihetetlen, milyen peches vagyok, ilyen is csak velem fordulhat elő! Már harmadszor próbálkozom, és most sem kaptam meg az ösztöndíjat Olaszországba. Nemrég küldtek egy értesítést, hogy megfelelnek, de nem férek bele a keretbe. És a te pályázattal mi a helyzet?” Ön:
- c) tanára: „Képzeld csak, milyen peches vagyok, ilyen is csak velem fordulhat elő. Már harmadszor próbálkozom, és most sem kaptam meg az ösztöndíjat Olaszországba. Nemrég küldtek egy értesítést, hogy megfelelnek, de nem férek bele a keretbe. És az ön pályázatával mi a helyzet?” Ön:
8. Ön a liftben utazik, az egyik emeleten belép egy ismeretlen / a főnöke. Mindketten a 10. emeletre mennek. Eltelik 1–2 perc. Mit tenne ebben a helyzetben? Mondana valamit? Ha igen, mit?
- b) az ismeretlennek; c) a főnökének:

**1. táblázat. Az udvariassági maximákra utaló tiszta és járulékos stratégiák összesített aránya, valamint a maximával ellentétes stratégiák (szituációnként)**

TAPINTAT	26,3% (277)	SZERÉNYSÉG (külső)	22,3% (235)	EGYÜTTÉRZÉS	13,6% (143)
utalás (T)	51	bók értékének csökkentése (SZ)	134	sajnálát (EÜ)	63
tapintat (T)	35	egyet nem értés (+ udv.stratégia hiánya) (SZ)	60	biztatás (EÜ)	31
eufémia (T)	31	bók minősítése (SZ)	21	szérenység (SZ)	32
semmi	123	kétkedés	12	tapintat (T)	12
jótétemény	16	erőfeszítés	8	nagylelkűség (előny csökkentése) (N)	5
nonverbális	21	nonverbális	4	nonverbális	2
udvariassági strat. hiánya	69	semmi	1	tréfa/írónia	2
tréfa/írónia	7	köszönet	137	udvariassági strat.hiánya	21
kísérő elem: fatikus (F)	120	viszonzás	41		
		tréfa/írónia	33		
		öröm	14		
		egyetértés (E)	7		
SZERÉNYSÉG (teljesítmény)	11,5% (121)	NAGYLELKŰSÉG	8,3% (87)	FATIKUS	6,7% (70)

bók értékének csökkentése (SZ)	75	előny csökkentése (N)	31	kezdeményezés (F)	37
bók minősítése (SZ)	4	együttérzés (EÜ)	50	köszönés (F)	32
egyet nem értés (SZ)	3	tapintat (T)	6	tréfa/írónia (F)	1
erőfeszítés	20	nonverbális	3	nonverbális (köztes)	4
kétkedés	19	udvariassági strat.hiánya	41	semmi	56
nonverbális	1	tréfa/írónia	3		
semmi	5	semmi	1		
egyetértés (E)	7	kísérő elem: köszönet	18		
köszönet	54				
öröm	22				
MEGERŐSÍTÉS	<b>5,9%</b> (62)	EGYETÉRTÉS	<b>5,4%</b> (57)		
megerősítés (M)	31	egyetértés (E)	5		
bizonytalan/részleges megerősítés (M)	6	tapintat (T)	32		
egyetértés (E)	25	szerénység (SZ)	14		
megszorító egyetértés (ki-egyenlítő elutasítás, egyet nem értés)	51	közelítés	6		
elterelés	10	megszorító egyetértés	23		
tréfa/írónia	1	köszönet	45		
semmi	2	semmi	2		
udvariassági strat. hiánya	15	tréfa/írónia	2		
		erős elutasítás	7		
		gyenge elutasítás	26		

**2. táblázat. A magyarok által alkalmazott udvariassági maximák (tisztá stratégiák) előfordulási aránya százalékban (szituációnként)**

<b>Szerénység maximája (külső) (4. szituáció)</b>	<b>33%</b> (215)	<b>Tapintat maximája (1. szituáció)</b>	<b>18%</b> (117)	<b>Együttérzés maximája (7. szituáció)</b>	<b>14,4%</b> (94)
bók értékének csökkentése	134	tapintat	35	sajnálát	63
bók minősítése	21	eufémia	31	biztatás	31
egyet nem értés (+ udv. str. hiánya)	60	utalás	51		
<b>Szerénység maximája (teljestmény) (5. szituáció)</b>	<b>12,6%</b> (82)	<b>Fatikus maxima (8. szituáció)</b>	<b>10,7%</b> (70)	<b>Megerősítés maximája (3. szituáció)</b>	<b>5,7%</b> (37)
bók értékének csökkentése	75	kezdeményezés	37	megerősítés	31
bók minősítése	4	köszönés	32	bizonytalan/részleges megerősítés	6
egyet nem értés	3	tréfa/írónia	1		
<b>Nagylelkűség maximája (2. szituáció)</b>	<b>4,8%</b> (31)	<b>Egyetértés maximája (6. szituáció)</b>	<b>0,8%</b> (5)		
előny csökkentése	31	egyetértés	5		

**3. táblázat. Egy-egy udvariassági maximát kifejező tiszta stratégiák előfordulási aránya százalékban (összesített – minden szituáció)**

	<i>maxima</i>	%
1.	Szerénység	32
2.	Fatikus	19,5
3.	Tapintat	17,2
4.	Együttérzés	14,8
5.	Egyetértés	4,5
5.	Tréfa-irónia	4,5
6.	Megerősítés	3,8
7.	Nagylelkűség	3,7

*Pap Andrea*

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

*Pap, Andrea*

**On strategies of linguistic impression management**

**(The implementation of Leech's politeness principles in Hungarian language use)**

This paper explores Hungarian-specific features of polite language use on the basis of discourse completion tests involving a panel of college students, university students, and young professionals of 20 to 30 years of age. The theoretical grounding is provided by politeness maxims, the basic categories of Geoffrey Leech's universal (but also interculturally underpinned) theory. By following politeness principles, speakers strive for diminishing the impression of impoliteness that their partners may get. Analysing the linguistic corpus, it can be observed that the most prominent driving force of Hungarians' polite linguistic activity is the principle of modesty. In order for communication to be successful, and meet communicative demands as well as ethical expectations, several principles are simultaneously adhered to, that is, strategies are realised in a complex manner. Utterances involve shortened forms, slang expressions, and euphemisms, but also strong language.

**Keywords:** linguistic impression management, discourse completion tests, politeness principles, politeness maxims, principle of modesty

## Hálózat kutatás és szociolingvisztika

### Bevezetés

Hálózatok között élünk: hálózatokat alkotnak az utak, hálózatot alkotnak a sejtek, hálózatként értelmezhető és írható le társadalmi kapcsolatrendszerünk. A 20. század végén kialakuló hálózatelmélet (hálózat kutatás) azt kívánja vizsgálni, miben hasonlítanak egymásra – vagy különböznek egymástól – ezek a hálózatok, mely jellemzők mentén írhatók le, illetve hogyan magyarázható és/vagy jósolható egy komplex (hálózatos) rendszer vagy egyes elemeinek viselkedése. Az elmúlt évtized kutatásainak eredményeként kimutatható, hogy a fent említett hálózatoknak sok közös tulajdonsága van (Barabási 2003, 2006, 2009; Watts 2004).

A hálózatelmélet tehát komplex rendszereket (hálózatokat) vizsgál. Amennyiben a nyelvet társadalmi jelenségként jellemezzük (vö. pl. Kiss 2002, Labov 1973, Wardaugh 2002), valamint elfogadjuk, hogy a társadalom felépítését legjobban egy hálózat írja le (vö. Barabási 2006, Szvetelszky 2006), feltételezhető, hogy számos, hagyományosan a szociolingvisztika által vizsgált nyelvi jelenség tanulmányozása esetén hálózatelméleti módszerek is alkalmazhatók. A tanulmányban nem lehet cél a hálózatelmélet és a szociolingvisztika minden kapcsolódási pontjának bemutatása: csupán szeretném felhívni a figyelmet a lehetőségekre, amelyeket a modern hálózat kutatás a szociolingvisztika számára magában rejt.

### Hálózatok és társadalom

Számtalan társadalmi-gazdasági jelenséget értelmezhetünk hálózatként (vö. pl. Castells 2000). A társadalmi kutatások többnyire jól körülhatárolható emberi közösségeket, összefüggő csoportokat vizsgálnak. Az ilyen kutatások eredményeiből megfogalmazott előrejelzések pontatlansága azonban a 20. század második felétől arra a felismerésre vezetett, hogy a társadalmat ne többé-kevésbé zárt közösségek összegeként, hanem hálózatként értelmezzék (Szántó–Tóth 1993). Barnes (1954) említi először kutatásaiban a társadalmi hálózatokat (social network). Ezek feltérképezése egy sziget közösségében megmutatta, hogy a kapcsolatok nem „állnak meg” egy-egy jól körülhatárolható csoport határainál, hanem az egész közösséget (csoportoktól függetlenül) behálózzák, illetve hogy ezek a kapcsolatok a sziget határain is túlmutatnak. A társadalmi hálózatok vizsgálata, a társadalom hálózatos jellegű megközelítése tehát viszonylag hosszú múltra tekinthet vissza, ennek megfelelően a kutatók rendelkezésére álló módszerek, illetve a használt terminológia is kiforrottak (vö. pl. Szántó–Tóth 1993, Carrington–Scott–Wasserman 2005).

### Szociolingvisztikai kutatások és hálózatok – hagyományos megközelítés

A szociolingvisztikai kutatások (a szociológiához hasonlóan) hagyományosan – amennyiben nem egy egyén a vizsgálat tárgya – beszélőközösségeket, társadalmi osztályokat vizsgálnak (vö. Kiss 2002, Kontra 1990, Milroy–Gordon 2003, Trudgill 1974). A társadalmi osztályokba sorolás számos kérdést vetett fel, ezért a szociológiai kutatások hálózatos megközelítését átvéve célszerűbb a beszélőt egy beszélőkből álló olyan hálózat részeként kezelni, ahol az egyén ugyan egy bizonyos osztály tagja lehet, de társadalmi viszonyait (és így nyelvhasználatát) nem kizárólag az osztályba tartozása, hanem komplex kapcsolatrendszere határozza meg. A hálózat részeként vizsgált egyén esetében a társadalmi kapcsolatok rendszere olyan nyelvi viselkedési mintákra (változások átvétele vagy megtartása) is rávilágíthat, amelyek az egyén társadalmi osztályba sorolásával nem lennének magyarázhatók (Milroy 1987). A nyelvvel kapcsolatban a társadalmi hálózatok vizsgálata természete-

tesen nem új: hálózatokat (social networks) említ többek között (a teljesség igénye nélkül) Fishman (1972: 47), Fishman és Giles (1978: 381), Hudson (1980: 49) Gumperz (1982: 38–59), illetve beszélők hálózatáról (speech network) beszél Fishman (1972: 49). Gal (1979, 2002) a felsőöri magyarok vizsgálata során többek között a beszélők hálózatait is vizsgálta. A legismertebb (és talán legnagyobb hatású) Milroy (1987) Belfastban végzett kutatása, ahol a beszélőközösséget társadalmi hálózatként<sup>1</sup> (social network) értelmezte. Milroy a társadalmi hálózatot két szempontból is felhasználta kutatásában: egyrészt kutatómódszertani eszközként (lásd később), másrészt bizonyos jelenségek magyarázatáért; a társadalmi hálózatok felépítése, a közösségbeli gyenge, illetve erős kapcsolatok aránya megmutathatja, milyen valószínűséggel vesz át egy közösség új nyelvi normákat. Milroy sűrűbb (close-knit network) és lazább (loose-knit network) hálózatokról beszél. A hálózat sűrűségét jellemezheti a hálózat egyes elemei (az egyes személyek) közötti kapcsolatok száma, illetve meghatározhatja az egyének közötti kapcsolatok dimenziója is; ha a kapcsolat két személy között csak egyfajta (uniplex; pl. munkakapcsolat), az azt eredményezheti, hogy a hálózat lazább, míg ha a kapcsolatok sokrétűek (multiplex: két személy között egyszerre van pl. munkakapcsolat, szomszédsági viszony és rokon kapcsolat), akkor a hálózat sűrűbb lesz. Gumperz (1982) a laza és a sűrű hálózatot nyílt (open) és zárt (closed) hálózatnak nevezi, míg Wardaugh magyar fordításában a hálózatok e két fajtája egyszeres és többszörös hálóként szerepel (Wardaugh 2002: 111).

A társadalmi hálózat szerkezete befolyásolhatja a nyelvi változás terjedését a hálózatban belül (Milroy 1987, Milroy–Gordon 2003). Ahogy Milroy Belfastban végzett vizsgálata is megmutatta, a zártabb közösségek (sűrűbb hálózatok) ellenállóbbak a változással szemben, nehezebben vesznek át újításokat. Ugyanakkor amennyiben átveszik az újításokat, akkor az a hálózatban belül gyorsabban terjed. A kevésbé zárt közösségek (lazább hálózatok) ellenben könnyebben vesznek át bármilyen változást, ugyanakkor annak az esélye is nagyobb, hogy a változás (pontosan a kevésbé zárt közösségnek és a lazább kapcsolatoknak köszönhetően) nem terjed tovább (Milroy 1987, Milroy–Gordon 2003).

A hálózatok a szociolingvisztikában kutatás-módszertani eszközként is felhasználhatók. A hálózati mintavétel (network sampling) technikájának alkalmazásakor a vizsgálati alanyt megkérlik, hogy nevezzen meg ismerősei közül olyan személyeket, akik (véleménye szerint) tesztalanyként szívesen részt vennének kutatásokban, ugyanis az ezzel a módszerrel elért – egy ismerős ajánlásával megkeresett – személyek szívesebben vesznek részt a vizsgálatokban (Milroy–Gordon 2003). Milroy belfasti kutatása során tapasztalta ennek a módszernek az előnyét: a kutatásban részt vevők nem kívülállóként tekintettek rá, hanem a közösség részeként („friend of a friend”) (Milroy 1987, Milroy–Gordon 2003).

Labov szintén hálózatjellegű megoldást alkalmaz az interjútechnikákban (Labov 1984). Az általa alkalmazott beszédtema-hálózatok (conversational networks) az interjú során előhívandó, fontosnak tartott beszédtemákat (modulokat) tartalmazzák. Az egyes modulok egy logikai alapon szerveződő hálózatot alkotnak, ahol a modulokat összekötő kapcsolatok (vonalak) jelölik, hogy melyik téma után melyik következhet viszonylag éles váltás nélkül, az egyik témát a másikba átvezetve. Az előre felvázolt témahálózat segít a kutatónak, hogy minden témára kitérhessen, ugyanakkor az interjú ne tűnjön „kihallgatásnak”, hanem sokkal inkább egy olyan beszélgetésnek, ahol az egyik téma szinte magától értetődően követi a másikat.

<sup>1</sup> Wardaugh magyar nyelven megjelent fordításában a fordító Milroy kutatását elemezve a hálózat helyett a háló fogalmat használja (vö. Wardaugh 2002: 111–3, 158–60), Kontra ugyanakkor Milroy és Gordon (2003) kapcsán társadalmi hálózatok helyett társas hálózatokról beszél (vö. Kontra 2004: 96).

## A modern hálózatkutatás és a szociolingvisztika

Szociolingvisztikai kutatások esetén több összefüggésben is használhatók modern, hálózatos jellegű – akár hálózatalapú, akár hálózatközpontú – megközelítések. Hálózatalapú kutatások, amelyek valamilyen rendszerben hálózatok meglétét feltételezik, és a jelenségeket hálózatokkal, hálózatok (együtt)működésével magyarázzák (pl. Castells 2000), ezzel szemben hálózatközpontúak, amelyek hálózatelméleti megközelítést alkalmazva a hálózatok matematikai leírhatóságát, a hálózatok közös jellemzőinek megismerését helyezik a középpontba, és a közös, több hálózatban megtalálható összefüggéseket keresik konkrét hálózatokban (vö. Kovács 2010). Néhány példán keresztül olyan kutatási területeket szeretnék bemutatni, ahol a hálózatok vizsgálatával kapcsolatos eredmények és szociolingvisztikai kutatások összekapcsolhatók.

### Hálózatalapú megközelítés

A nyelvi jelenségek (nyelvi változások) terjedése hálózatokon történő információáramlásként is magyarázható. Ebben az esetben a hálózat elemei (pontjai) nemcsak egyes személyek (mint Milroy vizsgálataiban), hanem csoportok is (vö. Szántó–Tóth 1993); a hálózat részeként kell értelmeznünk közösségeket, illetve a nyelvi változás terjedését befolyásoló tényezőként figyelembe kell vennünk többek között a különböző médiumokat, törvényeket, (akár irratlan) szabályokat is.

A társadalmi hálózatokra hatással van többek között az a környezet is, amelyben ezek a hálózatok léteznek. Ahogy Milroy (1987) is utal rá, a társadalmi kapcsolatokat más minta jellemzi városokban és vidéken: vidéken a sűrű, multiplex kapcsolatokat tartalmazó hálózatok jellemzőek, amelyek a nyelvi állapot fenntartását segítik elő, és a nyelvi változás átvétele ellen hatnak. Városokban ezzel szemben a lazább, uniplex kapcsolatokat tartalmazó hálózatok karakterisztikusak. Ennek eredményeként a városokban lakó, viszonylag sok, gyenge kapcsolattal rendelkező nyelvhasználó gyorsabban vesz át bármely új nyelvi formát (Milroy 1987, Milroy–Gordon 2003).

A hálózatok felbomlása, átrendeződése (a viszonylag kevés, erős kapcsolat helyett sok, gyengébb kapcsolat kialakulása) szintén a nyelvi változás terjedését segíti elő (Milroy 1987). Az urbanizáció, az iparosodás pontosan a zárt közösségek felbomlasztásával – indirekt módon – tehát szintén elősegíti a nyelvi változások átvételét. Ha elfogadjuk, hogy az elmúlt évtizedekben a közösségek kommunikációs és mobilitási szokásai nagymértékben megváltoztak, valamint hogy a közösségeknek helyt adó fizikai (geográfiai) tér is átalakult (vö. Erdősi 2000, Letenyei 2005), akkor ezen változások figyelembevétele is szükséges a nyelvi újítások terjedésének vizsgálatában. A nagyobb mobilitás, illetve a könnyebb és gyorsabb kommunikáció eredményeként a gyenge kapcsolatok száma megnőtt, így a nyelvi változás terjedése sokkal gyorsabban történhet, mint korábban. Az internet ilyen jellegű hatásait itt nem részletezzük.

### Hálózatközpontú megközelítés

#### Skálafüggetlen hálózatok

A szociolingviszták, amennyiben a beszélőközösségeket hálózatként értelmezik, a beszélők hálózatát hálózatelméleti szempontból is vizsgálhatják. Itt nem lehetséges a hálózatok minden jellemzőjét (és azok szociolingvisztikai vonatkozásait) leírni, ezeket megteszi részletesen többek között Barabási (2003) és Lewis (2009). Csupán utalok röviden a hálózatok néhány, a szociolingvisztikai vizsgálatokba is bevonható jellemzőjére.

Jelenlegi ismereteink szerint sok hálózat skálafüggetlen hálózat, vagyis van kisszámú elemük, amelyeknek nagyon sok kapcsolatuk van (pl. 2 db 100 kapcsolattal rendelkező), majd a kapcsolatok számának csökkenésével növekszik az adott kapcsolattal rendelkező elemek száma (pl. 4 db 80 kapcsolattal, 10 db 50 kapcsolattal, 30 db 20 kapcsolattal 80 db 5 kapcsolattal, 130 db 4 kapcsolattal stb.). Ezek a jellemzők a társadalmi hálózatokra is igazak.

A hálózatok elemei tehát nem egyenrangúak. A skálafüggetlen hálózatok felépítéséből következik, hogy vannak olyan elemek, amelyek különösen sok kapcsolattal rendelkeznek. Ezek központi elemek, amelyeket sok kapcsolatuk alkalmassá tesz arra, hogy a hálózat kevésbé összefüggő részeit összekapcsolják egymással (Barabási 2003). Ke és Yao (2008) a középponti elemek két fajtáját nevezi meg: a vezérlőket (hub) és a gyűjtőket (authorities). A vezérlők (hub) olyan központok, amelyeknek sok kimenő kapcsolata van, vagyis amelyekből sok kapcsolat indul ki; a gyűjtőknek (authorities) viszont sok bejövő kapcsolata van. Más megfogalmazásban a vezérlőknek nagyobb a befolyása (Letenyei 2005: 220), a gyűjtőknek pedig nagy a presztízse (vö. Letenyei 2005: 220, illetve Szántó–Tóth 1993: 43). A központi elemek e két fajtájáról csak akkor beszélhetünk, ha a hálózatunk irányított kapcsolatokat tartalmaz, vagyis a kapcsolatnak iránya van (pl. barátok esetében a kapcsolat kétirányú, egy filmszínész vagy énekest viszont csak egyoldalúan ismerünk – ennek ellenére befolyásolhatja viselkedésünket, vö. pl. a divat terjedését).

Ha a nyelvi változások terjedését vizsgáljuk, ezen központi elemeknek kiemelt szerep jut. Azok a személyek, akik sok másik személyt képesek elérni (pl. tömegkommunikációs eszközökkel), sokkal nagyobb eséllyel továbbíthatnak nyelvi változásokat, amelyek (akár egy új szó) így nagyon gyorsan tudnak elterjedni az adott közösségen belül (vö. pl. a *celeb* szó terjedését).

Amennyiben tehát a hálózatok központi elemeinek szerepét jobban megértjük, elképzelhető, hogy az új szavak terjedését sokkal pontosabban meg tudjuk jósolni, a terjedés folyamatát akár matematikailag is le tudjuk írni. A hatás természetesen „mesterségesen” is kihasználható: megnevezhetők lehetnek olyan személyek/csoportok, akik hatékonyan tudnak új szavakat az egész beszélőközösségekben elterjeszteni.

## A nyelvi változások terjedése

Orosz, Vicsek és Pollner (2010) a bloghálózatokban történő információterjedést vizsgálva jutnak arra a következtetésre, hogy az információ a bloghálózaton nem folyamatosan terjed, hanem hullámszerűen: terjedési hullámok alakulnak ki, amelyek során más oldalak átveszik az információt. Ezt a szakaszt nyugalmi (lecsengő) fázis váltja fel. Az információ hullámszerű terjedése a hálózaton belül megismétlődhet, vagyis nemcsak egy terjedési és lecsengési fázis figyelhető meg, hanem azok sorozata.

A fenti hullámszerű terjedési minta nyelvi újítások terjedésére is alkalmazható. Nyelvi újítások társadalmi hálózatokban történő terjedésének vizsgálata esetén valószínű, hogy célszerűbb az egyes csoportok közötti gyenge kapcsolatok (távoli ismerős) vizsgálata, mint a csoportok közötti vagy a csoporton belüli erős kapcsolatoké (közeli barát) (vö. Granovetter 1973, Milroy 1987). Gyenge kapcsolatok azok a kapcsolatok, amelyek elvétele szignifikánsan nem befolyásolja a hálózat felépítését (Csermely 2005). Milroy feltételezi, hogy a gyenge kapcsolatok szerepe kiemelt fontosságú a nyelvi információ terjedésében: bármely nyelvi újítás a gyenge kapcsolatokon keresztül „terjed” a viszonylag erősebben összekapcsolt (zártabb) közösségek között (vö. Milroy 1987; Milroy–Milroy 1992).

Amennyiben elfogadjuk, hogy a gyenge kapcsolatoknak nagyobb a jelentősége, akkor az újítások hullámszerű terjedése nyelvi jelenségekre is alkalmazható: a nyelvi újítás a viszonylag zárt csoportokban (pl. iskola, munkahelyi közösség) viszonylag gyorsan terjed (hullám), amennyiben az újítás „bevezetője” a csoport központi (vezető) alakja. Az egyik csoportról másokra „terjedés” ezzel szemben a gyenge kapcsolatok mentén valósulhat meg (vö. Aitchison 1981: 70, Milroy

1987), ez az „átvétel” ugyanakkor viszonylag lassan történik, annak függvényében, hogy két csoport között mennyi gyenge kapcsolat van – ez a lecsengés időszaka. Az új csoportban az újítást valószínűleg a csoport egy kevésbé központi tagja veszi át (vö. Milroy 1987). Amint az innováció a csoport ezen perifériális tagjától eléri az új csoport megfelelő, központi tagjához, az új csoporton belül az innováció szintén gyorsan terjed (újabb hullám).

Milroy feltételezéséből és a konkrét hálózatkutatói eredményekből tehát a nyelvi jelenségek (nyelvi változások) terjedésének hipotézise állítható fel. Ezek a hullámok lehetnek időbeliek és geográfiaiak is, így akár nyelvjárási változások is (vö. Kiss 2006) magyarázhatók gyenge és erős kapcsolatokkal, illetve hullámszerű terjedéssel.

### A kapcsolati hálózatok hatása a gyerekek nyelvi rendszerére

Gyerekek nyelvelsajátítása olyan hálózat kialakulásaként is értelmezhető, amely szavakból áll (vö. Corominas-Murtra–Valverde–Solé 2009). Gyerekek esetében megfigyelhető, hogy az így kialakuló hálózat előbb lassan fejlődik, majd egy bizonyos ponton minőségi változás áll be: az addig viszonylag egyszerű, kevés központtal rendelkező hálózat „hirtelen” (a kísérletben 26 és 28 hónapos kor között, tehát két hónap leforgása alatt) egy komplex hálózattá alakul (Corominas-Murtra–Valverde–Solé 2009). A gyerekeknél létrejövő, szavakból álló hálózatos rendszer hasonlít az anya nyelvi rendszerére, ahogy Ke és Yao (2008) gyerekek és édesanyjuk nyelvhasználatát vizsgálva kimutatták; ha az anya nyelvi hálózata sok pontot (szót) tartalmazott, de pontonként kevés kapcsolattal, akkor a gyerekénél hasonló tulajdonságokkal rendelkező hálózat volt megfigyelhető. Ugyanez ellenkező irányban is igaz volt: ha kevés pontot (szót), de sok kapcsolatot tartalmazó hálózat volt jellemző az anya nyelvében, akkor ugyanez volt igaz a gyereke nyelvére is. Az anya és gyereke nyelvi hálózatának milyensége kvantitatív hálózatelméleti módszerek alkalmazásával volt kimutatható és vizsgálható.

A gyerekek nyelvi fejlődésére természetesen nemcsak anyjuk nyelvhasználata, hanem a szülők és ismerősök nyelvhasználata is hatással lehet (kétnyelvűekkel kapcsolatban vö. pl. Leist-Villis 2004).

Amennyiben tehát a szülők kapcsolati hálózatát feltérképezzük, majd a hálózatban a gyerekekkel gyakrabban kapcsolatba kerülő rokonok/ismerősök nyelvi hálózatát (és nyelvhasználati szokásait) elemezzük, elképzelhető, hogy bizonyos fókig megjósolhatjuk, milyen jellegű (kognitív) nyelvi hálózat lesz jellemző a nyelvet elsajátító gyerekekre. Így akár javaslatok is megfogalmazhatók azzal kapcsolatban, hogy milyen nyelvi impulzusok szükségesek adott közösségben ahhoz, hogy a gyerek nyelvi rendszere megfelelően fejlődjön. Mivel a beszédhelyzet is befolyásolhatja a használt nyelvet (vö. Kontra 2006), a gyerek nyelvi rendszerének vizsgálatába ez a változó is bevonandó.

Ha igazolható lenne a továbbiakban, hogy a gyerekekkel szorosabb kapcsolatba kerülők nyelvi rendszere később (pl. iskolás korban) is befolyásolja a gyerekek nyelvi hálózatának alakulását, további vizsgálati lehetőségek kínálkoznak. Vizsgálható lenne például a tanárok vagy a tankönyvek „nyelvi rendszere” kvantitatív módon, valamint ezeknek a rendszereknek a hatása a gyerekek nyelvi rendszerére.

A nyelvészeti hálózatkutatói eredmények, illetve szociolingvisztikai vizsgálatok ötvözésével vizsgálhatóvá válik tehát, hogy milyen szerepet játszanak a gyerek társadalmi hálózatai, illetve a gyerekekkel kapcsolatban állók nyelvi rendszere a gyerekek nyelvi rendszerének alakításában. Az elemzés részben megfeleltethető adott társadalmi csoport kommunikációs kódjának, a különböző nyelvi kódoknak (vö. Bernstein 1975), ugyanakkor hálózatelméleti módszerrel valószínűleg a nyelvi kód mögötti kognitív nyelvi rendszer kvantitatív és kvalitatív jellemzői is vizsgálhatók. Kérdéses, hogy a minta átvétele megfelel-e a Sándor Klára által említett változásérzékenységeknek a nyelvben (Sándortól idézi Kiss 2003).



A szociolingvisztika és a hálózat kutatási eredmények szorosabb összekapcsolása azonban nem egyszerű, ugyanis jelenleg nincs olyan hálózati modell, amely a társadalmi hálózat felépítését kielégítően leírná. Amennyiben a társadalmi hálózatok felépítése pontosan leírható lenne, valószínűleg számos szociolingvisztikai jelenség (pl. nyelvtérjedés, nyelvcsere, új nyelvi formák átvétele) megértéséhez kerülnénk közelebb (Ke–Gong–Wang 2008).

## Összefoglalás

A tanulmány röviden bemutatja a szociolingvisztika és a hálózat kutatás néhány lehetséges metszéspontját. Rámutat, hogy a hálózatok vizsgálata a szociolingvisztikán belül nem számít új területnek, valamint megmutatja, hogy a hálózat kutatás (illetve hálózatok vizsgálata) és a szociolingvisztika már korábban is „egymásra talált”, vagyis a nyelvészek is hálózatként értelmeztek közösségeket. Végül példákon keresztül bemutatja, hogyan használhatjuk fel a modern hálózat kutatás bizonyos eredményeit a szociolingvisztikai vizsgálatokban. Nem volt (nem is lehetett) célunk az összes kapcsolódási pont bemutatása; a tanulmányt sokkal inkább „szemnyitogatónak” szántuk, remélve, hogy ezzel a hálózat kutatás és a szociolingvisztikai kutatások szorosabb összekapcsolását ösztönözhetjük. Milroyt idézve: „the network concept may be claimed to have a very general and possibly universal applicability” (Milroy 1987: 216).

## SZAKIRODALOM

- Aitchison, Jean 1991. *Language change. Progress or decay*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Barabási Albert-László 2003. *Behálózva*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Barabási Albert-László 2006. A hálózatok tudománya: a társadalomtól a webig. *Magyar Tudomány* 2006/11: 1298–308.
- Barabási, Albert-László 2009. Scale-Free Networks: A Decade and Beyond. *Science* 325: 412–3.
- Barnes, John A. 1954. Class and committees in a Norwegian island parish. *Human Relations* 7/1: 39–58.
- Bernstein, Basil 1975. Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv*. Gondolat, Budapest, 393–431.
- Carrington, Peter J. – Scott, John – Wasserman, Stanley (ed.) 2005. *Models and Methods in Social Network Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Castells, Manuel 2000. *The Rise of the Network Society*. Blackwell, Malden–Oxford.
- Corominas-Murtra, Bernat – Valverde, Sergi – Solé, Ricard 2009. The ontogeny of scale-free syntax networks: phase transitions in early language acquisition. *Advances in Complex Systems* 12/3: 371–92.
- Csermely Péter 2005. *A rejtett hálózatok ereje*. Vince, Budapest.
- Erdősi Ferenc 2000. *A kommunikáció szerepe a terület- és településfejlesztésben*. Váti, Budapest.
- Fishman, Joshua A. 1972. The Sociology of Language. In: Giglioli, Paolo P. (ed.) *Language and Social Context*. Penguin, Harmondsworth, 45–58.
- Fishman, Joshua A. – Giles, Howard 1978. Language in Society. In: Tajfel, Henri – Fraser, Colin (eds.): *Introducing Social Psychology*. Penguin, Harmondsworth, 380–400.
- Gal, Susan 1979. *Language shift*. Academic Press, New York.
- Gal, Susan 2002. Mi a nyelvcsere és hogyan történik? In: A. Jászó Anna – Bódi Zoltán (szerk.): *Szociolingvisztikai szövegyűjtemény*. Tinta, Budapest, 165–73.
- Granovetter, Mark S. 1973. The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology* 78/6: 1360–80.
- Gumperz, John J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hudson, Richard A. 1980. *Sociolinguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ke, Jinyun – Gong, Tao – Wang, William S-Y. 2008. Language Change and Social Networks. *Communications in Computational Physics* 3/4: 935–49.
- Ke, Jinyun – Yao, Yao 2008. Analysing Language Development from a Network Approach. *Journal of Quantitative Linguistics* 15/1: 70–99.
- Kiss Jenő 2002. *Társadalom és nyelvhasználat*. 2. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2003. Általános kérdések. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest, 11–68.

- Kiss Jenő 2006. Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar Nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 517–48.
- Kontra Miklós 1990. Budapesti élőnyelvi kutatások. *Magyar Tudomány* 1990/5: 512–20.
- Kontra Miklós 2004. Lesley Milroy–Matthew Gordon, Sociolinguistics: Method and Interpretation (Oxford: Blackwell, 2003) [ismertetés]. *Magyar Nyelv* 100: 91–9.
- Kontra Miklós 2006. A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar Nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 577–94.
- Kovács László 2010. Hálózatelmélet és nyelvészet. In: Balaskó Mária – Balázs Géza – Kovács László (szerk.): *Hálózat kutatás. Hálózatok a társadalomban és a nyelvben*. Tinta, Budapest, 9–17.
- Labov, William 1973. A társadalmi folyamatok tükröződése nyelvi szerkezetekben. In: Szépe György (szerk.): *A nyelvtudomány ma*. Gondolat, Budapest, 507–27.
- Labov, William 1984. Field methods of the project on linguistic change and variation. In: Baugh, John – Sherzer, Joel (eds.) *Language in Use: Readings in Sociolinguistics*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, 28–66.
- Leist-Villis, Anja 2004. *Zweitsprachigkeit im Kontext sozialer Netzwerke*. Waxmann, Münster.
- Letenyei László 2005. *Településkutatás*. L'Harmattan–Ráció, Budapest.
- Lewis, Ted G. 2009. *Network Science*. John Wiley, New Jersey.
- Milroy, Leslie 1987. *Language and Social Networks*. Basil Blackwell, Oxford.
- Milroy, Lesley – Gordon, Matthew 2003. *Sociolinguistics: Method and Interpretation*. Blackwell, Oxford.
- Milroy, Lesley – Milroy, James 1992. Social network and social class: Toward an integrated sociolinguistic model. *Language in Society* 21: 1–26.
- Newman, Mark E. J. – Park, Juyong 2003. Why social networks are different from other types of networks. *Physical Review E* 68: 036122
- Orosz Katalin – Vicsek András – Pollner Péter 2010. „Influenza” a tudomány szolgálatában. In: Balaskó Mária – Balázs Géza – Kovács László (szerk.): *Hálózat kutatás. Hálózatok a társadalomban és a nyelvben*. Tinta, Budapest, 71–80.
- Szántó Zoltán – Tóth István György 1993. A társadalmi hálózatok elemzése. *Társadalom és gazdaság* 1993/1: 31–55.
- Szvetelszky Zsuzsanna 2006. A társas mezőktől a hálózattudatig. *Magyar Tudomány* 2006/11: 1353–7.
- Trudgill, Peter 1974. *Sociolinguistics: an Introduction*. Penguin, Harmondsworth.
- Wardaugh, Ronald 2002. *Szociolingvisztika*. Osiris, Budapest.
- Watts, Duncan J. 2004. The “New” Science of Networks. *Annual Review of Sociology* 30: 243–70.

Kovács László  
adjunktus  
Nyugat-magyarországi Egyetem  
Savaria Egyetemi Központ  
Alkalmazott Nyelvészeti Intézeti Tanszék

## SUMMARY

*Kovács, László*

### Network science and sociolinguistics

The paper briefly introduces some possible points of intersection of sociolinguistics and network science. It is pointed out that the study of networks is not a novel area within sociolinguistics; what is more, network science and sociolinguistics had “found each other” earlier on, inasmuch as linguists envisaged speech communities as social networks. Finally, the author adduces examples of how certain results of contemporary network science can be used in sociolinguistic investigations. He does not (indeed, could not) have the intention of revealing all points of contact; rather, the paper is intended as a kind of “eye opener”, hoping that a closer interaction between network science and sociolinguistic research may thereby be encouraged. As Milroy (1987, 216) put it, “the network concept may be claimed to have a very general and possibly universal applicability”.

**Keywords:** network science, sociolinguistics, social networks, propagation of language change

## Obviáció a magyar nyelvben

### 1. Bevezetés

A következőkben egy olyan jelenség bemutatására teszek kísérletet, amelyet a magyar nyelvben korábban még nem vizsgáltak. A kötelező referenciakülönbség, vagyis az obviáció problémájának tárgyalását a fogalom definiálásával és a felmerülő kérdések rövid ismertetésével kezdem, ezután pedig áttekintem az idegen nyelvekre vonatkozó korábbi magyarázatokat, amelyekből kiindulva végül összegyűjtöm a magyar nyelvű obviatív bővítmények előfordulási feltételeit.

### 2. Mi az obviáció?

A francia *obviatif* terminust Costantini (2009) leírása szerint Jean-André Cuoq vezette be 1866-os *Etudes Philosophiques sur Quelques Langues Sauvages de l'Amérique* című munkájában.<sup>1</sup> A generatív grammatika elméleti keretein belül először Chomsky (1981) tárgyalta a problémát, így ő alkotta meg az obviáció első definícióját is. Eszerint obviatívnak nevezünk minden olyan személyes névmást, amely nem koreferens egyetlen más mondatösszetevővel sem. A későbbi szakirodalmak rámutattak, hogy ezek az obviatív névmások az összetett mondatokban, legfőképp azok alanyaiként fordulnak elő. Obviációról tehát akkor beszélünk, ha a mellékmondat névmási alanyának referenciája kötelezően eltér a főmondati alany referenciájától. Ezt láthatjuk az alábbi magyar nyelvű példán is:

(1) Péter<sub>i</sub> azt akarja, hogy pro<sub>k/\*i</sub> hazamenjen.<sup>2</sup>

A kötelező referenciakülönbség azonban nem csupán a magyar kötőmódú mellékmondatokban jelenik meg, hanem számos más nyelv bővítményeiben is. Éppen ezért felvetődik a kérdés, hogy vajon egy ad hoc, nyelvspecifikus megszorítással állunk-e szemben, vagy egy, a nyelvek többségére jellemző, általános szabályszerűséggel. Emellett problémát okoz annak megindokolása is, hogy egyáltalán miért jelenik meg az obviáció, vagyis mely körülmények között fordul elő, illetve a nyelvhasználók szempontjából mi a haszna ennek a jelenségnek.

Jelen dolgozatomban amellett érvelek, hogy a különféle nyelvek obviációs megkötései mögött valamilyen univerzális elv áll. Ennek bebizonyítása érdekében először összefoglalom a korábbi megoldási javaslatokat, majd ezt követően – elsősorban a rivalizáláselméletre alapozva – megkíséreltem bemutatni az elv működését és az obviatív bővítmények előfordulási feltételeit a magyar nyelv adatainak a felhasználásával.

### 3. A korábbi, nem a magyar nyelvre vonatkozó magyarázatok

Mivel az obviáció témakörével kapcsolatban nincsen kifejezetten a magyar nyelvet vizsgáló szakirodalom, ezért idegen nyelvek adatait elemző és többnyire idegen nyelven írt munkák alapján kíséreltem meg bemutatni a jelenség elméleti hátterét. Az egyes megoldási javaslatok ismertetése után azt is megvizsgálom, hogy ezek mennyire helytállóak a magyar nyelvű példákat illetően.

<sup>1</sup> Az angol nyelvű szakirodalomban a jelenség megnevezésére – az *obviation* mellett – gyakran használják a *subjunctive disjoint reference effect* kifejezést is, amelyet Kempchinsky vezetett be. Az elnevezés eredetéről bővebben lásd Kempchinsky (2009: 1809).

<sup>2</sup> A *pro* szimbólum a személyragból rekonstruálható személyes névmást jelöli, az (1)-es példában található *k/\*i* alsó index pedig azt fejezi ki, hogy a rejtett névmás megnevezettje nem lehet azonos a főmondati alany referenciájával.

### 3.1. A gazdaságossági elvek

Az egyik legegyszerűbb módja annak, hogy számot adjunk az obviáció előfordulásának okairól, ha arra hivatkozunk, hogy a kötőmódú mellékmondatok gazdaságtalanabbak a főnévi igenévi változatoknál. Ezt megtehetjük Chomsky *avoid pronoun* ('kerüld a [hangzó] névmást') néven elhíresült elméletének vagy Grice társalgási maximáinak felhasználásával is.

Chomsky (1981) elvének lényege – amint azt az angol elnevezés is mutatja – a hangzó, azaz fonológiai alakkal is bíró névmások kerülése minden olyan esetben, ahol ez lehetséges. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a kötőmódú mellékmondatok helyett célszerűbb a főnévi igenévi bővítmények használata, amelyekben az alany nem egy hangzó névmás, hanem egy szám és személy nélküli, a főmondati alany által kontrollált üres névmási fej, amelyet a PRO rövidítéssel jelölünk.<sup>3</sup> Ez utóbbi bővítménytípus tehát jóval gazdaságosabb, így alkalmas annak kifejezésére, hogy a fő- és mellékmondati alanyok koreferensek. Ebből adódóan a hosszabb kötőmódú forma használati köre leszűkül azokra a mondatokra, amelyekben a tagmondatok alanyainak referensei különbözőek.

A minimalista elképzelések másik kedvelt hivatkozási pontja Grice (1975) azon elmélete, amelyben a társas interakciók alapelveit rögzíti. Az úgynevezett társalgási maximák közül kettő is alkalmas arra, hogy segítségével megkíséreljük megindokolni az obviáció jelenségét. A legkézenfekvőbb az, ha a „Légy tömör!” elv következményeként mutatjuk be a főnévi igenévi formák elsőbbségét a kötőmódú bővítményekkel szemben. Itt valójában ugyanarról van szó, mint az imént tárgyalt, a névmások használatának kerülését szorgalmazó javaslatban. A másik lehetséges megoldás, hogy a „Kerüld a kétértelműséget!” maximát tesszük felelőssé az obviációért. Az ilyen magyarázatok azon a feltételezésen alapulnak, hogy a kötőmódú mellékmondatok esetében nem egyértelmű, hogy a beágyazott névmási alany koreferens-e a főmondati alannal, vagy sem, tehát nem egyértelműek, így használatukat amikor csak lehet (vagyis amikor van főnévi igenévi változat) kerülni kell.

A legfőbb nehézség, amellyel a különféle gazdaságossági magyarázatokat támogatóknak óhatatlanul szembe kell nézniük, hogy az obviatív tagmondatokat nem lehet egyetlen bővítménytípussal sem azonosítani. Bár igaz, hogy azon nyelvek többségében, ahol előfordul obviáció, a jelenség valóban a kötőmódú mellékmondatokhoz kötődik, mégsem jelenthetjük ki, hogy minden kötőmódú bővítmény lényegét tekintve obviatív. Nemcsak a magyarban (1), de számos más nyelvben, például a franciában (2) is találhatunk példát nem obviatív kötőmódú mellékmondatokra.

(1) Péter<sub>i</sub> azt akarja, hogy pro<sub>ij</sub> meggyógyuljon.

(2) J'ai proposé à Jean<sub>i</sub> qu'il<sub>i</sub> s'en aille.<sup>4</sup>

'Azt javasoltam Jánosnak<sub>i</sub>, hogy pro<sub>i</sub> menjen el.'

Mindebből az következik, hogy a kötőmódú beágyazott mondat hátránya a gazdaságosabb főnévi igenévi formával szemben önmagában még nem indokolja az obviáció fellépését. Ahhoz, hogy erre magyarázatot tudjunk adni, pontosan meg kell határoznunk a kötőmód és az egyes kötőmódú mondatokban fellépő kötelező referenciakülönbség közötti kapcsolatot.

Az sem derül ki világosan a fenti hipotézisekből, hogy miért éppen a kötőmódú formákat érintené egy ilyen minimalista indítatású korlátozás, hiszen például a magyar nyelvben a kijelentő módú mellékmondat ugyanolyan terjedelmű, mint a kötőmódú, ekkor azonban mégsem gátolja az alanyok a főmondati alannal koreferens értelmezését a főnévi igenévi változat. Az általam támogatott megoldási javaslat szerint ennek hátterében a kötőmódú és főnévi igenévi bővítmények közös tulajdonsága, a szituációfüggőség áll, ezzel azonban a fent említett, pusztán a gazdaságosságra alapozó magyarázatok nem számolnak.

<sup>3</sup> A ragozatlan főnévi igeneves kifejezések szerkezetéről bővebben lásd Pintér (2009: 486).

<sup>4</sup> A mondat Farkas (1992: 86) tanulmányának (4a) számmal jelzett példája.

Összegzésképpen elmondható, hogy a legfőbb probléma a fent tárgyalt elképzelésekkel az, hogy túlságosan leegyszerűsítik a kötelező referenciakülönbség kérdését, és így számos olyan tényezőt hagynak figyelmen kívül, amelyek elősegíthetik vagy éppen meggátolhatják az obviáció fellépését.

### 3.2. A kötélméleti magyarázatok

Az első olyan megoldási javaslatok, amelyek az obviációt komplex módon és a nyelvi struktúra egészéhez viszonyítva mutatják be, Noam Chomsky kötélméletén alapulnak. A Chomsky (1981, 1986) által bevezetett háromféle kötéselv segítségével világosan el tudjuk különíteni egymástól a főmondati kontrollálókkal koreferens anaforákat és a független névmási alanyokat. Az első, úgynevezett A kötéselv azt mondja ki, hogy az anaforáknak (azaz a visszaható és kölcsönös névmásoknak, amelyek mindig egy adott antecedenstől kapják a referenciájukat) lokálisan kötve kell lenniük; míg a második, azaz a B kötéselv a névmások lokális szabadságát teszi kötelezővé.

A bemutatott koncepció segítségével magyarázta az obviáció jelenségét többek között Picallo (1985), valamint Farmer és Harnish (1987) is, térjünk rá tehát az elméletből levonható azon következtetésekre, amelyek ebből a szempontból relevánsak. Induljunk ki abból, hogy a kötélselvek értelmében egy névmás nem örökölheti a referenciáját egy vele azonos tagmondatban lévő előzménytől (3), eltérő tagmondatok esetén viszont ez lehetséges (4).

- (3) *János<sub>i</sub> látja ő<sub>t</sub><sup>\*<sub>i</sub></sup>.*  
 (4) *János<sub>i</sub> azt hiszi, hogy Péter látja ő<sub>t</sub><sub>i</sub>.*

Ezek szerint, ha a kötőmódú mellékmondatokról azt feltételezzük, hogy csak a főmondataikkal együtt alkothatnak önálló kötési tartományt, akkor magyarázatot kapunk arra, hogy miért nem lehet a kötőmódú bővítménnyel álló összetett mondatban a névmás lokálisan kötve, azaz miért nem örökölheti a referenciáját a főmondat valamely részvevőjétől (5).

- (5) *János<sub>i</sub> azt szeretné, hogy pro<sub>si</sub><sub>i</sub> pihenjen.*

Azonnal felvetődik azonban a kérdés, hogy vajon mi gátolhatja meg a kötőmódú mellékmondatokat abban, hogy önálló kötési tartományt alkossanak. Meireles és Raposo (1983) szerint az ok nem lehet más, mint a kötőmódban álló igék úgynevezett függő ideje. Elméletük szerint az obviatív kötőmódú bővítmény idejét nem önállóan (a beszédidőhöz képest), hanem a főmondat idejétől függően értelmezzük, és éppen ez a függőségi viszony befolyásolja a kötési tartomány határainak meghatározását.

Ezt a hipotézist Farkas (1992) azzal cáfolta meg, hogy példákat hozott olyan függő idejű bővítményekre, amelyek mégsem obviatívok. (A francia nyelvet vizsgálva talált mind nem obviatív kötőmódú, mind pedig kijelentő módú függő idejű mellékmondatokat.) Mindehhez tegyük hozzá azt is, hogy ha az obviáció oka valóban a kötőmódban álló ige időtényezője lenne, akkor ismét a kötőmód és a kötelező referenciakülönbség szükségszerű együtt járásának problémájával találunk szembe magunkat.

Láthatjuk tehát, hogy a kötélméleti megközelítés nem alkalmas az obviáció magyarázatára, így keresnünk kell egy olyan megoldást, amely megfelel a nyelvi struktúra általános törvényszerűségeinek és specifikusan a magyar nyelvre is megállja a helyét.

### 3.3. A főmondati ígék típusa szerinti felosztás

Az összetett mondatokban megfigyelhető jelenségek vizsgálata során kézenfekvőnek tűnik azt feltételeznünk, hogy a kiváltó ok a főmondatához, egészen pontosan a főmondati predikátumhoz köthető. Megkísérelhetünk tehát eltérő predikátumtípusokat megállapítani aszerint, hogy azok obviatív bővítményt választanak-e, vagy sem.

Ilyen jellegű felosztást készített Dalmi (2002) is, aki a bolgár nyelv adatait elemezve arra az eredményre jutott, hogy a főmondati predikátumoknak két különböző osztálya van. Az egyik típus mindig kötelezően kontrolllos bővítményeket választ (vagyis olyanokat, amelyekben az alany a főmondat valamely résztvevőjével koreferens), míg a másik csoportba tartozó predikátumok kizárólag úgynevezett obviációs, azaz eltérő alanyú tagmondatokat szelektálnak. A bolgárban ez utóbbi típusba soroljuk a kognitív (mentális képességeket kifejező) és a volicionális (akaratot kifejező) predikátumokat.

A bemutatott megoldási javaslat kétségkívül nagyon impozáns, és jól alkalmazható olyan nyelvekben, ahol valóban megfigyelhető egy ilyen megoszlás a predikátumtípusok között. A probléma az, hogy a legtöbb nyelvben egyáltalán nem alkotható hasonló jellegű csoportosítás. Ez igaz a magyarra is, ahol ugyan vannak olyan ígék, amelyek mindig kötelezően kontrollált alanyú bővítményeket vezetnek be (ilyenek az úgynevezett aspektuális ígék, mint például a *kezd* vagy a *próbál*), nincsenek azonban olyanok, amelyek csak obviatív kötőmódú mellékmondatokat választhatnak. Tóth (2005) gyűjteménye is csupán azokat a predikátumokat tartalmazza, amelyek kötőmódú mellékmondatokat szelektálnak, ezeket viszont – amint arra már többször is utaltam – nem szükség-szerű az obviáció megvalósulása.

Mindemellett felvetődik annak a kérdése is, hogy vajon a bővítványválasztás valóban a főmondati predikátumok ad hoc tulajdonsága-e. 2009-es tanulmányomban emellett érveltem, hogy a magyar nyelvben erről szó sincs. Véleményem szerint az, hogy egy szituációjelölő vonzat milyen mondatértékű bővítványtípusban realizálódik, egyrészt azon múlik, hogy függ-e a beágyazott szituáció a főmondati szituációtól, másrészt azon, hogy milyen viszonyban áll egymással a két tagmondat alanya. Arról, hogy a bővítványtípusainak elkülönítéséből milyen következtetéseket vonhatunk le az obviáció megjelenésére vonatkozóan, a következő részben, az úgynevezett rivalizáláselmélet kapcsán lesz szó.

Azt mindenképpen leszögezhetjük, hogy magyar nyelvet illetően a főmondati predikátumok osztályozása nem ad választ arra a kérdésre, hogy milyen kapcsolat áll a különböző típusú összetett mondatok használatá és az obviáció előfordulása között.

### 3.4. A rivalizáláselmélet

Kíséreljük meg az összetett mondatok csoportosításából kiinduló megoldási javaslatot a másik oldalról, vagyis nem a főmondatok, hanem a bővítványok felől megközelíteni.

Elsőként nézzük Farkas (1992) rivalizáláselméletét, amelyben az obviáció úgy jelenik meg, mint a függő módú bővítványok közti versengés egyik eredménye. Ahhoz, hogy ennek lényegét megértsük, először is azt kell tisztáznunk, hogy mit értünk a függő mód kifejezés alatt. Függő módúnak, illetve függő szituációt jelölőnek nevezzük azokat a bővítványokat, amelyek nem hoznak létre új, a főmondati szituációtól (Farkas terminusával élve: a főmondati világtól) teljesen eltérő szituációt, hanem csupán kiegészítik azt. (Ez természetesen szorosabb kapcsolat kialakulását teszi lehetővé a két tagmondat között.) A magyarban függő szituációt jelölnek mind a ragozott, mind a ragozatlan főnévi igenévi kifejezések, valamint a kötőmódú mellékmondatok is, ám mivel Farkas nem a magyar nyelvet vizsgálta, ezért ő a kötőmódban álló bővítványok mellett csak a ragozatlan főnévi igeneves szerkezetekkel számol. Elméletének alapját az az elgondolás képezi, hogy ezek

a függő módok – éppen azért, mert használati feltételeik gyakran egybeesnek – versengenek egymással, így azt, hogy mikor melyik forma realizálódik, a bővítmények osztályozásának másik kritériuma, az alanyok kontrolláltsága dönti el. A fő különbség a két bővítménytípus között ugyanis az, hogy míg a főnévi igenévi kifejezésekre egyaránt igaz az, hogy függő szituációt jelölnek, és az, hogy alanyukat a főmondat valamely résztvevője kontrollálja (vagyis azzal koreferens), addig a kötőmódú mellékmondatok csak függő szituációt jelölnek, alanyuk referensére azonban nem vonatkozik semmilyen megszorítás sem. Egyértelmű tehát hogy az előbbi jóval megszorítottabb forma, amely ezáltal blokkolja<sup>5</sup> a kötőmódú forma megjelenését, vagyis azonos alanyok esetén – amikor csak lehetséges – mindig főnév igenévi kifejezést használunk. Ebből vonja le Farkas (1992) azt a következtetést, hogy azokban az esetekben, ahol a kötőmódú mellékmondatnak rejtett névmási alanya van, az határozza meg az olvasatot, hogy van-e az adott bővítménynek főnévi igenévi változata. Ha van, akkor koreferens alanyok esetén mindig ezt használjuk (6), és ennek értelmében a kötőmódú változatot csak úgy értelmezhetjük, hogy alanyának referense eltér a főmondati alanyétól (7).

(6) *János<sub>i</sub> meg szeretne PRO<sub>i</sub> bocsátani.*

(7) *János<sub>i</sub> azt szeretné, hogy pro<sub>k/s<sub>i</sub></sub> megbocsásson.*

A fenti példamondatok alapján azt is könnyen beláthatjuk, hogy Farkasnak a bővítmények felosztására és az obviáció okaira vonatkozó megállapításai nemcsak az általa vizsgált nyelvekben, hanem a magyarban is tökéletesen helytállóak.

Farkas annak leszögezésével, hogy a rivalizálás csak a függő módok között fordulhat elő, azt is megindokolja, hogy miért éppen a kötőmódhoz kapcsolódik az obviáció jelensége, ezzel a lépéssel pedig alapvetően meghaladja a korábbi megoldási javaslatok szintjét. Mindemellett az általa bevezetett elv univerzalizását bizonyítja az is, hogy azon nyelvek viselkedését is jól lehet vele magyarázni, amelyekben az obviáció nem vagy éppen egészen más körülmények között fordul elő. Amint azt Dobrovie-Sorin (2001) is rögzítette, egyes balkán nyelvekben, például a románban nincs obviáció, és ez – Farkas gondolatmenetét követve – arra vezethető vissza, hogy itt az infinitívus hiánya miatt nincs meg a függő módoknak ez a versengése, és így a kötőmódú mellékmondatok jelölhetik az alanyfüggőséget is, vagyis nem obviatívak.

Ez az elmélet tehát alkalmasnak tűnik arra, hogy segítségével az obviációt mint általános nyelvi jelenséget magyarázzuk. Annak érdekében, hogy még pontosabb képet kapjunk a kötelező referenciakülönbség előfordulásának feltételeiről, szükségünk lesz egy választott nyelv átfogó és részletes vizsgálatára, ezért a továbbiakban már a magyar nyelv példáira fókuszálva közelítem meg a problémát.

#### 4. Az obviáció előfordulási feltételei a magyarban

A korábbi szakirodalmak eredményeit és a magyar nyelv adatait elemezve arra a következtetésre jutottam, hogy a magyarban az obviáció megvalósulásának négy fő feltétele van. Ezek összegyűjtéséhez a következő kérdéseket kell megvizsgálnunk: létezik-e az adott bővítménynek főnévi igené-

<sup>5</sup> A blokkolás vagy gátlás lényege, hogy egy adott specifikus eset meggátolja az általános szabályok működését. Farkas Kiparsky egy korábbi cikkére hivatkozva beszél blokkolásról, fontos azonban megjegyeznünk, hogy Kiparsky azóta pontosította az obviáció és a blokkolás kapcsolatáról tett megállapításait. 2002-es tanulmányában azt olvashatjuk, hogy mind az obviáció, mind a blokkolás univerzális megkötés, ám ezek élesen elkülönülnek egymástól. A blokkolást a kötélemélettel összefüggő, elsősorban morfológiai jelenségként tárgyalja, az obviációt pedig az egyes argumentumok közötti koreferenciát szabályozó kikötésként. Hangsúlyozza viszont azt is, hogy ezek az univerzális megszorítások interakcióban állnak egymással, sőt sok nyelvspecifikus megkötéssel is. Erről bővebben lásd Kiparsky (2002: 3).

ves változata; felelős-e a beágyazott alany a beágyazott mondat által jelölt eseményért; fókuszban áll-e a beágyazott alany; illetve klitikumgazda-e a beágyazott alany. A következőkben ezen problémák bemutatásán keresztül igyekszem teljesebb képet nyújtani az obviáció jelenségéről.

#### 4.1. A beágyazott kötőmódú mellékmondatnak kell, hogy legyen főnévi igenévi változata

Amint azt már az előző fejezetben leszögeztem, univerzális elvként fogadom el Farkas (1992) rivalizáláselméletét, amely a függő szituációt jelölő bővítmények egymás elleni versengésével magyarázza az obviáció fellépését. Arról már volt szó, hogy a függő (a főmondati alannal kötelezően koreferens) alanyú ragozatlan főnévi igenévi kifejezések blokkolják a független alanyú kötőmódú mellékmondatokat, amelyek alanyait ezekben az esetekben mindig a főmondati alanyétól eltérő referenciájúként, azaz obviatívként értelmezzük.

A magyar nyelvet vizsgálatában ki kell térnünk arra is, hogy miként viselkednek a ragozott főnévi igeneves kifejezések. Bár tudjuk, hogy ez a bővítménytípus is a függő módúak közé sorolható, mégsem vesz részt a fent említett rivalizálásban. Ennek oka a versengés tulajdonképpeni alapját képező alanyfüggőség kritériuma, amely e mondatértékű bővítménytípus esetében egyáltalán nem is értelmezhető, mivel ragozott főnévi igeneves formában kizárólag olyan főmondatok bővítményei realizálódnak, amelyekben nincsen kontrollálásra képes alany.<sup>6</sup> Érthető tehát, hogy nem lehetnek részesei egy olyan rivalizálásnak, amely azon alapszik, hogy a főmondati alany kötelezően kontrollálja-e a beágyazott alanyt, vagy sem. Ily módon – a világ nyelveinek többségéhez hasonlóan – a magyarban is a ragozatlan főnévi igeneves forma és a kötőmódú mellékmondat között figyelhető meg a versengés.

Ha igaznak fogadjuk el Farkas (1992) azon állítását, amely szerint az obviáció megjelenése a függő módú bővítmények közötti rivalizálásban alapszik, akkor azt is könnyen beláthatjuk, hogy a kötőmódú mellékmondat csak és kizárólag akkor lehet obviatív (azaz olyan alannal rendelkező, amelynek referenciája kötelezően eltér a főmondati alanyétól), ha létezik az azonos referenciájú alanyokat jelölő főnévi igenévi változata. Erre volt példa a (6) és a (7) alatti mondat. Előfordulnak azonban olyan esetek is, amikor egy adott bővítmény csak kötőmódú mellékmondatként (10) tud realizálódni, főnévi igenévi kifejezésként (11) nem. Ilyenkor természetesen az egyetlen lehetséges változat jelöli mind a függő, mind az független alanyú bővítményeket, és nem lép fel obviáció.

(10) *Péter<sub>i</sub> könyörög, hogy pro<sub>ij</sub> kiszabaduljon.*

(11) *\*Péter<sub>i</sub> könyörög PRO<sub>i</sub> kiszabadulni.*

Az obviatív kötőmódú mellékmondatok megvalósulásának első és legfontosabb kritériuma tehát minden kétséget kizáróan az, hogy az adott összetett mondatnak legyen egy olyan változata is, amelyben a bővítmény ragozatlan főnévi igenévi kifejezés. Enélkül biztosan nem beszélhetünk az alanyok közötti kötelező referenciakülönbségről.

<sup>6</sup> A magyarban ilyenek a személytelen igéket tartalmazó és a személytelen összetett állítmányok:

(8) *Muszáj, hogy János elköltözzön.*

(9) *Szükséges volt, hogy János elhozza a könyvet.*

A személytelen predikátumok bővítményeiről bővebben lásd Pintér (2009: 487–489).



#### 4.2. A beágyazott mondat alanyának felelősnek kell lennie a beágyazott mondat által jelölt eseményért

Már Farkas (1988) is az obviáció megvalósulásának alapfeltételei között említette azt, hogy a mellékmondaton belül kell lennie egy felelősségi viszonynak. A francia nyelvet vizsgálva ugyanis azt figyelte meg, hogy az obviáció elmarad azokban az esetekben, ahol a beágyazott alany nem felelős a beágyazott mondat által jelölt eseményért. Farkashoz hasonlóan a mellékmondati alany felelőségének szükségességét hangsúlyozza az olasz nyelv adatait elemző Costantini (2009) is.

Vizsgáljuk meg, vajon vonatkozik-e ez a követelmény a magyar nyelvű kötőmódú mellékmondatokra is. Ha szemügyre vesszük az alábbi két példát, azt látjuk, hogy valóban különbség figyelhető meg a beágyazott névmási alanyok értelmezésében – attól függően, hogy fennáll-e felelősségi viszony (12) vagy sem (13).

(12) *János<sub>i</sub> szeretné, hogy pro<sub>7mi</sub> olvasson.*

(13) *János<sub>i</sub> szeretné, hogy pro<sub>ij</sub> meggyógyuljon.*

A (12) mondatnál a beágyazott esemény attól függően valósul meg, hogy annak alanya miként dönt, és amint látjuk, itt a bővítmény alanyának referense kötelezően eltér a főmondati alanyétól. A (13) esetben viszont nincsen obviáció: a meggyógyulás vonatkozhat ugyan valaki másra, de nincsen kizárva az sem, hogy a főmondat alanyára, vagyis ebben a mondatban Jánosra vonatkozik. Ennek oka az lehet, hogy az adott szituáció független a beágyazott alanytól – abban az értelemben, hogy annak nincsen hatalma döntenie az esemény megvalósulásával kapcsolatban. Vagyis a meggyógyulás ténye teljesen független mind Jánostól, mind bármely más – Jánostól eltérő referenciájú – alanytól.

Ennek a különbségnek véleményem szerint jelentéstani okai vannak. Ha ugyanis nincsen egyfajta szemantikai kontroll (vagyis jelentéstani függés a beágyazott mondat alanya és eseménye között), akkor az olyan, mintha szintaktikai kontroll sem lenne, és így az alany referenciája szabad marad, nem vonatkozik rá semmilyen megkötés sem. Azokban az esetekben viszont, ahol van szemantikai kontroll, ez egyúttal szintaktikai kontrollt is eredményez, így itt felléphetnek különböző megszorítások, például az obviáció is.<sup>7</sup>

Úgy tűnik tehát, hogy a beágyazott alanyának a beágyazott eseményért való felelőssége egy újabb univerzális követelmény, amelynek megvalósulása elengedhetetlen ahhoz, hogy kötelező érvényű referenciakülönbségről beszélhessünk.

#### 4.3. A beágyazott alany nem lehet fókusz

Amint arról már korábban is szó volt, a kötőmódú és a főnévi igenévi kifejezések közötti rivalizációban (és így az obviáció előfordulásában is) a beágyazott alanyoknak jut a legfontosabb szerep, hiszen valójában ezek kontrollált vagy szabad volta határozza meg a bővítményválasztást. Azt is leszögeztük, hogy az obviatív kötőmódú mellékmondatok alanya mindig egy névmás (pro), a főnévi igeneves kifejezéseké viszont egy a főmondati alany által kontrollált üres névmási fej (PRO). Ebből a különbségből adódóan – a már említett kontrolláltsági kritériumon kívül – további kikötéseket kell tennünk.

Ezek közül az első és legfontosabb az a megszorítás, amelyet a főnévi igenévi kifejezés alanyának fókuszálhatóságával kapcsolatban kell megfogalmaznunk. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy

<sup>7</sup> Természetesen előfordulhatnak olyan problémás esetek, ahol nem egyértelmű az alany felelőssége, így a szemantikai és szintaktikai kontroll sem. Ilyenkor általában elmarad az obviáció.

azokban a kötőmódú mellékmondatokban, ahol az alany fókuszpozícióban áll, elmarad az obviáció. Ez figyelhető meg a következő mondatban is:

(14) *János<sub>i</sub> azt akarja, hogy Ő<sub>ij</sub> kísérje el Marit a bálba.*

Nincs okunk azt feltételezni, hogy ebben az esetben az obviációt a szemantikai fókuszaltság gátolja. A korábban tett megállapításokat átgondolva arra a következtetésre juthatunk, hogy az ok a főnévi igenévi kifejezések struktúrájában keresendő. Az ezekben alanyként szereplő PRO üres névmási fej ugyanis semmilyen körülmények között sem lehet hangzó alany, így nem látható el a fókuszpozícióval kötelezően együtt járó főhangsúllyal sem, vagyis egyáltalán nem fókuszálható. Ha nem alkotható olyan főnévi igenévi kifejezés, amelyben az alany fókuszpozícióban szerepel, akkor egyértelmű, hogy azokban az esetekben, ahol erre lenne szükség, a beágyazott mondat csak és kizárólag kötőmódú mellékmondat formájában valósulhat meg. Ebből kifolyólag itt elmarad a függő módok közötti rivalizálás, vagyis megsérül az obviáció megvalósulásának első és leglényegesebb alapelve.

A fent vázolt fonológiai okok miatt tehát mindenképpen fel kell vennünk az előfordulási feltételek közé azt a kikötést is, hogy a beágyazott alany nem lehet fókusz.

#### 4.4. A beágyazott alany nem lehet klitikumgazda

A beágyazott alanyok fonológiai szempontú megközelítéséből adódik egy másik lényeges következtetés is. A főnévi igenévi és a kötőmódú bővítmények alanyai ugyanis abban is eltérnek egymástól, hogy járulhat-e hozzájuk klitikum, vagyis simulószócska.

A főnévi igeneves kifejezések alanyait vizsgálva azt láthatjuk, hogy ezek – ugyancsak a hangsúlytalanságukból adódóan – nem szerepelhetnek klitikumokkal, például az *is* szócskával együtt (15).

(15) *\*Péter<sub>i</sub> díjat akar PRO<sub>i</sub> is nyerni.*

A kizárólag hangzó alanyokhoz járuló klitikumok tehát csak a mondatok kötőmódban realizálódó változatában (16) kaphatnak szerepet.

(16) *Péter<sub>i</sub> azt akarja, hogy ő<sub>ij</sub> is díjat nyerjen.*

Ennek következtében elmarad a rivalizálás, valamint ebből kifolyólag az obviáció is minden olyan esetben, ahol a beágyazott alany klitikumgazda.

Az utóbb tárgyalt két fonológiai probléma összekapcsolódik azokban az esetekben, ahol a beágyazott alanyhoz az inherens fókuszjegyet hordozó (vagyis természeténél fogva kötelezően fókuszpozícióba kerülő) *csak* klitikum járul. Erre példa az alábbi mondat:

(17) *János<sub>i</sub> azt szerelné, hogy csak ő<sub>ij</sub> vigye haza a nyereményt.*

Magától értetődően itt sem beszélhetünk főnévi igenévi változatról, amely blokkolhatná a kötőmódú mellékmondatokban az alany kontrolláltságát, így ezzel a formával fejezzük ki mind a főmondatival azonos, mind pedig az attól eltérő referensű alannal rendelkező beágyazott szituációt.

Az obviáció megvalósulásához tehát elengedhetetlen az is, hogy a beágyazott alanyhoz ne járuljon klitikum, amely azt követelné meg az őt hordozó argumentumtól, hogy hangsúlyt viseljen.

Fontos leszögezni, hogy kötelező referenciakülönbség fennállásához szükséges, hogy kivétel nélkül mind a négy kritérium megfeleljen a fenti elvárásoknak, hiszen ha akár csak egy feltétel is akad, amely nem teljesül, akkor nem lép fel obviáció.

## 5. Összegzés

A dolgozat fő célja az obviáció, vagyis a kötelező referenciakülönbség problémájának vizsgálata volt. A fogalom definiálása és a felmerülő nehézségek összegyűjtése után sorra vettük a korábbi megoldási javaslatok előnyeit és hátrányait, illetve megvizsgáltuk ezek alkalmazhatóságát a magyar nyelvre. Ebben a részben arra a következtetésre jutottunk, hogy az obviációért a függő módok között megfigyelhető rivalizálás tehető felelőssé, és ez a világ nyelveiben univerzális elvként működik.

Végül a magyar nyelv adatainak segítségével összefoglaltuk azokat a feltételeket, amelyek az obviáció megvalósulásához szükségesek. Amint láttuk, nélkülözhetetlen, hogy az adott kötőmódú bővítménynek legyen ragozatlan főnévi igeneves változata; hogy a beágyazott alany legyen felelős a beágyazott mondatban leírt eseményéért; valamint az, hogy a beágyazott alany ne álljon fókuszpozícióban, és ne kapcsolódjon hozzá semmilyen klitikum. Ez a meghatározás azért képes lefedni az obviáció jelenségének egészét, mert nemcsak az egyes mondatértékű bővítmények közötti rivalizáció felől közelíti meg a problémát, hanem szemantikai, szintaktikai és fonológiai szempontokat is figyelembe vesz, ezáltal pedig átfogó és teljes képet ad a kötelező referenciakülönbségről.

### SZAKIRODALOM

- Chomsky, Noam 1981. *Lectures on Government and Binding*. Foris, Dordrecht.
- Chomsky, Noam 1986. *Knowledge of Language*. Praeger, New York.
- Costantini, Francesco 2009. *Interface Perspectives on Clausal Complementation. The Case of Subjunctive Obviation*. Libreria Editrice Cafoscarina, Venezia.
- Dalmi Gréte, 2002. *The Role of AGRP in Non-finite Predication*. PhD-disszertáció tézisei. Eötvös Loránd Tudományegyetem Elméleti Nyelvészet Tanszék, Budapest.
- Dobrovie-Sorin, Carmen 2001. Head-to-Head Merge in Balkan Subjunctives and Locality. In: M.-L. Rivero – A. Ralli (eds.): *Comparative Syntax of Balkan Languages*. Oxford University Press, Oxford, 44–73.
- Farkas, Donka 1988. On Obligatory Control. *Linguistics and Philosophy* 11: 27–58.
- Farkas Donka 1992. On Obviation. In: Ivan A. Sag – Anna Szabolcsi (eds.): *Lexical Matters*. CSLI, Stanford, 85–109.
- Farmer, Ann K. – Harnish, Robert M. 1987. Communicative reference with pronouns. In: M. Papi – J. Verschueren (eds.): *The Pragmatic Perspective*. Benjamins, Amsterdam, 547–65.
- Grice, Herbert Paul 1975. Logic and conversation. In: P. Cole – J. Morgan (eds.): *Syntax & Semantics 3: Speech Acts*. Academic Press, New York, 41–58.
- Kempchinsky, Paula 2009. What can the subjunctive disjoint reference effect tell us about the subjunctive? *Lingua* 119: 1788–810.
- Kiparsky, Paul 2002. Disjoint Reference and the Typology of Pronouns. In: Ingrid Kaufmann – Barbara Stiebels (eds.): *More than Words*. Studia Grammatica 53, Akademie Verlag, Berlin, 179–226.
- Meireles, José Antonio – Raposo, Eduardo 1983. Subjunctives and disjoint reference in Portuguese: Some implications for the Binding Theory. In: *Colloqui International de Linguística Teórica i Llengües Romàniques*, Barcelona.
- Picallo, Carme 1985. Opaque Domains. PhD dissertation. City University of New York.
- Pintér Lilla 2009. A mondatértékű bővítmények típusai a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 133: 480–91.
- Tóth Enikő 2005. Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, ill. felszólító módról. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok4*. SZTE, Szeged.

Pintér Lilla

## SUMMARY

*Pintér, Lilla***Obviation in Hungarian**

The aim of this paper is to analyse obviation (or with another term: the subjunctive disjoint reference effect) in Hungarian. I try to find the reason why the subject of the subjunctive clausal complement is in certain cases obligatorily disjoint in reference from the matrix subject. First of all, I survey the previous proposals, for example the Avoid Pronoun Principle, the Binding Theory approaches and the infinitive/subjunctive rivalry. I argue for the following solution: the infinitive clausal complement (which introduces a dependent world and has a dependent subject) blocks the subjunctive clausal complement (which also introduces a dependent world but has an independent subject) each time if possible. After examining the Hungarian data, I claim that obviation occurs under the following four conditions: 1. The subjunctive clausal complement must have an infinitival clausal complement variant, too. 2. The embedded subject has to be responsible for what happens in the embedded clause. 3. The embedded subject cannot be in focus position. 4. The embedded subject cannot have any clitic attached to it.

**Keywords:** obviation, subjunctive disjoint reference effect, infinitive/subjunctive rivalry, blocking, subject dependency, world dependency.

## Változási tendenciák a mai magyar beszédben

1. Azok a változások, amelyek az elmúlt negyven-ötven évben a magyar köznyelvi beszédben végbementek, illetve folyamatban vannak, két olyan jelenségsoportot mutatnak, amelyek a hivatásos nyelvészek körén kívül is tudatosulnak. Főként időskorúak nehezményezik, hogy a fiatalok „túl gyorsan” és/vagy „hanyag módon” beszélnek. A naiv reflexió azonban téveszt. Valójában ugyanis egy és ugyanazon dologról van szó, amelynek még tágabb értelemben sincs köze a beszédtempó, tehát az időegységre eső közléselemek számának növekedéséhez. Hiszen azt kell látnunk, hogy mintegy negyven év elteltével az azonos elvek szerint végrehajtott mérések szerint, gyakorlatilag számottevő eltérés a beszédsebességben nem tapasztalható. Ha azonos történeti időmetszetben a közlés műfaja (versmondás, közönséges társalgás, sportközvetítés) szerint a különbségek nagyságrendértékűek, míg az artikulációs sebesség tekintetében legföljebb néhány százaléknyi, akkor aligha beszélhetünk tempógyorsulásról, persze ismét történeti távlatban (erre l. Szende 1995: 23–6). A változás mindazonáltal nyilvánvaló, csak nem ebben a mutatóban ragadható meg, hanem összetett hatásmechanizmus következménye. Célunk ez utóbbinak az elemzése.

2. A vizsgálatok adatháttere a következő. Az általános normák tartása mellett az adathalmaz összeállításában az alábbi előselektációs elveket alkalmaztuk: az új beszédközlési tendenciákat legelősebben képviselő közlők szerepeljenek az anyagban, ezért esett a választás fiatal, 16 és 40 év közötti életkorú női beszélőkre. Szűrő-stabilizáló kontroll hasson a közlésben, amely tompítja az egyedi jellemzők torzító hatását és a zavaró elkanyarodásokat a megszokottól, mint amilyen például a zabolátlan érzelmkitörés. Nem folytatódtunk a hagyományos tesztmódszerekhez (rákérdezés, szöfelidézetés stb.) ismét csak a természetes szövegközlés valóságosságának megőrzése végett, és azért, hogy a résztendenciák súlya, hatóereje felmérhető, de legalábbis becsülhető legyen.

Valószínűnek tartottuk, hogy a tárgyalt tendenciák – legalább részben – univerzális fonetikai beszédszervezési adottságokat képviselnek. Ezt illusztrálja egy véletlenül adódott, több mint anekdotikusan érdekes, angol beszélt nyelvi párhuzam. David Beeson (58, fizikus és kultúrtörténész, angol anyanyelvű, francia, német, olasz nyelvtudással) olasz barátja német nyelven felidézett angol dialógusokról: „Te olyan 'lyukasán' [löcherig], helyesen: 'hézagosan, kihagyásokkal' [lückenhaft] beszélsz angolul”. A benyomásról Mr. Beeson magyarázata: „A *Kenrt Street*, a *Kenston Street* és a *Kensington Street* teljesen egyformán hangzik.” A jelenség mélyebb elemzése azonban ennél összetettebb képet mutat. Spontán lezser beszédben kezdő fokon ezek nem teljesen azonos hangalakú formációk, hanem csak a lenizáció erősségi skálájának legmagasabb pontján jelennek meg. Kialakulásuk a következő lépések egymásutánjában rekonstruálható. Nézzük a leghosszabb utca- nevet, amely egyszersmind a leghosszabb utat járja be a lenizációban a végpontig.

1. Teljesül az alábbi szegmentális fonológiai feltétel: nem szókezdő helyzetben, zöngés környezetben /t/ realizációja [ʔ].

2. A folyamatok így írhatók le:

(i) Nem első szótagi V [magánhangzó] nazális C [mássalhangzó] előtt kiesik, egyidejűleg a nazális C (nyújtással) adja a szótagmagot, így [kɛnstn:]; és megint csak egyidejűleg

(ii) rezsilabifikáció (valójában szótagstruktúra-átrendezés) megy végbe, vagyis a /t/-t realizáló [ʔ] szótaghatárjelzést alkot, ennek eredményeként [kɛns | ʔn:] formációnak kell létrejönnie.

(iii) Kettőnél több szótagú szóalakban az (i–ii) alatti folyamatok ismétlődhetnek, és ennek megfelelően kézenfekvő módon [kɛns | ʔn: | ʔn:] köztes státusú realizációt feltételezhetünk.

(iv) A (iii) teljesülésével, de szintén egyidejűleg a középső helyzetű szótag kiesése következik be, és létrejöhet ismét a [kɛns | ʔn:] forma, amennyiben kontrasztív kiemelés [foregrounding] nem lép fel, amellyel viszont visszaáll a (ii) alatt jelzett alakzat.

3. A (iv)-nek megfelelőhöz hasonló jelenségek a magyarban is megvannak, legalábbis bizonyos elemei felismerhetők a Horger-törvényben, illetve a Losonczi-törvényben. Hangsúlyozandó, hogy a magyar és az angol sem származásában, sem tipológiailag nem rokon nyelv.

Ilyesfajta tartalmú kutatások a lezser beszédre vonatkozóan előnyöket hoznak a tágabb értelemben vett valóságfeltárás/megismerés bővítésén kívül is. Közülük feltétlenül említést érdemelnek a következők. Hipotéziseket állíthatunk fel arra nézve, hogy az egyes szegmentumok artikulációs-akusztikai összetevőinek (nyelvállásfok, labialitás, nazalitás stb.) egymáshoz viszonyítva mekkora szerepe van a szegmentum azonosításában. Más szóval: elérhetjük a megkülönböztető jegyek hatáshierarchiájának súlyozott rendbe állítását, ha meg tudjuk mondani, hogy lazításban közülük melyik a maradandóbb, melyik marad el többször és előbb. Sőt, ha az e téren tapasztaltakat rávetítjük a nyelvtörténet idősíkjára, a hangtörténeti változások folyamatainak fonetikai hátterét is megbízhatóbb rálátással tudjuk feltárni. De látunk gyakorlatiasabb hozadékot is. Mára az információtechnológia fajsúlyos területévé vált az automatikus beszédfelismerés kérdésének minél eredményesebb megoldása. A szakember nyilvánvalóan nem elégedhet meg azzal, hogy archaikus kiejtésben deklamált szövegeket tudjon értelmezve leírni, hanem éppen olyan beszédközleményeket is kezelnie kell, amelyek bővelkednek a ma terjedő tendenciák lenyomataiban. Ezekről pedig a nyelvészetnek, elsődlegesen a fonetikának kell számot adnia. A természetes köznapi beszéd rejtjeleinek megfejtése ad alapot a nélkülözhetetlen (a)programok megszerkesztéséhez.

3. Az összképbe álló tendenciák leírását aligha kezdhethetjük mással, mint annak megállapításával, hogy azok szervesen össze is tartoznak a palettán. Lazábban-szorosabban függenek egymástól, jobbra kölcsönösen feltételezik egymás megjelenését, ennél fogva különválasztásuk az ismertetésben nem egyéb, mint elkerülhetetlen módszertani kényszer. Tehát a nyelvi szintekre való tagolással rendezzük fajtáikat.

1. A fonémaértékű szegmentumok szintjén a magánhangzó-rendszer artikulációs tartalmának, tehát a szájüregi konfigurációjuk eltolódása dokumentálható a leglátványosabban. Az egyes szegmentumok ejtésének változása történetileg nem azonos időben indult. Az eredetileg kétségtelenül hátsó képzésű *á* mediálissá válása a hangrögzítés legelső emlékeiben is felfedezhető (így Kossuth beszédében is), míg a labiális V-k delabializálódása nyilvánvalóan sokkal rövidebb múltra tekint vissza. Ez utóbbi ráadásul szoros párhuzamban fut a bilabiális C-k sorsának alakulásával, jeleként annak, hogy a változások sorai egymásba fonódnak.

(i) Az *á* artikulációs jegyei megváltoznak: határozottan elől képzetté és középső nyelvállásúvá válnak. A fonológus – egyszerűsített formában – a folyamatot ilyen szabállyal írhatja le:

$$V(:) [-\text{elől}, +\text{alsó}] \rightarrow V [+ \text{elől}, -\text{alsó}]$$

ahol V az *á* szimbóluma.

(ii) A V-kre általában meghatározó a képzési hely előrébb hozása, egyébként a delabializálódással együtt. A jelenséget azonban *á* esetében sem tudjuk hitelesen fonológiai szabályként ábrázolni. Az eltolódás ugyanis fokozati jellegű, a szabály pedig diszkrét jegyek cseréjét fejezné ki. Emellett: nem jósolható, hogy a folyamat környezettől függetlenül is lefut-e. Végül: lehet, hogy a módosulás nem kis mértékben a beszélő egyedi beszédstílusától (is) függ.

Megjegyzendő, hogy az *á* előrehúzása nem változtatja meg a toldalékolás hangrendjét. Ugyanaz a helyzet, mint az *i/í*-vel, vö. *írnak*, míg *szívnek*.

(ii) A labiális V-k kerekítettsége és az ajkak elöretolódásának mértéke csökken, és számottevően tompítja a labiális/illabiális szembenállást, más éles kontrasztnak nem adva helyet. Az *ö e* felé hajlik el, az *ű í* irányában mozdul el, és így tovább. Ezzel a jelentésselkülönítés legmegbízhatóbb forrása a lexikai információ lesz, ha homonímia keletkezne.

2. A mássalhangzók körében drámaibb az összkép.

(i) Feltűnik a „selypség” terjedése, amely a szibilánsokat érinti, rövidre fogva:  $s \rightarrow sz, zs \rightarrow z$ . A látszattal ellentétben itt az ejtés mód egyszerűsítése az indíték. A *s, zs* esetében a nyelv oldalsó szegélyeit kisebb felületű érintéssel visszük fel az alveolumra, azaz a nyelvtest alakjának beszabályozása bonyolultabb tervezésű. A *sz* és *z* képzések a nyelv predorzális-dorzális szakasza szélesebb felülettel éri el az alveopalatális mezőt, az érintési felület szórtaabb, kevésbé jól definiált, ez durvább beidegzés következménye, és ennél fogva a hangátmenetek is kevésbé váltásszerűek. Mint-hogy a beszabályozás szigorának enyhítése a *sz* és *z* oldalán végeredményben tehermentesítést jelent, a változtatás ezen a helyen közvetve rádolgozik a beszédsebesség lehetséges növelésére.

(ii) Rendszeresen palatalizáció lép fel néhány C-ben. Figyeljük meg, hogy ezeket nem fogja egy csoportba semmilyen fő osztályozási jegy. A palatalizálódás magyarázatára tehát majd tartalma szerint valójában általános ejtésfiziológiai okmegjelölést kell találnunk. A palatalizálódásba bevonódó szegmentumok: *l, s, sz*. Nem tapasztaljuk ezzel szemben, hogy a *c* és *cs* belekerülne ebbe a körbe, mint várhatnánk. Hogy ezek az affrikáták immunitást tanúsítanak a palatalizálódással szemben, annak magyarázatát abban látjuk, hogy artikulációs finomszabályozásuk (a középső képzési szakasz záruló-nyitódó részének pontos beállítása) igen kényes részművelet. Olyannyira, hogy nem teszi lehetővé újabb artikulációs tényező felvételét az ejtésfolyamatba. Ilyen nehézségek a *l, s, sz* esetében viszont nem állnak fenn.

A selypítéssel kapcsolatban azzal érveltünk, hogy ott a nyelvtest síkba hozása áll a háttérben mint egyszerűsítő eljárás. Most azonban azt látjuk, hogy a palatalizációban mintha ennek az ellenkezője történe, hiszen a palatális elemmel való kiegészítés éppen komplikáltabbá tenné az *e* részhalmozba eső szegmentumok realizációját. Nem így van. A palatalizálódás csupán másodlagos velejárolja annak, hogy a feszítőerő moderálása, amely a lazítás legmarkánsabb jellemzője, végső soron az energiaráfordítás mérséklését jelenti. A módosítás azután automatikusan hozza magával egy redukált *j* elem megjelenését a szegmentum ejtésének utolsó szakaszában. Merthogy ha nem tartjuk ki az átmenetig a definitív artikulációs mintát, olyan neutrális artikulációs szakaszt kapunk, amely önmagában és jellegében a *j* ejtéseketletét ismétli, persze kicsiben. Most tehát nem szabályozási kérdésről van szó.

(iii) A *l, r, n, m*, (*b*) zárkomponenseinek lazítása (*g*-vel ugyanez ritkán szintúgy megtörténik, *k*-nál azonban nem lép fel, l. még 2 [ii]-t). Ez a változás a legengedelmesebben követi André Martinet-nak a fonetikai változások gazdaságossági elveire vonatkozó normáit. Egy, a zárelem gyengítését eredményező ejtés-változás egyfelől kiiktat egy programozási lépést, másrészt pedig a beszéd-szervek akciópotenciálját is számottevően tehermentesíti. Univerzális folyamattal van dolgunk, amely sok eltérő nyelvben adatható, sőt történetileg egy nyelvben is akár ismétlődhet, lásd a magyart illetően a finnugor szókezdő *p*- és a mai *f*- szabályos megfelelését (*fej, fa* stb.). Itt felsorolt szegmentumaink közül így lesz szóvégi labiális V után *l*-ből egyszerűen zárelem nélküli bilabiális zöngés réshang vagy előrehaladottabb fokon approximáns, mellesleg bizonyára egy „dark [hátsó szájiuregi képzésű] *l*” fokozaton kereszttülhaladva (párhuzamként l. az angol köznyelvi ejtés alakulását, de utalhatunk arra is, hogy a latin *lepus/leporis*ból a románban (*i*)*epure* lett). A *r*-re áttérve, két dolgot kell megállapítanunk. Záreleme kétségtelenül lazul, és többnyire „flap”, azaz úgynevezett legyintőhangként felszínződik. Minden további nélkül belátható, hogy megint – képletesen szólva – az energiatakarékosság elve érvényesült. Még fajsúlyosabb a másik, az igazi váltás. A *r* az egyetlen mássalhangzónk, amelynek artikulációs programozása egy teljesen mechanikus tényező

használatát írja elő: a pergetés valójában abból áll, hogy az apexet nekifeszítjük a szájpadlásnak, majd a szájüregben levő levegő áramoltatásával lepatintjuk a keményszájpadlás érintkezési pontjáról, ezzel az érintkezés utáni szakasz alakulását a newtoni erő-ellenerő tételére bízunk. Ebben az értelemben a *r* képzésmechanizmusa végeredményben belesimul a többi C programozási sémájába. Ismét megemlíjtük, hogy ez a változás nem ismeretlen más nyelvben sem. Az amerikai angolban mindennapos a „flap”, lásd *Cap[i]flap[ol]*, csak itt a kiindulás az intervokális *-t*.

Könnyebb dolgunk van a *n*-vel. Nazalizásán kívül elvesztheti akár valamennyi képzésjegyét, és ennek nyomán a *n*-t a megelőző V-t nazalizáló, kiegészítő szerepű képzésmozanatként látjuk viszont (ahogy ezt a francia nyelvtörténetből is ismerjük, vö. latin *unus/unum* → *un*).

A *m* és elvétve a *b* is átesik a zárelem feloldásán V előtt, különösképpen gyakran intervokális pozícióban. Itt újra látnunk kell, hogy olyan torzítási változat bukkan fel, amely alapul szolgál a beszédsebesség alkalmi fokozásához. Hangtörténeti változásokban hasonló irányú folyamatok ugyancsak felismerhetők a törökben, a magyarban vagy az újlatin nyelvekben egyaránt.

A beszédsszekvencia (szóalak, szószerkezet, frázis) nem szegmentumok leltári sorozata, hanem többváltozós függvény megoldása a beszédképzésben. A beszédképzés mechanizmusának megértéséhez annak tervezését kell világosan látnunk.

Olyan műveleti központú (procedurális) megközelítést kell megszerkesztenünk, amely egyszerre érvényesíti a hangtan mindegyik klasszikus szempontját. Az adatokból kiinduló keresés vezet el a „globális programozás” elvének a megfogalmazásához. Az elképzelés központi gondolata az, hogy amikor beszélünk, a fonológiai mintázatban foglalt információk előhívásának két, egymásra épülő műveleti szintje dolgozik: (i) a globális előhívás szintje, amelyben a fonológiai programozás a finomszabályozás által tartalmazott információk állományához viszonyítva csak a szótagszámot, a szóhatárokat, a hangsúlymintákat, a fonotaktikai elrendezést hívja elő, illetőleg a felhasználandó megkülönböztető jegyeket, amelyeknek sorrendezéséről azonban csak kitüntetett pozíciókra (a szóhatárokon lévő szótagokra) vonatkozóan rendelkezik; (ii) a finomprogramozás szintje, ahol a programozás az előbb már a közlemény egészére egyszerre aktivált jegyek tagolási pozíciókénti rendezésére vonatkozó információkat hívja elő. A nem kitüntetett pozíciók itt kapják meg teljes jegyspecifikációjukat. (i) kiindulása (ii)-nek, amely pedig a fonetikai kivitelezés tervét alkotja. (Ezekre I. Szende 1997: 153–63 és 2005.)

3. A szekvenciaszervezésben mutatkozó távolodás a klasszikus normától ismét kétarcú jelenségkör. Vannak olyan változatai, amelyek nagy hatású hangtörténeti események újraéledésének tűnnek fel, másoknak viszont nem találjuk ilyen párhuzamait a régiségben. A kettősségnek egyszerű magyarázata van. A Csipkerózsika-álmukból ébredt tendenciák elementáris és sok nyelvre kiterjedően egyetemes folyamat típusoknak felelnek meg, mint a szótagkivetés bizonyos változatai. Velük szemben a jelen innovációi a több száz évvel ezelőtti nyelv- és beszédrendszerétől számottevően eltérő elem- és szabálystruktúra hálózatában fogannak meg, ilyen például a „dark *l*” felbukkanása (l. 3. pont 2. alpont [iii]). Csakugyan olyan két szabályfajta vegyüléséről van szó, amelyek az egyedi esetekben szimbiózisban egyesülnek. Különválasztásuk elméleti szükségét mindazonáltal nagyon erős érv támasztja alá: az univerzális („perzisztens”) szabályok a nyelvek hangtörténetében állandóan jelen vannak, míg a többi nem (l. erre és rendszerbe foglalásukra legújabban Cser 2009: 119 kk.). De erőviszonyukat a szinkroniában is kitapinthatjuk. Afázisások, tehát a beszédserültek egy jelentős csoportjának az artikulációjában az univerzális szabályok rendre eltakarítják az útból a környezet-függő igazodási szabályokat (vö. Szépe 2000: 145–7).

(i) A fonématorlés leggyakoribb áldozatai mássalhangzók. Mindegyikük helyzetfüggő és szokásosan környezetfüggő. Ezért van itt a rendszerhelyük. A fonématorlés érvényesülésének legnépesebb tartománya a zengőhangok (szonoránsok, így a *j*, *l*, *r*, mint *kivá[:]* *tottam*, *elha[:]* *tott*) állománya. Idetartoznának még a nazális C-k is, ám a változás ezeket nem érinti, ez utóbbiak csak lazítódnak. De bizonyos dialógushelyzetekben a nazális C eltűnésére is találunk példát. Így a heves cáfolatban a *nem, nem, nem* helyén *ne-ne-nem[:]* hallható. A torzítás hátterében viszont pragmatikai



okok húzódnak meg, és ez a körülmény mindenképpen elkülöníti a jelenséget az egyszerű fonématorlás típusától. Megjegyzés: az ősmagyarban működött denazalizálási tendencia (l. *dob*), de a mai kor magyarja erre már egyáltalán nem emlékszik.

A V-k törlése magasabb szintű egységeken (szótagon, szóalakon) érvényesülő folyamatok következménye, és mindig a szótagok összetételének, esetleg számának változásával jár együtt. Ez utóbbi vonatkozásában némelykor meglehetősen zavarba ejtő kettősség mutatkozhat: a megféléés ambivalens. A kiejtés valamilyen mértékben megőrzi az alapalak szerinti magánhangzót, de artikulációs kifejtettsége a környezet további V-ihez viszonyítva lehet olyan gyenge, hogy a két egymást követő V-t egynek halljuk ott is, ahol a szó fonológiai reprezentációja különálló V-kezt ír elő. Ilyenkor az appercepció helyreállító művelettel rekonstruálja a szótári alakot. (Figyeljünk fel azonban arra, hogy az iskolázatlan közlő fonológiai alapalkként hiányos képletet vehet alapul, mint amikor *higéniát* mond a normatív *higiénia* helyett. Ilyenkor értelemszerűen nem V-törlés következik be.)

(ii) A szótagkivetés egészen mindennapos. A második és az utolsó előtti (?) nyílt szótag szakaszára terjed ki, nemegyszer kölcsönviszonyban a környező C-vel: az intervokális *h* ilyenkor mindig törlődik, és ez szótagösszevonást eredményez (vö. 1 [iv] pont). Minél erőteljesebb a C artikulációs beidegzése, annál ellenállóbb az adott C. Nagyon markáns a különbség a mássalhangzók csoportjai között: a *g* leépül, a *k* azonban nem.

Elemisméltéses szótagsor (pl. azonos V-vel) hajlamosít az egyik (?több) szótag kivetésére, ám most a Horger-törvénytől eltérően szóhatáron túl is. Az intervokális *h*, *g* törlési folyamatának közbülső állomásai vannak. A megelőző és a követő V összekapcsolódásánál szétválasztás van jelzve. A második (ismélt) V intenzitásemelést kap, például *vehemens* → [ve|emenS].

(iii) A „hanyag, lezser” beszédműfajban, amikor lazítottabb a közlés, a zöngétlen szegmentumok mellett álló [+zöng] C-k növekvő mértékben gyengülnek. Tömeges előfordulás esetén az effajta gyengülés oda vezet, hogy a beszédprodukción hangzósság tekintetében szegényedik, a zörejösszetevők részaránya pedig viszonylag nagyobb lesz. A fejlemény egyszersmind azzal jár, hogy szűkül, fakul a [+zöng] C-k ejtészváltozatainak a skálája. A beszéd összhangzattanában ezzel tektonikus eltolódás áll be: még szembetűnőbbé, élesebbé válik a [-zöng] C-k és a V-k hangzóssági kontrasztja a teljes közlésben. Más megfogalmazásban: a hangzósság tekintetében a variánsrendszer kevésbé árnyalt (szemben az időtartami és a dinamikai viszonyokkal, amelyek szélesebb skálán veszik fel aktuális értékeiket).

4. A szupraszegmentális sík a legkiszolgáltatottabb sávja mai beszédmodorunk szerveződési mintáinak. A változás szinte olyan mélyreható, mint a kései őmagyar és a középmagyar határán, a 14. század vége táján. Említettük már, milyen élesek az érzelmi reakciók a kulturált idők részéről a mai (nagyvárosi) fiatalok beszédhasználatával kapcsolatban. Ez a beszédhasználati szint az ellenérzések fő forráshelye. Amennyivel itt szembetűnőbbek a változások, annyival könnyebben is definiálhatók.

(i) Az átlagosnál magasabb alaphang-beállítás emeli az indulati érzelmek jelátvitelének hatékonyságát, végső következményében a közlőtársak befogadási-részvételi mozgósítására apellál. A hangteljesítmény növelése ugyanilyen hatású.

(ii) Az artikulációs bázis laza/feszített beszabályozásának nagymérvű ingadozása akár egy frázison belül is előfordul. A feszítettség javítja az akusztikai jelátvitel hatékonyságát: a felhangok, amelyekből a formások szerveződnek, élesebben körülhatároltak, nem elmosódottak, mint a laza rezonátorfalak esetében. A két bázisállapot váltogatása a tartalmilag lényeges, és a közömbös részeket élesebb szembéállítására is eredményesen felhasználható.

(iii) Amikor az időskorú, kulturált hallgató a szóban forgó beszédműfajt „kapkodónak” minősíti, megfigyelését – nyilván tudatoltes szinten – az időtartami eloszlásviszonyokra alapozza, leginkább a szótagi időtartamok egyenlőtlen eloszlására. A fiatal közlő hol „hadar”, hol „nyújt” egy szakaszon belül – tegyük hozzá, a szakasz végén túlnyomórészt csak nyújtás mutatkozik. A változás nyelvtipológiai jelentőségű. A nyelveket ugyanis aszerint is felosztják, hogy artikulációs

időprogramozásuk milyen természetű. Vannak nyelvek, amelyeknek az időprogramozása azon alapszik, hogy az egymást követő szótagok időtartama azonos hosszúságú legyen, a szótagok szegmentumszámától függetlenül. Ezek az úgynevezett „syllable-timed” időzítési tervezésű nyelvek, mint a francia. Velük szemben vannak olyanok, amelyek a két hangsúly közötti szakaszokat egyenlítik ki lehetségesen azonos hosszúságúra, vagyis „stress-timed” időzítéssel dolgoznak, mint az angol. Jó valószínűséggel feltehetjük, hogy az itt említett tendencia az átállást jelzi előre, és akkor – klasszikusaink bánatára – T. S. Elliot vagy Ingeborg Bachman verseit nem lehet időmértékes fordításban magyarítani.

(iv) Közvetlenül az iménti ponthoz csatlakozik egy rokon beszédtevéző alakulása. Eredetében ez voltaképp nem korszakfüggő, csak gyakoribbá és markánsabbá vált. Nevezetesen: a frázis hangzó részének felgyorsítása mellett nyújtott szüneteket észlelünk, és ahogy a fonetikában kevésbé jártas mondaná: a közlő egyszer „hadar”, majd elhúzva „szünetel”.

4. Kérdésünk most már az, felfedezhetünk-e a hangtani magyarázatok mögött olyan készleteteket, amelyek a tendenciák okaiként fogalmazhatók meg. Kézenfekvő, hogy a közlőre és társadalmi környezetére kell gondolnunk, közelebbről a beszélő személyre és azokra az elvárásokra, amelyeket a környezet vele szemben támaszt, illetve amelyekről úgy véli, hogy azoknak meg kell felelnie. Először is Augustinus (4. sz.) szavai idéződnek fel: a hang összefügg a lélekkel. Ismét indokolt egy megszorítás: a beszédviselkedés mintájának indítéka, epicentruma a szubperszonális személyiségrétegben lokalizálható, nem csak úgy a „lélekben” általában. Az ősi összetartozás szívóereje ma társadalmi kényszerekben ölt testet. A fiatal közlő szociális célja a beszédstratégiában a vélt szerephez igazított azonosulás, a pozícionyerés és -megerősítés mint végső soron önvédelmi stratégia. Az elemzésnek ezen a ponton azonban már át kell adnia a témát hivatott individuál- és szociálpszichológusoknak. Ami pedig a nyelvészre tartozik: itt az ideje annak, hogy a fonetikai kutatások nagyobb figyelmet fordítsanak az említett jelenségekre, amelyek belátható távlatban nyelvtörténeti léptékű változások forrásai.

## SZAKIRODALOM

- Cser András 2009. A hangváltozások osztályozásához [On the classification of sound changes]. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 115–31.
- Szende Tamás 1995. *A beszéd hangszerelése*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 13. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szende Tamás 1997. *Alapalak és lazítási folyamatok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szépe Judit 2000. *Fonémikus parafáziák magyar anyanyelvű afáziások közlésfolyamataiban*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Nyelvészeti Intézetének Kiadványai, 2. Piliscsaba.

*Szende Tamás*

ny. tanszékvezető egyetemi tanár  
Pázmány Péter Katolikus Egyetem  
tudományos tanácsadó  
MTA Nyelvtudományi Intézet

## Az alakzatok és a szóképek magyar elnevezéseihez

Szathmári István a Magyar Nyelvőr legutóbbi számában Révai Miklós alakzat- és szóképterminuszairól írt *Hogyan alapozta meg Révai Miklós az alakzatok magyar elnevezésrendszerét?* címen (134: 412–21). Nagyon fontos témát hozott a felszínre: a magyar műszavak kérdését. Tanulmányában nemcsak Révai magyarításairól van szó (példáiban idéz is régi retorikusokat), hanem általában a retorikai szakszavak magyarításáról, sőt közvetve bármely szaknyelv magyar szóhasználatáról. Azt hiszem, ennek a folyóiratnak a hasábjain nem szükséges különösebben bizonygatni, hogy a szaknyelv magyar volta mennyire alapvető – mondhatnánk: létszükséglet – egy nemzeti nyelv fejlettsége, csiszoltsága, igényessége szempontjából. Életkérdés.

De egyéb erős érvünk is van. Szathmári István ezt hangsúlyozza: „Ismeretes, hogy a megnevezés, a névadás általában is mennyire fontos. A szaknyelvek, a műnyelvek esetében pedig a megnevezést jelenti. A szakszó, a műszó vagy a terminus technicus ugyanis egy-egy tudomány(ág) pontosan meghatározott kategóriáinak, fogalmaink egyértelmű és állandó jellegű megnevezése. Az ilyen megnevezéseknek tehát világos szerkezetűnek, érthetőnek és lehetőség szerint rövidnek kell lennie” (413). Nem egyszerű ezeknek a követelményeknek megfelelni, és ez látszik is a sokféle próbálkózson: aránylag kevés maradt fenn az idő rostáján, Révai alakzatműszavai közül tíz (420).

Szathmári István tanulmányát fontosnak tartom, és szeretnék csatlakozni megállapításaihoz. Ebben a közleményben arról kívánok beszámolni, hogy a *Retorikai lexikonban* (Kalligram, 2010) milyen magyar terminusokat vezettünk be. Természetesen csak a szóképek és az alakzatok elnevezéseit közlöm, kevesebbet, mint amennyi az *Alakzatlexikonban* található, a Retorikai lexikonban ugyanis sok egyébről is szó van.

A Retorikai lexikon főszerkesztője, Adamik Tamás ezt írja az Előszóban: „Mivel a retorikának Magyarországon is nagy hagyományai vannak, és bizonyos szakterminuszok magyar megfelelői is meghonosodtak már, ennek a folyamatnak az elősegítésére, bizonyos mértékben előnyben részesítettük a magyar szakszavakat az idegenekkel szemben, pl. *alakzat, szóalakzat, gondolat-alakzat, szókép, költői kérdés, törvényszéki beszéd, tanácsadó beszéd, bemutató beszéd, körmondat, tagmondat, íz* stb. Az egyes szócikkekben tehát az adott retorikai fogalom magyar nevét közöljük a címszóban, ha a szóban forgó fogalomnak van magyar megfelelője; zárójelben azonban megadjuk görög és latin eredetijét is, hogy egyértelmű legyen, miről van szó, de keresztutalások is segítik a tájékozódást” (8).

A Retorikai lexikonban tehát törekedtünk arra, hogy magyar terminusokat használjunk. Eljárásunk fenti indokolásához még kettőt fűznék: 1. Ha már Révai kétszáz évvel ezelőtt magyar terminusokat igyekezett használni, akkor ezt mi is megtehetjük (tehát nekünk is Révai példája volt a mértékadó). 2. Manapság kétszeresen indokolt a magyar terminusok használata, mivel az emberek nemigen tudnak már latinul, görögül még kevésbé. Mindnyájan tapasztalhattuk a vizsgákon, hogy tanítványaink mennyire kiforgatják a görög és a latin elnevezéseket, hiszen nem értik őket.

Minden nemzet törekedett saját terminológiájára megteremtésére. A rómaiak is igyekeztek a latin terminusokat megalkotni, olykor több megoldást is produkáltak, míg végül egyik-másik állandósult. Magára az *alakzat* terminusra is több megoldás született, míg végül a *figura* vált terminus technicusszá. Nagyon kevés esetben látunk a latin forrásokban csak görög terminust, ilyen például a *syncope*. Az európai népek latinul írt retorikákat használták, egészen a 16. századig, a nemzeti nyelvek megerősödéséig. Ekkor születnek meg az anyanyelvi retorikák anyanyelvi terminusokkal. Az angol George Puttenham 1589-ben publikált *The Arte of English Poesie* (Az angol költészet művészet) című műve angol terminuszairól híres, amelyeket mindmáig idéznek a szakmunkák. A fenti példák alapján azt mondhatjuk, hogy Révai is helyesen járt el, amikor a görög és a latin szakszavakat magyarítani kívánta.

Az alábbiakban közlöm tehát a Retorikai lexikon alakzat- és szóképelnevezéseit. A meggyökeresedett elnevezéseken nem változtattunk, ilyenek a *metafora*, a *metonímia* stb. Ezeket a nyelv-

használat állandósította más nyelvekben is. Néhány idegen, főleg görög terminuson nem akartunk változtatni, ilyenek az *aphaireszisz*, az *apokopé* stb., mert sajátos és ritkán előforduló műszavak. Az esetek többségében viszont magyar terminusokat alkalmaztunk, illetve alkottunk, ilyenek például az *áldialógus*, az *átfogás*, az *esdeklés* és sok egyéb.

Felvetődik a terminusok helyesírásának kérdése. A görög terminusokat az akadémiai helyesírás szerint közöltük, elhagytuk tehát a latinos, valamint a latinból magyarosított formákat. Ha már egyszer az Akadémia szabályozta a görög szavak átírását, illő volna ezt alkalmazni és ehhez igazodni.

Az alábbi listán feltüntettem az illető stíluseszköz minősítését, ezt most hosszabban nem indokolnám, a lényege az, hogy a retorikában régóta alkalmazott szó- és gondolatalakzat-felosztást alkalmazzuk (a szó- és gondolatalakzatok használatára l. a Retorikai lexikon megfelelő cikkeit, valamint Adamik Tamás: Az alakzatok és a szóképek osztályozásáról. In: *A szónoki beszéd kidolgozása*. Budapest, Trezor, 2004, 43–69). A rövidítések: t = trópus, sz = szóalakzat, g = gondolatalakzat.

alakzat – gör. *szkhéma*, lat. *exornatio, conformatio, lumen, figura*

áldialógus – gör. *hüophora*, lat. *subiectio* (g)

allegória – gör. *allégoria* (t)

annominatio – gör. *paronomaszia*, lat. *annominatio (adnominatio)* (sz)

aphaireszisz – gör. *aphaireszisz*, lat. *detractio*, m. *elvétel* (sz)

apokopé – gör. *apokopé* 'levágás', lat. *apocope* (sz)

átfogás – gör. *szüllépszisz*, lat. *conceptio* (sz)

átkarolás – gör. *szümploké*, lat. *complexio* (sz)

átlépés – gör. *hüperbaton*, lat. *transgressio* (sz)

átvezetés – gör. *antimetatheszisz*, lat. *traductio* (sz)

beszéltetés – gör. *éthopoiia*, lat. *allocutio, sermocinatio*, m. 'erkölcsrajz', ill. 'megszóllaltatás', 'beszéltetés' (g)

betűrim – *alliteráció* (15. sz.-i műszó), lat. *ad + littera* 'betűhozzáadás'

célzás<sup>1</sup> – lat. *allusio* 'rájátszás, tréfás célzás, utalás' (sz)

célzás<sup>2</sup> – lat. *allusio* 'játszva közeledés, rájátszás, tréfás célzás' (g) tkp. célozgatás, sejtetés

eléhelyezés – gör. *prosztheszisz, protheszisz*, lat. *prosthesis, prothesis, appositio*

elfordulás – gör. *aposztróphé*, lat. *aversio* (g)

elkülönbítés – gör. *szünonimia, diezeugmenon, hüpozeuxisz*, lat. *disiunctio* (sz)

ellentét – gör. *antitheszisz, antitheton*, lat. *contrapositum, contentio* (sz)

előismétlés – gör. *anaphora*, lat. *repetitio* (sz)

előkészítés – gör. *proparaszkeué, prokataszkeué*, lat. *praeparatio, praemunitio*, m. 'előre figyelemzetetés' (g)

engedmény – gör. *epitropé, paromologia, szüinkhorészisz*, lat. *cocessio, confessio, suffessio*, m. 'engedmény, kedvezés' (g)

enyelgés – tkp. az irónia fajtája (t), találó Zlinszky „szerető gombaság” kifejezése

epanaphora – gör. *epanaphora* (sz)

epanasztróphé – gör. *epanasztróphé* (sz)

epibolé – gör. *epibolé* 'rávetés' (sz)

epizeuxisz – gör. *epizeuxisz* 'hozzákötés', 'hozzákapcsolás', lat. *epizeuxis, conduplicatio* (sz)

értelmező ismétlés – gör. *epanodosz*, lat. *regressio* 'visszalépés' (sz)

érvkölsönzés – gör. *szünoikeiószisz*, lat. *conciliatio*, m. 'összeállítás', 'kibékítés', 'megnyerés' (g)

esdeklés – gör. *deészisz*, lat. *obsecratio, obtestatio*, m. 'kérés', 'esedezés', 'könyörgés', 'rimáncodás' (g)

esethalmozás – gör. *polüptóton* 'sok eset', lat. *ex pluribus casibus* (sz)

- felcserélés – gör. *enallagé, exallagé, hüpallagé*, lat. *mutatio* (sz)
- felkiáltás – gör. *ekphónészis*, lat. *exclamatio* (g)
- felsorolás – lat. *enumeratio* (sz)
- felsorolás elválasztással – gör. *szünathroiszosz*, lat. *distributio* (sz)
- finomítás – lat. *expolitio, commoratio*, m. 'kisimítás', 'kicsiszolás', 'finomítás', ill. 'elidőzés' (g)
- fokozás – gör. *klimax, epiploké*, lat. *ascensus, catena, gradatio* (sz)
- fokozás lefelé – gör. *antiklimax*, lat. *gradatio* (sz)
- fokozó ismétlés – gör. *epiploké*, lat. *gradatio* (sz)
- grafémaalakzat – a terminus Heinrich Plett-től származik
- grammatikai alakzat – a terminus *Quintilianustól* származik
- halmozás – gör. *diallagé, szünathroiszosz*, lat. *frequentatio, congeries, consummatio* (sz)
- hangbetoldás – gör. *epentheszis*, lat. *epenthesis* (sz)
- hasonlat – gör. *eikón, parabolé*, lat. *imago, similitudo* (g)
- helyesbítés<sup>1</sup> – gör. *epanorthószisz, diorthószisz*, lat. *correctio*, m. 'javítás', 'helyesbítés' (g)
- helyesbítés<sup>2</sup> – gör. *epanorthószisz, epidorthószisz*, lat. *correctio* (sz)
- hozzáillesztés – gör. *proszapodoszisz*, lat. *subnexio*, m. 'alákötés', hozzáfűzés 'hozzáillesztés' (g)
- hozzákapcsolás – gör. *epezeugmenon*, lat. *adiunctio* (sz)
- hozzákapcsoló indoklás – gör. *proszapodoszisz*, lat. *subnexio* (sz)
- hüpozeugma – gör. *hüpozeugma*, lat. *adiunctio* (sz)
- idősíkváltás – gör. *hüsztterologia, hüsztteron proteron*, lat. *hysterologia* (sz, g)
- ikerítés – gör. *anadiplószisz, epizeuxisz*, lat. *duplicatio, geminatio* (sz)
- irónia – gör. *eiróneia, antiphraszisz*, lat. *ironia, contrarium, dissimulatio, illusio* (t, g)
- ismétlés – gör. *apanalépszisz, palillogia*, lat. *repetitio, iteratio* (sz)
- ismétlés toldalékkal – gör. *parégmenon*, lat. *derivatio* (sz)
- jellemrajz – gör. *éthopoiia, mimészis*, lat. *notatio, imitatio*, m. 'erkölcsrajz', ill. 'utánzás', 'ábrázolás' (g)
- jelzőáttolás – lat. *enallagé adiectivi, hüpallagé adiectivi* (sz)
- képzavar – gör. *katakrézisz*, lat. *abusio*, m. 'helytelen használat' (t)
- keresztszerkezet – gör. *antimetabolé, khiaszosz*, lat. *commutatio* (sz)
- keretes ismétlés – gör. *epanadiplószisz* 'kettőzés', *proszapodoszisz* 'hozzáadás', lat. *reditio* 'viszsaadás' (sz)
- kétérdés – gör. *aporia, diaporészis*, lat. *dubitatio, addubitatio* (g)
- kettőzés – gör. *anadiplószisz*, lat. *reduplicatio* (sz)
- kiemelő szórend – gör. *anasztrophé* 'felfordítás', lat. *inversio, reversio* (sz)
- kihagyás – gör. *elleipszisz*, lat. *detractio* (sz)
- költői kérdés – gör. *erótészis, erótéma*, lat. *interrogatio, quaesitum*, m. 'kérdés', 'kérdő következtetés' (g)
- körülírás – gör. *periphraszisz*, lat. *circumitio, circumlocutio* (t)
- kötőszóhalmozás – gör. *polüsündeton*, lat. *multiugum* (sz)
- kötőszókihagyás – gör. *aszündeton*, lat. *dissolutum, dissolutio, inconnexio* (sz)
- közbeszúrás – gör. *parentheszis*, lat. *interpositio*, m. 'közbevetés', 'betoldás', 'közbeszúrt mondat' (g)
- közölés vagy közrefogás (sz) – a terminus Horváth Jánostól származik
- megelőzés – gör. *prolépszisz, prokatalépszisz*, lat. *anticipatio*, m. 'előre elfoglalás', 'megelőzés', 'előreutalás', 'előkészítés' (g)
- megengedés – gör. *epotropé*, lat. *permissio*, m. 'rábízás', ill. 'megengedés', 'átengedés' (g)
- megkülönböztetés – gör. *diaphora*, lat. *distinctio* (sz)
- megszemélyesítés – gör. *proszópopoiia*, lat. *fictio personae, personificatio* (t)

- mellőzés – gör. *antiphraszisz*, *paraleipszisz*, lat. *praeteritio*, *occultatio*, m. 'mellőzés', ill. 'elrejtés', 'elleplezés' (g)
- mestertrópus – ang. *master trope*
- meszozeugma – gör. *meszozeugma*, lat. *coniunctio* (sz)
- metafora – gör. *metaphora*, lat. *translatio* (t)
- metalépszisz – gör. *metalépszisz* 'megváltoztatás', 'felcserélés', lat. *transsumptio* (t)
- metonímia – gör. *metónímia* 'átnevezés', lat. *denominatio*, *metonymia* (t)
- mondás – gör. *gnómé*, lat. *sententia*, m. 'felismerés', 'gondolat', 'vélemény', 'ítélet' (g)
- nyelvi kép – (t), (alakzat)
- nyomaték – gör. *emphaszisz*, lat. *emphasis*, *significatio*, m. 'visszaverődés', 'tükörkép'; 'látszat', 'megmutatás', 'bizonyítás', 'nyomatékos kijelentés' (t), (g)
- oximoron – gör. *oximóron* 'nagy ostobaság', *szünoikeiósizisz* 'összekapcsolás', lat. *conciliatio* 'összekötés' (sz)
- összefoglaló halmozás – lat. *coacervatio* (sz)
- összehasonlítás – gör. *szünkriszisz*, lat. *comparatio* [*comparatio paratactica*] (g)
- paradoxon – gör. *paradoxon* 'váratlan', 'hihetetlen', tkp. 'látszat ellenére', lat. *admirabile*, *inopinatus* (sz)
- párhuzamosság – gör. *parallélosz* 'egymás mellett lévő', 'párhuzamos', lat. *parallelismus* (sz)
- pontosítás – gör. *paradiasztolé*, lat. *distinctio* (sz)
- prozeugma – gör. *prozeugma*, lat. *adiunctio* (sz)
- ragrím – gör. *homioptóton*, lat. *simile cadens*, *simile casibus* (sz)
- rövidség – gör. *brakhülogia*, *epitrokhaszmosz*, lat. *brevitas*, *percursorio*, m. 'tömörség', 'átfutás', 'futólagos említés' (g)
- szabadosság – gör. *parrészia*, lat. *licentia*, *oratio libera*, m. 'szabad szólás', 'nyíltság', 'őszinteség', 'szabadosság', 'korlátlanság', 'merészség', 'féktelenség' (g)
- szembeállítás – gör. *antitheton*, *antitheszisz*, lat. *contrarium*, *contrapositum*, m. 'ellentét', 'szembeállítás' (g)
- szemléletesség – gör. *enargeia*, lat. *evidentia*, *demonstratio*, m. 'világosság', 'nyilvánvalóság', 'élénkség', ill. 'szemléltetés', 'bemutatás' (g)
- szimbólum – gör. *szümbolon* 'párjához illő tárgy', 'ismertetőjel' (t)
- szinekdoché – gör. *szünekdokhé* 'együttértés', lat. *intellectio* 'megértés', *synecdoche* (t)
- szinesztézia – gör. *szünaisztheszisz* 'együttes észlelés/érzet', ném. *Synästhesie* (t), (20. sz. eleji műszó)
- színlelés – gör. *hüpokriszisz*, lat. *simulatio*, m. 'szerepjátszás', 'színlelés', 'tettetés' (g)
- szinonimahalmozás – gör. *szünathroiszmosz*, lat. *congeries* (sz)
- szócsavar – gör. *antanaklaszisz* 'visszaverődés', *anaklaszisz* 'kanyar', 'csavar', lat. *reflexio* 'csavarás', 'visszaverődés' (sz)
- szóismétlés – gör. *palillogia*, lat. *iteratio*, *conduplicatio* (sz)
- szókép – gör. *troposz*, lat. *exornatio verborum*, *tralatío*, *verborum immutatio*, *tropus*
- szónoki meghatározás – gör. *horiszmosz*, lat. *finitio*, m. 'megszorítás', 'mérskéklés' (g)
- szótoldás – gör. *paragógé* 'valamely szó végének megtoldása' (sz)
- szünkopé – gör. *szünkopé*, lat. *syncope* (sz)
- tagadva állítás – gör. *antiphraszisz*, *litotész* 'egyszerűség', 'állítás tagadás révén', lat. *deminutio* 'kisebbités' (t)
- tagmondat-egyenlőség – gör. *iszokólon*, lat. *compar* (sz)
- tagmondathalmozás – gör. *hüpozeuszisz*, lat. *subiunctio* (sz)
- talány – gör. *ainigma*, lat. *aenigma*, m. *enigma* (t)
- tanakodás – gör. *anakoinószisz*, *koinónia*, lat. *communicatio*, m. 'tanácskozás', 'megbeszélés', 'tanakodás' (g)

töisméltés – lat. *figura etymologica* (sz)  
 toldalékírás – gör. *homoioteleuton*, lat. *similiter desinens, simile determinatione* (sz)  
 tükörisméltés – gör. *antimetabolé*, lat. *commutatio* (sz)  
 túlzás – gör. *hüperbolé*, lat. *superlatio* (t)  
 utóisméltés – gör. *epiphora* 'odavivés', 'hozzáadás', lat. *epiphora, conversio* (sz)  
 vegyítés – gör. *diallagé* (sz)  
 zeugma – gör. *zeugma* 'járom', 'iga', lat. *coniunctio, iniunctum, adiunctio* (sz)

Felvettünk néhány **írói eljárást**, ezeknek több, olykor igen sok megoldásuk lehetséges:

nagyítás és kicsinyítés – gör. *auxészisz kai meiószisz*, lat. *amplificatio et minutio* (részint a feltalálás [*inventio*], részint a kifejezésmód [*elocutio*] eszköze)  
 kicsinyítés – gör. *meiószisz, tapeinószisz*, lat. *minutio*  
 nagyítás – gör. *auxészisz*, lat. *amplificatio*  
 elmés, elmesség – gör. *aszteiosz, aszteiszmosz*, lat. *acutus, acumen*  
 négyes változtatási eljárás – gör. *tettaresz tropoi* vagy *aitiai*, lat. *quadripartita ratio*  
 pleonazmus – gör. *pleonaszmosz* 'fölség', 'bőség', 'szószaporítás', lat. *congeries*  
 tautológia – gör. *tautologia*, lat. *commoratio [una in re], idemloquium* 'ugyanazt mondás'  
 jóhangzás – gör. *euphónia*, lat. *vocalitas*  
 rosszhangzás – gör. *kakophónia*, lat. *structura aspera*  
 rosszsejtetés – gör. *kakemphaton*, lat. *deformitas*  
 kétértelműség – gör. *amphibolia*, lat. *ambiguitas*

Nem állítom, hogy mindegyik elnevezés száz százalékig szerencsés. A nyelvhasználat majd eldönti, melyikük állandósul. Jó volna, ha egyetértés alakulna ki az elnevezéseket illetően, és egyöntetűen használnánk a magyar elnevezéseket. A görög–latin neveket meg lehet melléjük tanulni, kétségkívül segítenek a nemzetközi szakirodalom olvasásában.

A. Jászó Anna  
 egyetemi tanár  
 ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék

## Csinógli

I. A szót leírva először napilapban láttam a következő szövegkörnyezetben: „Sokan tudják, hogy pontosan mit jelentett a szocialista demokrácia, a szocialista erkölcs és a realizmus, amit szocreálként is aposztrofálhatunk. Természetesnek tekinthettük, hogy a demokrácia egyeduralom, az erkölcs korrupció, kisajátítás, hazugság és *csinogli*, ahogy Zalában mondják, a szocreál pedig dilettantizmus” (Kristóf Attila: [mi mit jelent...], *Magyar Nemzet*, 2007. márc. 6., 7). Kristóf Attila villámpostán arról tájékoztattott (2007. március 13-án), hogy Zalaegerszegen élő testvérétől hallotta a szót. Magam nagykanizsai, zalai lévén, a *csinóglit* ismerem, viszont szótárakban, a MNSz.-ben és a MTsz.-ben egyik alakváltozatot sem találtam. A KiskSz., amely Nagykanizsa csaknem máig önálló nyelvújrási részének, Kiskanizsának szókincséből készült, szintén nem tartalmazza.

### 1.2. Fellelhető viszont néhány adat a szó használatára a világhálón.

Hogy befejezzem és lezárjam ezt a Jenő féle ügyet, Jenő szívesen elvette volna a csényei esperes hűgát is, de ott is valami *csinobli* volt, az esperes nem sietett elfogadni Jenő udvarlását (Czeglédy 2003 e.: [gyula.czegledy.hu/cgi-bin/czc/index.cgi?mod=3&id=414&rovat\\_id=7](http://gyula.czegledy.hu/cgi-bin/czc/index.cgi?mod=3&id=414&rovat_id=7) - 52k).

E szövegdarab szerzője néptanító volt, aki 2003. április 24-én halt meg 94 évesen, emlékiratait unokája, dr. Czeglédy Csaba (Szombathelyen alpolgármester 2007-ben) tette a világhálóra. Czeglédy tehát néptanító volt, Nagykanizsán, Vasváron, Szombathelyen, Rábaköváciban és másutt élt. – Ugyancsak zalai vonatkozású adat az alábbi, amelyben az a nagykanizsai jogász használja a szót, aki az országban először leplezte le az ügynevezett kékcédulás választásokat 1947-ben:

Varga mutatja a törvényjavaslatot[,] és kér, hogy nézzem meg, hol van ebben a *csinóbli* (Paizs Ferenc: Két választás Magyarországon. *Pannon Tükör*, 1998/1: 60).

A következő adat is emlékiratból való, egy, a munkások közül kiütköző műveltségű személynek mondja egy bányász:

– Vannak hát [vendégeim], mert tudja[,] öregem[,] „similis simile gaudet” (hasonló, hasonló-nak örül) – és vállára csapott a megrökönyödött öreg bányásznak. – Maga mindég olyan furcsaságokat beszél, valamilyen kacifántos *csinógli* nyelven! [– válaszol a bányásztárs] (Vidos Dénes: *Az a fránya közetnyomás*, [www.termesztvilaga.hu/kulonsz/k982/nyomas.html](http://www.termesztvilaga.hu/kulonsz/k982/nyomas.html) – 26k = *Természet Világa* 1998. II. különszám, 95–6).

Vidos Dénes valójában Dank Viktor budapesti ny. egyetemi tanár, aki (2009. március 11-i személyes közlése szerint) több évtizedet töltött Zalában. Lovászikban, Nagykanizsán hallotta olajipari munkásoktól a *csinóglit* (vö. Vidos 1990). További adatok (a világhálóról 2009. I. 6-án):



Én már sokszor egy típus beugratáson észreveszem, hogy hol a *csinógli*. Lászd amit írtam a szerződés esetről. Ha kíváncsi vagy a szerződésre... (forum.index.hu/Article/showArticle?t=9126975 - 102k)

*csinógli* gyura. Vissza az elejére. Felhasználó profiljának megtekintése · Privát üzenet küldése. IamSly. Pubi Pubi Csatlakozott: Jul 08, 2008 (dota.retech.hu/modules.php?name=Forums&file=viewtopic&p=90688 - 60k -)

Valóságban ilyen soha nincs sztem. Jó persze van, de az online pokerben mindennapos. Sztem itt van a *csinóbli*. De persze lehet igazatok, csak nekem fura. (www.pokerakademia.com/vBulletin/online-poker-termek/2599-pkr-poker-7.html - 65k -)

Látom és itt is szervezés során kiderült néhány *csinóbli*, és ezt finoman mosolygós gáncsoskodásnak nevezném. ITT A fórumokon mindenki sír-rí siratjuk az... (www.szolnok.hu/0100\_hun/1000\_Forumok/post.asp?method=ReplyQuote&REPLY\_ID...ID...ID... - 64k -)

Elvileg van valami letöltő *csinóbli* a Youtube-hoz. Azt hiszem már itt többször tárgyalták. :)). előzmény: csocsi // 2007-10-27 12:14:07 (29848) (www.alfaamore.hu/forum/1571370 - 39k)

*Csinóbli* talán van a dologban, vagy csak egyszerűen olyan módot ismer, amitől teljesen legális. Ha Magyarországon két nap sütné, akkor is homály lenne. (mobilearsenal.com/thread/melyiket\_valasszam\_digitalis\_fenykepezogep/messages\_13251-13300.html - 99k -)

A gépátvételek nálunk is komolyak, sőt itt még az egész versenyen kukkolja a kategóriád, hátha valami *csinóbli* van a verdádon. (forum.sg.hu/listazas.php?id=1106597161&order=timeline&index=2&azonosito=eurotrial - 66k -)

**2.1.** A szó, amennyire a kevés előfordulási adat sejteti, jobbra a Nyugat-Dunántúlon használatos, eredetét mutathatják meg a következők.

A *csinóglinak* és alakváltozatainak szövege német jövevényszavakra emlékeztetnek: *csakli* (← ném. *schachern*), *ferbli* (ném. *Farb*), *kurbli* (← ném. *Kurbel*), *svindli* (← *Schwindel*), *snapszli* (ausztriai ném. *Schnapsen*), *kifli* (← baj.-osztr. *kipfl*), *nokedli* (← baj.-osztr. *nockerl*) ~ nyj. *nyukli* ~ *nyugli* (← baj.-osztr. *nockal*), továbbá: *cetli*, *cucli*, *cvekedli*, *cvikli*, *hecsedli*, *hokedli*, *karmónádi*, *kübli*, *mándli*, *partedli*, *pemzli*, *pracli*, *pucli*, *pukedli* ~ R. *pukli*, *puszedli*, *rádli*, *ródl*, *serbl*, *sercli*, *serákli* ~ *serhokli* ~ *sérhokli* ~ *sérokli* ~ *sírhógli* ~ *sirhang* ~ *sirhangl* ~ *sirhokli* ~ *sírhógni*, *spicli*, *stancli*, *talkedli* ~ *tarkedli*, *trampli*, *stampedli*, *stangli*, *stikli*, *strimfli*, *svindli*, *vádli* stb. (vö. ÉKsz.<sup>2</sup>, EWUng., TESz., ÚMTSz., VégSz.). Megjegyzendő: hasonló hangtestfölepítés mutatkozik jiddis eredetre mutató szavakon is: *bóvli*, *mázli*, *tréfli* (l. TESz.), *sifli* 'értéktelen holmi'. – A *nyukli* ~ *nyugli*, továbbá a *sérhokli* ~ *sírhógli* ~ *sírhógni* 'pizskavas' szavak mutatják, hogy a *gli* hangcsoport mint szóvégződés másként is alakulhat az egyes nyelvjárásokban. Az ÚMTSz. *sírhakni* és *sírhang* szócikkeiben a g-t tartalmazó szóalakok a Balaton-felvidékről, Csurgó vidékéről (Somogy m.), Szentgálból (Veszprém m.), valamint Écsből (Győr-Sopron m.) vannak adatolva, tehát a nyugat-dunántúli és a közép-dunántúli területekről, csupán egy, a *sírhógni* származik a dél-alföldi nyelvjárásról (a *sírhógni* a SzegSz.-ból). A VégSz.-ban, amely az ÉrtSz. anyagából van összeállítva, tíz olyan szót találunk, amely *gli* hangcsoportra végződik (*rigli*, *krigli*, *virtigli*, *bejgli*, *tinglitangli*, *stangli*, *ringli*, *kvargli*, *smirgli*, *kugli*), mindezeknek számát gyarapítja a (néhány) nyelvjárási előfordulása hasonló szófelépítés, mint az imént említett *nyugli*, *sírhógli*, továbbá a *kurgli* 'kis csésze' (ÚMTSz.). Az utóbbi években (a sajtónyelvezet terjesztette) *szingli* 'jobbra a pályafutása érdekében nem házasságban élő nő (vagy férfi)' szó alakja illeszkedett az imént említettekhez, ez a szó

angol eredetre megy vissza (*single* 'egyes; nőtlen, hajadon'). Az efféle, a régebbi szóalakokhoz való illeszkedés, hasonulás következtében az új jövevényszó stílárís színezete ugyancsak a mintaszócsoport tagjaiéihoz közelít (vö. Hadrovics 1992: 104).

**2.2.** A VégSz. négy *bli* hangcsoportra végződő szót (*komfortábli, ferbli, kurbli, kübli*) tartalmaz. A nyelvjárásokban effélék is vannak: *gubli* '(lámpa)dob' (ÚMTSz.). A *li* hangcsoport a magyarban a szótagképző (bajor-osztrák) *l* helyettesítője. Ami a szókezdő *cs-*t illeti, rendre megfigyelhetők az *s* hanggal kezdődő német eredetű szavakban: *cséza* (← R. német *chaise*), *csimpánz* (← ném. *Schimpanse*), *csikk* (← ném. argó *Schick*), *csúz* (← német *Schuß*) stb. A *csinóbli* ~ *csinógli* változatokhoz tudni való, hogy a *g* ~ *b* váltakozás nem ritka, például *kuglóf* (← ausztriai ném. *Gugelhupf*) szónak számos változata közt is vannak effélék: *kublót, kubluk, kudlóf* stb., amelyekben a bilabiális zöngés zárhang (*b*) helyett veláris (*g*) jelenik meg (l. TESz., ÚMTSz. *kuglihupp* a.). Hasonlóképp van a *kugliz(ik)* alakváltozataiban: *kublizik, kublizni, kubliznya* (ÚMTSz.). – Mivel az effajta hangcsoportra végződő szavak előfordulási valószínűsége sokkal kisebb a szókészlet sok és más hangcsoportra végződő elemének megjelenésénél, ezeknek a szavaknak valamely szövegben való megjelenése új vagy váratlan a befogadó számára. (A magyarban például *bl, fl* vagy *gl* végződésű szónak nincs valószínűsége. Ez a tulajdonság az információelméletben a hírérték fogalma, itt a hír valamelyik jel kiválasztása egy bizonyos jelkészletből). Az eddig tárgyalt szavaknak (a *csinógli*t és változatait is ideértve) a váratlansága a különböző nyelvhasználati rétegekben viszonylag nagy, ebben (is) rejlik (kedvező vagy kedvezőtlen megítélésű) stílárís hatásuk, vö. NymKk: *kübli* – *kibli* a.; „Stilisztikai eszközként az irodalomban is előfordul, például: gondolatok a bűdös *küblire* [...] (József A.: *Lebukott*)”; *-edli, -erli végű szavaink* a.; *stangli* a.: „a vulgáris nyelvhasználatban fordul elő”; *rapli* a. „bizalmas-vulgáris stílusszínézeti”; *smirgli* a.: „vulgáris (szakmai) nyelvhasználatban” stb.

Mindezek alapján valószínűnek látszik, hogy a *csinobli* ~ *csinóbli* inkább az első, a *gli* hangcsoport-végződésű *csinógli* pedig a következő alakulat a magyar szókészletben.

A *snóbli* szó ugyancsak a fenti alakváltozási folyamat eredménye lehet. A *snóbli* jelentése az ÉKSz.<sup>2</sup> szerint: „Szerencsejáték: az egyik fél pénzdarabokat rejt a markába, a másiknak el kell találnia összegüket [ném(et)]”; a szó jelentése Tótfalusi (2005<sup>2</sup>) szótárában: „*ját[ék]* tenyérbe dugott pénzzel játszott szerencsejáték”, eredetéről ezt írja: „hazai ném[et] *schnobl* 'ua.' ← ném *Schnabel* 'csőr'”. Megjegyzendő: a *snóbli* szóval megnevezett játéknak vannak más módjai is.

**2.3.** A *snóblijáték* a hibaszámítás kapcsán Thomas Simpson (1710–1761) egyik hibatörvényének megértésében szerepel példaként. A hibatörvények felismerésével bontakozott ki a metrológia. Simpson első hibatörvénye a kockadobás példájával szemléltethető, a kocka oldalain az 1–6 természetes számok szereplése esetén egyenletes eloszlású, tehát 1/6 az esélye mindegyik számnak. Simpson második hibatörvénye két, azonos értéktartományú diszkrét valószínűségi változó összegének az eloszlására vonatkozik (ez a Simpson-eloszlás vagy háromszögeloszlás). Ilyen eloszlású két kocka feldobása esetén ez a dobásértékek összege. Ugyancsak háromszög-eloszlású a *snóblizás*. Két játékos tetszése szerint tarthat a kezében 1 ~ 2 ~ 3 darab pénzérmét, gyufaszálat vagy egyebet, illetőleg semmit (0), és váltakozó sorrendben azt kell megbecsülniük és közölniük a egymással, hogy szerintük kettőjük kezében összesen hány darab tárgy van. A nyertes az, aki pontosan eltalálja ezt az összeget (vö. Bánkúti 2003: 6). A játékot nem vagy kevésbé ismerő a nyertesről csalafintaságot, svindlit (!) sejtethet. E tekintetben Jolsvai András (2005) így írja le a hazárdjátékokat: „Jó még, de milyen jó, hogy a *snóbliban* egyenes ágon lehet pénzhez jutni, ez pedig komoly vonzerőt jelent egy kocsmában, ahol az ember mindig többet költ, mint amennyit otthon bevall belőle – így hát hosszú távon kénytelen szert tenni valami mellékjövedelemre. Más kérdés, hogy aki ezt a *snóbliból* akarja megoldani, annak mindenféle bonyodalmakon kell átesnie. Merthogy a *snóblival* is úgy van, mint az élet más dolgaival: ha valaki nyer, valaki veszít is egyszersmind, s ezt nem mindig szabad a véletlenre bízni. A kocsmái alvilág – inkább csak félvilág ez, maradjunk abban – jól ismeri

a snóbli általi kifosztás intézményét. Ha egy műintézménybe valami zöldfülű vetődik, s látszik rajta, hogy nemcsak egy futó stampedlit akar, hanem félórákra szóló barátságokat is, előbb-utóbb megjelenik mellette két behízelgő modorú úr, és addig-addig percegnek neki, amíg snóbli lesz a dologból. A két jómadár aztán régi, kidolgozott szisztémával megkopasztja barátunkat.”

A snóbli szerencsejáték során bizonyos tapasztalattal (vö. Simpson-eloszlás) ki lehet szimatolni, szagolni, találni a nyeres mikitjént – vö. ÉrtSz., ÉKSz.<sup>2</sup>: *kiszagol*, ÉrtSz.: *kiszimatol* – a pénzérmék összegének eltalálását. Ennek a szemléletnek alapján használd(hat)ik a 'csőr (orr)' jelentésű szó, illetőleg származéka a szerencsejáték *snóbli* nevében. A *kiszagol* '(előre) megtud valamit; titokban tartott dologról előre tudomást szerez' jelentésével ellenkező *hozzá sem tud szagolni* 'fogalma sincs róla; nem ért hozzá' (ÉrtSz. *kiszagol* a.) állandó szókapcsolat közvetve erősíti a szemléleti összefüggés meglétét.

3. Az amerikai jiddis *shnobel* 'csőr; orr', az angol szlengben 'beak' jelentésű. is. A szó amerikai zsidó *shnoz* (szleng)változata 'nose' jelentésű. A *csinógli* bizonyonnyal a német *Schnabel*ra, illetőleg a jiddis *schnobel*ra megy vissza, l. Wolf 1962: *Schnobel*. A feltehető változássor: *snóbli* → \**sinóbli* (~ *csinóbli* ~ *csinobli*) ~ *csinobli* ⇔ *csinógli*. A mássalhangzó-torlódás *i* bontóhanggal való föloldására vö. szlk. *frčka* → m. *fricska* (TESz.). A *csinóglinak* és alakváltozatainak jelentése a fentebbiek alapján nyilván 'csalárdság, csalafintaság, huncutság, furmányosság, ravaszság; valaminek a tisztesség határán lévő elintézőmódja'.

## SZAKIRODALOM

- Bánkuti László 2003. A hibatórvényektől a mérési bizonytalanságig – A hibaszámítás története. *Műszer és Méréstechnikai Közlemények* 71: 5–10; 72: 7–14.
- EWUng. = Loránd Benkő (Hg.) 1992–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.<sup>2</sup> = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MNSz. = *Magyar nemzeti szövegtár*. Magyar Nyelvtudomány Intézet, Budapest. [http://corpus.nytud.hu/mnsz/secret/szovegtar\\_hun.html](http://corpus.nytud.hu/mnsz/secret/szovegtar_hun.html)
- MTSz. = *Magyar történeti szövegtár*, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://www.nytud.hu/hhc/>
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan – Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jolsvai András 2005. Kocsmai tusák. <http://www.168ora.hu/arte/kocsmai-tusak-664.html?print=1>
- KiskSz. = Markó Imre Lehel 1981. *Kiskanisai szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bálint Sándor 1957. *Szegedi szótár*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tótfalusi István 2005<sup>2</sup>. *Idegenszó-tár – Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Tinta Kiadó, Budapest.
- VégSz. = Papp Ferenc (szerk.) 1969. *A magyar nyelv szövegművelő szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vidos Dénes 1990. *Zalai olajos történetek*. Magyar Olajipari Múzeum, Zalaegerszeg.
- Wolf, Siegmund A. 1962. *Jiddisches Wörterbuch – Wortschatz des deutschen Grundbestandes der jiddischen (jüdischdeutschen) Sprache*. Allgemeiner Verlag, Mannheim. (= JiddWb.)

Büky László

nyug. egyetemi tanár  
Szegedi Tudományegyetem  
Magyar Nyelvészeti Tanszék

**Szathmári István: Stílusesszközök és alakzatok kislexikona.** 2010. Tinta Kiadó, Budapest, 147 lap

A szerzótől 2004-ben megjelent a *Stilisztikai lexikon* (Tinta Kiadó), 2008-ban – az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő stilisztikai csoporttal együttműködve – pedig az *Alakzatlexikon* (ugyancsak Tinta Kiadó). Így logikusan következett, hogy Szathmári István e két mű felhasználásával „egy kisebb terjedelmű, de a lényeges jellemzőket tartalmazó gyakorlati célú kézikönyvet” állítson össze, amely „tárgyalná a legfontosabb stilisztikai jelenségeket és alakzatokat”. Ez a megfogalmazás így egyszerűnek tűnik, hogy tudniillik „tárgyalja a legfontosabb stilisztikai jelenségeket és alakzatokat”, pedig tudományos viták és „megbékélések” álltak e megállapítás mögött.

A 20. század utolsó évtizedeiben el kellett fogadtatni – a kommunikációelmélet, a pragmatika, a szövegtan, a szemiotika, a tipológia mellett – a stilisztikát, a hagyományos szövegelemzés, a stíluslemzés taxatív felsorolásának módszere után a funkcionális szemléletet, tisztázni kellett, hogy külön-külön vagy egységben tekintsük-e az alakzatokat és a trópusokat, (a metaforákat stb.) –, így e több szempontból is előálló megnyugvás, megbékélés után jöhetett létre ez a kislexikon. Ezt tükrözi trópusok (metaforák stb.) és alakzatok egységes tárgyalása vagy például az alakzat címszó egybevetése az Alakzatlexikonban, illetve a Kislexikon feldolgozásában, ott 38 oldal, itt pedig kb. egyharmad oldal.

Tisztázta a szerző a kötet funkcióját: mindkét esetben a stílus- és a szövegelemzés segítségével meg célul a funkcionális szemlélet alapján, a diákok, tanulók és érdeklődő közönség szolgálatában. A Kislexikon szócikkeiből elmaradtak a szakmai-tudományos viták; elmaradtak bizonyos szócikkek: névtudomány, kritikai realizmus, szórend, szókihagyás és -halmozás, stíluslemzés – bár ezek közül egyiket-másikat fájón hiányolom. Egy-egy szócikket rövidíteni kellett (pl. a látható nyelv), ugyanakkor más esetekben megmaradt a segítő célú részletezés (metafora, névszó).

A szócikkek felépítése a következő: a megnevezése(ek) után áll az eredet(ük), a tartalom kifejtése, majd példák következnek: köznyelvi, irodalmiak. Ezek a példák nemcsak a megvilágítást szolgálják, hanem szórakoztatnak, gyönyörködtetnek is. A szócikkek témája nem csupán egy-egy stilisztikai fogalom magyarázata, hanem igen gyakran valamely átfogó jelenség, folyamat (pl. stílusréteg, impresszionizmus, realizmus stb.). De nemcsak stilisztikával találkozunk, hanem – a szükséges mértékben – grammatikával, retorikával és – már utaltam rá – sok irodalommal. A példák sokfélék: szerepel bennük a hagyományos költészet és széppróza, jelen vannak klasszikus költőink, írónk éppúgy, mint a népköltészet, a beszélt köznyelv a maga végtelen árnyalataival, áradásával.

Hasznosak e stilisztikai lexikonok a szövegek elemzésében. Diákok, hallgatók gyakran kapnak ilyen feladatot. A mindennapi olvasó pedig irodalmi művek olvasása közben többször el-elidőzik a teljes mű egészen gondolkodva, a mondanivaló kifejezéseiben, eszközeiben, egy-egy szakmai, hivatali szöveg jelentésén tőprengve. Nincs ugyan a Kislexikonban külön címszó a stílus- vagy szövegelemzésről, de mindenütt kiviláglik a stíluslemzés mibenléte, felépítése. A stíluslemzés ugyanis

---

annak a módszeres vizsgálata, hogy a költő, író milyen szövegszerkezetet, milyen nyelvi, stilisztikai eszközöket, illetve milyen nyelven kívüli megoldásokat, továbbá hogyan, milyen nyelvi funkcióban használt fel mondanivalója kifejezésére. Röviden: a stíluselemzés igyekszik feltárni a stíláriis eszközök szerepét. E művelet közben mindig figyelemmel kell lenni arra; hogy a mű egészéből induljunk ki, az egyes részletek elemzése után pedig ugyanoda térjünk vissza. Az iméntiekben látjuk a stíluselemzés funkcionális felfogását.

Ismét gazdagodhatunk tehát egy újabb művel a szövegelemzés területén, azon a területen, amelyen az utóbbi évek felmérései szerint nem állunk jól a nemzetközi összevetésekben.

*Bencédy József*  
ny. főiskolai tanár

**Stíluskutató Csoport 1970–2008.** ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. CD, közel 40 év publikációs listájával

Különleges, technikailag is modern kiadvánnyal lepte meg az érdeklődőket az ELTE Szathmári István vezette Stíluskutató csoportja. Az 1970-től 2008 végéig az ELTE Bölcsészettudományi Karának Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stíluskutató csoport elhatározta, hogy az ez idő alatt megjelent műveinek a bibliográfiáját elektronikus úton teszi közzé. Ez alkalommal CD formájában összegezték, és nyújtották át az érdeklődőknek mintegy 30 kutató közel 40 évnyi szakmai tudományos teljesítményét.

A CD-n található 150 oldalnyi publikációs jegyzék hármass felosztású: a) első helyen kinek-kinek az alakzatokkal foglalkozó munkáit, b) majd az egyéb stilisztikai jellegű dolgozatait, c) harmadsorban pedig az általuk írt recenziókat tartalmazza.

Szathmári István bevezető gondolatai indítják útjára az értékes publikációs gyűjteményt. A csoport 1970-ben kezdte meg tevékenységét; az ELTE akkori két magyar nyelvészeti tanszékének a stilisztikával foglalkozó tanárai voltak az alapítók. A hetvenes évek végétől fokozatosan bővült a csoport más fővárosi intézmények és a vidéki egyetemek, főiskolák stilisztikaoktatóival és -kutatóival. A tagok száma 2008-ban már meghaladta a harmincat.

A nyolcvanas évek végéig a 19–20. századforduló nyelvével és stílusával foglalkoztak. Ennek eredménye az akkori Tankönyvkiadó gondozásában 1989-ben megjelent könyv, a *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről* (szerk. Fábián Pál és Szathmári István). 1992-től a kutatás tárgya a két világháború közötti stílusrányzatok vizsgálata volt. A hangsúlyt először a stíluselméletre tették. Bár a funkcionális stilisztika nem jelentéktelen eredményt ért el ekkoriban sem, mégis kívánatosá vált a stilisztika elméleti hátterének korszerűbbé és egyben megalapozottabbá tétele. A témaváltás másik oka a nyelv- és irodalomtudománynak a szinte forradalmi átalakulásában keresendő. Kiszélesedett ugyanis a nyelvtudomány (modern szemantika, szövegtan, szociolingvisztika, kommunikációtan, pragmatika, kognitív nyelvészet stb.), és szintén fellendült a modern irodalomelmélet.

Ilyen indíttatásra született a *Hol tart ma a stilisztika?* (Stíluselméleti tanulmányok) című kötetük (szerk. Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996). Másik vállalkozásuk eredménye a *Stilisztika és gyakorlat* című kötet (szerk. Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998), amely mintegy működés közben igyekszik bemutatni a különböző stíluselemzési, megközelítési módokat.

A csoport az ezredfordulótól fogott az alakzatok kutatásához, illetve legnagyobb vállalkozásuk, az *Alakzatlexikon* megírásához, megszerkesztéséhez. Régóta váratott magára ez a lexikon és

kézikönyv, hiszen az alakzatok átfogják a teljes kommunikációt, a szépirodalmat csakúgy, mint a tudományos értekezést, az újságcikket, a kérvényt és a mindennapi beszélgetéseinket. A csoport munkáját megkoronázza *Alakzatlexikon* (főszerkesztő: Szathmári István. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2008) elismerő visszhangot kapott. A stíluskutatók munkáját az OTKA támogatta.

1970 és 2008 között a csoport tagjai voltak: Aczél Petra, Antalné Szabó Ágnes, Bencze Lóránt, Bodáné Porkoláb Judit, Boda István Károly, Czetter Ibolya, Csetnekiné Bodnár Ildikó, Domonkosi Ágnes, †Fábián Pál, Gáspári László, Gellénné Körözi Eszter, Heltainé Nagy Erzsébet, Jakusné Harnos Éva, Jenei Teréz, Cs. Jónás Erzsébet, Kabán Annamária, Kincses Kovács Éva, Kocsány Piroska, Kornyané Szoboszlai Ágnes, Kozocsa Sándor, Lőrincz Julianna, †Máté Jakab, Minya Károly, Nagy L. János, Némethné Varga Andrea, Pethó József, Pinténné Eöry Vilma, V. Raisz Rózsa, Róka Jolán, Rozgonyiné Molnár Emma, Sájter Laura, †Szabó Zoltán, Szathmári István, Szikszainé Nagy Irma, Tátrai Szilárd, Tolcsvai Nagy Gábor, Tuba Márta. Szinte valamennyien szerepeltek előadássokkal tanulmányokkal, önálló kiadványokkal, az alakzatlexikon szócikkírójaiként.

A stíluskutató csoport kötetbe rendezett közös munkáiról eddig 27 recenzió jelent meg. A Tankönyvkiadó gondozásában kiadott *Az alakzatok világa* sorozat 2001 és 2008 között kiadott 20 füzetének (mindegyiket Szathmári István szerkesztette) szerzői megjelenési sorrendben a következők voltak: Szathmári István, Kocsány Piroska, V. Raisz Rózsa, Porkoláb Judit és Boda István Károly, Aczél Petra, Domonkosi Ágnes, Szikszainé Nagy Irma, Czetter Ibolya, Heltainé Nagy Erzsébet, Kabán Annamária, Tátrai Szilárd, Rozgonyiné Molnár Emma, Nagy L. János, Jenei Teréz, Cs. Jónás Erzsébet, Lőrincz Julianna és Domonkosi Ágnes. Az Alakzatlexikont és a 20 füzetet mintegy 30 recenzió méltatta.

Érdeemes egyenként is röviden áttekinteni a stíluskutató csoport tagjainak további publikációs eredményét. Aczél Petra számos jelentős munkát publikált a szónoki beszéd, a modern retorika köréből. Bencze Lóránt angol és magyar nyelvű publikációinak száma ez idő alatt meghaladja a 170-et a retorikai stilisztika, az egyházi szövegek elemzése és más témák körében. Boda István Károly és Porkoláb Judit közel 40 munkában tárgyalja többek között a számítógéppel feldolgozható hipertext kérdéskörét. Csetnekiné Bodnár Ildikó a jelentéstannal és fordítási kérdésekkel foglalkozik. Domonkosi Ágnes mintegy 60 stilisztikai munkát írt, főleg a diskurzus szerkezete és a társalgás stilisztikájának kérdéseiről. Gáspári László félszáznyi dolgozatban tárgyalta a retorika és a stilisztika alakzatainak a világát. Gellénné Körözi Eszter a Magyartanításban írt recenziójában foglalkozik az alakzatokkal. Heltainé Nagy Erzsébet főként Sinka István balladáinak nyelvi-stiláris jegyeiről és a stilisztika nyelvveléssel érintkező kérdéseiről értekezik közel 40 munkában. Jakusné Harnos Éva a figyelemirányítással és a politikai szövegek retorikus elemeivel foglalkozik. Jenei Teréz dolgozatainak egyik fő témája Babits költészete és prózája, valamint a cigány mese morfológiai jellemzése. Cs. Jónás Erzsébet mintegy 200 dolgozatot jelentetett meg ez idő alatt magyar és orosz nyelven. Kiemelt helyen az orosz–magyar fordításstilisztika kérdéseit elemzi. Kabán Annamária 50 dolgozatában fontos helyet kap Dsida Jenő költészetének bemutatása. Konferencia-előadásainak száma is jelentős. Kincses Kovács Éva 70 publikációt tett közzé különböző témában. Kocsány Piroska a magyar mellett német nyelven publikált 50-et meghaladó tanulmánya a csoport stilisztikai kutatásainak elméleti megalapozottságát nagyban segítette. Kornyané Szoboszlai Ágnes dolgozatai többek között Kós Károlynak állítanak maradandó emléket. Lőrincz Julianna közel 70 munkája magyar és orosz nyelven jelentős részben fordításstilisztikai kérdésekkel foglalkozik. Minya Károly 70 publikációjában a stilisztikai elemzések mellett a mai magyar nyelvállapot neologizmusait tárgyalja. Nagy L. János 100-nál több dolgozata magyar, angol, francia nyelven született. Közöttük kiemelkedő helyet foglalnak el a Weöres Sándor verseinek zeneiségét taglaló munkái. Némethné Varga Andrea Gyöngyösi István költészetéhez járul hozzá stilisztikai adalékokkal. Pethó József 60 dolgozatát az alakzatok stilisztikai-szemantikai szempontú vizsgálata mellett főleg Krúdy nyelvi

világának szenteli. Pintérmé Eöry Vilma dolgozataiban átfogó elméleti kérdésekre keresi a választ a normatudat, nyelvi tudat, a stílusrétegek és szövegtípusok kérdéskörében. V. Raisz Rózsa 100-at meghaladó munkájában a magyar prózairodalom sokoldalú elemzését kínálja. Róka Jolán minde- nek előtt az impresszionista stílusjegyeket vizsgálja. Rozgonyiné Molnár Emma közel 50 dolgozata a stilisztika és a retorika különböző aspektusait világítja meg. Szathmári István magyar, német, francia nyelvű publikációinak száma meghaladja a 400-at. A magyar nyelvészet számos kérdését, a mai és a régi irodalom stilisztikai és egyéb témaköreit átfogó tanulmányai meghatározó irányít mutattak, és hűzőerőt jelentette a Stíluskutató csoport számára. Szikszainé Nagy Irma magyar, francia és német nyelven megjelent 100-nál több munkája meghatározó jelentőségű a magyar szövegtan és stilisztika oktatásában és kutatásában. Tátrai Szilárd kutatásai a csoport funkcionális stilisztikai, majd kognitív keretű elméleti megalapozottságához jelentősen hozzájárultak. Tolcsvai Nagy Gábor magyar és angol nyelven publikált. Alapmunkáknak számító, jórészt elméleti dolgozatai a Stíluskutató csoport újabb lehetőségeihez, a kognitív nyelvészeti keretű elemzésekhez adnak magyar és angol nyelvű iránymutatást.

A 2000 publikáció impozáns mennyisége mellett legalább ennyire kiemelkedő a tartalom minősége is. A csoport legnagyobb teljesítménye mindenképp az *Alakzatlexikon* (2008), a retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve, amely hiánypótló, 200 tanulmány terjedelmű, gazdag példamanyaggal illusztrált, egyedülálló munka a mai magyar nyelvészeti tudományosságban. Sorra véve a csoport tagjainak tollából megjelent további könyvtermést is, a mintegy 110 monográfiából, kézikönyvből – a teljesség igénye nélkül csak az ezredforduló óta megjelent kötetekből szemeztetve – a stilisztikához kapcsolódó munkák alábbi csokrát állíthatjuk össze:

1. Aczél Petra 2001. *Retorika. A szóból épült gondolat.* Krónika Nova Kiadó, Budapest.
2. Aczél Petra 2009. *Új retorika. Közélet, kommunikáció, kampány.* Kalligram Kiadó, Pozsony.
3. Bencze Lóránt 2007. *Hatékonyág és meggyőzés a kommunikációban.* 2. bővített és átdolgozott kiadás. Négy fejezet és a gyakorlatok szerzője Aczél Petra. L'Harmattan – Budapest, Zsigmond Király Főiskola.
4. Domonkosi Ágnes 2006. *Stíluselemzés, trópusok, alakzatok.* Pandora könyvek 5. Líceum Kiadó, Eger.
5. Jenei Teréz 2004. (Társszerkesztő: Pethő József.) *Stílus és jelentés.* Tanulmányok Krúdy stílusáról. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
6. Cs. Jónás Erzsébet 2008. *Kettős portré villanófényben.* Ratkó József Viszockij-fordításainak elemzése. Krúdy Könyvkiadó, Nyíregyháza.
7. Cs. Jónás Erzsébet 2009. „*Én írok levelet magának...*” Orosz szerzők fordításstilisztikai vizsgálata / «Я к вам пишу...» Стилистика художественного перевода русских авторов. Besenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza.
8. Kabán Annamária 2007. *Vers és lélek.* Dsida Jenő és költészete. (Társszerzővel.) Bíbor Kiadó, Miskolc.
9. Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés.* A mondás mint szövegtípus. Nyelvtudományi Értekezések 151. Akadémiai Kiadó, Budapest.
10. Lőrinc Julianna 2007. *Kultúrák párbeszéde.* Pandora Könyvek 10. Líceum Kiadó, Eger.
11. Minya Károly 2005. *Rendszerváltás-normaváltás.* A magyar nyelvűművelés története 1989-től napjainkig. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához sorozat. Tinta Kiadó, Budapest.
12. Nagy L. János 2003. *A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
13. Pethő József 2005. *Krúdy-tanulmányok.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.



14. Pethő József 2008. (Társszerző: Jenei Teréz.) *Stíluselemzés*. (Főiskolai tankönyv.) Besenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza.

15. V. Raisz Rózsa 2008. *Szövegszerkezet és stílus Márai Sándor kisprózai műveiben*. Pandora Könyvek 11. Líceum Kiadó, Eger.

16. Rozgonyiné Molnár Emma 2002. *Alakzattársulások egy szépprózai műalkotásban*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

17. Szathmári István 2006. *A magyar nyelvtudomány történetéből*. Tinta Kiadó, Budapest.

18. Szathmári István 2008. *A magyar stilsztika útja*. (Javított és jelentős mértékben bővített kiadás.) Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.

19. Szikszainé Nagy Irma 2006. *Leíró magyar szövegtan*. (Harmadik kiadás.) Osiris Kiadó, Budapest.

20. Szikszainé Nagy Irma 2007. *Magyar stilsztika*. Osiris Kiadó, Budapest.

21. Tátrai Szilárd 2002. *Az 'én' az elbeszélésben*. A perszonális narráció szövegtani megközelítése. Argumentum Kiadó, Budapest.

22. Tolcsvai Nagy Gábor 2002. *Pilinszky János*. Tegnap és ma. Sorozatszerk. Szegedy-Maszák Mihály. Kalligram Kiadó, Pozsony.

23. Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A Cognitive Theory of Style*. P. Lang, Frankfurt am Main.

Önmagában is jelentős az a teljesítmény, hogy a Stíluskutató csoport tagjai 1970-től 2008-ig több mint 2000 szakmai publikációval – lexikonnal, szócikkkel, könyvekkel, könyvfejezetekkel, szakcikkekkel, könyvismertetésekkel, előadásokkal – vettek részt a magyar nyelvészeti tudományos életben. Nem elhanyagolható ugyanakkor az sem, hogy a magyar nyelvűeken kívül jelentős a csoportnak az angol, francia, német és orosz nyelven publikált hazai és külföldi megjelenésű munkái.

A CD publikációs adatai bizonyítják, hogy a magyar stilsztikának e több mint 30 fős csoportban dolgozó képviselői eredményes kutatást végeztek, amikor évtizedeken keresztül minden hónapban Budapesten az ELTE műhelyében találkoztak. Szegedtől Egerig és Miskolcig, Debrecentől és Nyíregyházától Szombathelyig magukkal vitték e műhely eredményét, és folyamatos aktív munkával bizonyították szakmai jelenlétüket saját régiójukban is.

A Stíluskutató csoport publikációinak gazdagsága mellett azonban a legnagyobb hozadék a publikációkból is áradó szellemiség, amely a mai viszontagságos időkben kétségtelenül a magyar értelmiségi lét, az egyetemes kultúra hasznát szolgálta. Az értékközpontú, a magyar kulturális és nyelvészeti hagyományokat tisztelő, ugyanakkor az új módszerek és elméletek iránt nyitott gondolkodás határozta meg az ország minden részéről itt összegyűlt kutatók értékrendjét. A tagok tudományos előmenetele is példaértékű volt. Az ezredforduló óta egymást követő akadémiai doktori védések, PhD-eljárások megtermékenyítően hatottak a publikációk születésére is, hiszen ezek egy része disszertációként tudományos minősítő eljárás része lett. Nemcsak szakmai, hanem lelki, erkölcsi támaszt adtak a csoporttagok egymásnak életpályájuk állomásai során. A különböző korosztályok itt alkotó képviselői az élettapasztalataik és személyes szakmai módszereik, tudományos kapcsolataik sokszínűségével is gazdagították a közösséget.

A Szathmári István meghatározta szellemiség mind a mai napig összefogja a stíluskutatóknak ezt a kis közösséget. A publikációs listát tartalmazó jelen CD bemutatása és átvétele alkalmával a csoport tagjai 2010 decemberében elhatározták, hogy minden év végén ismét találkoznak. Beszámolnak újabb eredményeikről, emlékeznek az 1970-től 2008-ig együtt töltött időkre, a minden résztvevő szellemi gyarapodását és lelki megerősödését szolgáló stíluskutató műhelyre.

A CD elkészítésének ötlete Kornyné Szoboszlai Ágnesé volt. A publikációs jegyzék összeállításában, CD-re vitelében Szathmári István Tóth Etelka személyében talált hozzáértő segítőt, aki az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének oktatója, az Anyanyelv-pedagógia internetes folyóirat egyik szerkesztője. A Stíluskutató csoport szándéka szerint a Magyar Nyelvtudomány

---

Társaság Magyartanári Tagozatának e jeles folyóirata 2011-ben a világhálón is elérhetővé teszi a CD teljes anyagát. Hasznos forráshely lesz ez a publikációs gyűjtemény a gyakorló magyartanároknak, bölcsészhallgatóknak, kutatóknak idehaza és külföldön – mindazoknak, akik a magyar stíliztika utóbbi 40 évének állapotáról, kérdésköreiről, eredményeiről a Szathmári István vezette Stíluskutató csoport munkáján keresztül szeretnének képet kapni.

*Cs. Jónás Erzsébet*  
egyetemi tanár  
Nyíregyházi Főiskola  
Orosz Nyelv és Irodalom Tanszék

**Retorikai lexikon. Főszerkesztő: Adamik Tamás.** Kalligram. Pozsony 2010. 1300 lap

„Arra, hogy valamely szónoklat a népet elragadja, mindenkifelett az szükséges, hogy az nemcsak szép beszéd, hanem hogy szép tett legyen” (Eötvös József) – ezzel az idézettel indítja Előszavát a 2010 őszén megjelent *Retorikai lexikon*. Az idézetben megfogalmazott gondolatok napjainkban is aktuálisak. Ezért is hasznos, hogy a kezünkbe vehetjük Adamik Tamás, az ELTE BTK professzor emeritusának főszerkesztésében készült vastkos kötetet.

A közel 2500 éves retorika a jó beszélés tudománya, amely saját módszertannal, céllal rendelkezik. A hosszú évezredek alatt a retorika folyamatosan változott, és változik ma is: „az egyes korok változó igényeik szerint élnek vele, tanítják, alkalmazzák és kutatják” (*Retorikai lexikon*, a továbbiakban RL, 1028). Ennek ellenére csak egyetlen retorika létezik, amely a legrégebbi tudományok közé tartozik, és a „legfőbb céljának az igazság kiderítését és a megtalált igazság illő és megfelelő közlését tekinti” (RL, 1028). A lexikon *retorika* szócikkéből vett idézetek is azt erősítik, hogy a retorika olyan tudomány, amely állandóan bővül (lásd komparatív vagy összehasonlító retorika, vizuális retorika stb.), mind több tudományággal kerül kapcsolatba, és egyre inkább nélkülözhetetlen részévé válik mindennapjainknak is.

Hazánkban a rendszerváltás óta újra reneszánszát éli a tudományos és gyakorlati retorika. Ezt bizonyítja számos, a retorika egyes területével foglalkozó tanulmány, könyv, tankönyv megjelenése (pl. Adamik Tamás – Adamikné Jászó Anna – Aczél Petra 2004. *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest). Lexikon, amely a retorika minden területét bemutatná, viszont eddig még nem született. Ezért is jelentős e mű megjelenése. A nemzetközi szakirodalom több retorikai lexikont is számon tart, amelyek angol, francia, német stb. nyelven jelentek meg. Szerkezetüket tekintve a legtöbb csak a retorika fő fogalmait mutatja be egy-egy szócikkben, illetve néhányukban szó esik azokról a tudósokról, nagy rétorokról, akik jelentős szerepet játszottak a tudományág fejlődésében. E válogatások azonban szűk körűek, mivel a szócikkek főleg az ókori és a legújabb kori szerzőkről szólnak, és a közbeeső évszázadok képviselőiről nem vagy alig esik szó.

Jelen munka a nemzetközi, hasonló témájú köteteknél is többre vállalkozott. Az 1300 oldalas magyar lexikonban megtaláljuk a retorika jól meghatározható négy tárgykörének: a szónok feladatai, a szónoki beszéd részei, a szónoki beszéd fajtái és a perügyvitel jogi vonatkozásainak kombinációjából létrejövő fogalmak magyarázatát. Így olvashatjuk például az *invenció*, az *előadásmód*, a *szónoki előgyakorlatok*; az *érv*, a *meggyőzés*, a *manipuláció*; *beszédfajták*, a *vád- és védőbeszéd*, a *replika*, a *bírói ítélet*; a *stílus*, a *stílusnemek*, a *stíluserevények*, a *szókép*, az *alakzat* szócikkeit. De mellettük megismerhetjük – és nemcsak az ókor, de a középkortól a reneszánszon át egészen napjainkban is alkotó, meghatározó külföldi és hazai – nagy retorikai szakírók: Arisztotelész, Quintilianus, Cicero,

Szent Ágoston, Thomas de Chobham, Baldassare Castiglione, Cyprianus Soarius, Ivor Armstrong Richards, Szvorényi József, Névy László, Bognár Elek stb.; híres, nagy hatású szónokok: Démoszthenész, Aranyaszájú Szent János, Jacques Bénigne Bossuet, William Ewart Gladstone, Benjamin Disraeli, August Bebel, Martin Luther King, Pázmány Péter, Kossuth Lajos, Kölcsei Ferenc, Márton Áron, Kéthly Anna stb. életét és tevékenységét. Vagy olvashatunk a modern és a posztmodern korszakot meghatározó Chaïm Perelman, Mihail Bahtyin, Walter Ong, Jacques Derrida stb. munkásságáról.

A szerzők törekedtek azoknak a korszerű és legújabb elméleteknek, ismereteknek az összefoglalására, amelyek a retorika tudományának változásában meghatározók. Így megtaláljuk a *beszéddaktus-elméletéről*, a *kommunikációelméletéről*, a *narratológiáról*, a *konverzációelméletéről*, a *reader response*-ről szóló összefoglalókat, illetve megismerhetjük a retorika legújabb irányzatait: a *kognitív retorikát*, a *generatív és komparatív retorikát*, a *média- és vizuális retorikát*. A lexikon naprakészségét bizonyítja, hogy külön szócikkek tárgyalják a legújabb technikai eszközökkel összefüggő *e-retorika*, *sms-retorika*, *médiaretorika* tárgyköreit.

A lexikont figyelmesen lapozó átfogó képet kap a különböző nemzetek, kultúrák retorikáján keresztül az egész tudományág kultúrtörténeti fejlődéséről. Köszönhető ez annak a gazdag anyagnak, amely a klasszikus görög, római és a magyar retorika története mellett bemutatja, az angolszász, a francia, a héber, az indiai, a kínai, a német, valamint a szláv népcsoportok, így a cseh, a fehér-orosz, a lengyel, az orosz, a szlovák, az ukrán retorikákat is.

Könnnyen kezelhetővé és tanulhatóvá tették a szerzők a lexikont azáltal, hogy a szócikkek megnevezésekor előnyben részesítették a magyar szakszavakat az idegen kifejezésekkel szemben (pl. *szókép*, *törvényészki beszéd*, *érv*, *körmondat*). Tették ezt azért, „mivel a retorikának Magyarországon is nagy hagyományai vannak, és bizonyos szakterminusok magyar megfelelői is meghonosodtak már” (RL, 8). A magyar kifejezések után, zárójelben mindig megtalálható a fogalom görög és latin eredetije, például *isméltés* (gör. *epanalépszisz*, *palillogia*; lat. *repetitio*, *iteratio*). A fontosabb és ismertebb idegen kifejezések külön, keresztutalásokkal is szerepelnek a szócikkek között. A lexikonban meglehetősen gazdag utalási rendszert találunk. Ez elősegíti egy-egy fogalom minél teljesebb feldolgozását, értelmezését. Az egyes szócikkek felépítése és hosszúsága függ a címszók jellegétől, témájától. Az átfogó szócikkek hosszabbak, történeti szempontúak (pl. *alakzatok*, *szóképek*), míg a leíró jellegűek rövidebbek, a fogalom meghatározásával kezdődnek, például: „*Átlépés*. (gör. *hüperbaton*, lat. *transgressio*). Felcserélésen (*transzmutáción*) alapuló szóalakzat (→ *alakzat*), két, szerkezetileg összetartozó nyelvi egység (szószerkezet, tagmondat) szétválasztása a szórend v. mondatrend megváltoztatásával” (RL, 98). A szócikkeket sok esetben számos idézet, példa színesíti, teszi még teljesebbé. A példák tárháza igen gazdag, az ókori rétoroktól vett sorok mellett megtaláljuk az elmúlt korok és napjaink szónokaitól származó vagy a szépirodalomból vett idézeteket. A *halmozás* szóalakzat illusztrálására például Cicero, Luther és Eötvös sorait használták a szerzők. De olvashatunk idézetet Petőfi Sándortól, Ady Endrétől, Kosztolányi Dezsőtől, Karinthy Frigyesztől, Parti Nagy Lajostól és még sok más írótól, költőtől. Legyen szó bármelyik szócikkről, minden esetben a témával kapcsolatos, bőséges szakirodalmi ajánlással zárul a bemutatása. A felsorolt szakirodalmak közül néhány beépül a szócikkbe (ezekre mindig találunk a szócikken belül is hivatkozást), a többi pedig a lexikonhasználót segíti, motiválja a témával kapcsolatos további ismeretbővítésre, kutatásra. A megnevezett irodalmakat a szerzők beszámolták. Ez a könnyebb áttekinthetőséget, valamint a szócikken belüli utalásokat segíti, ugyanis a szócikk belsejében csak ez a szám utal a hivatkozott műre, illetve az utána következő oldalszám az idézett helyre. A sokat idézett művek esetében egységes rövidítéssel éltek a szerzők. A rövidítések jegyzéke a könyv elején, az előszó után található. Érdemes megemlíteni, hogy a szócikkek a Nagylexikon mintájára, a nemzetközi ábécé szerinti sorrendben követik egymást.

A *Retorikai lexikon* nemcsak hiánypótló, magas színvonalú, terjedelmes mű, de külalakjában is esztétikus, áttekinthető, igényes kiadvány. A Jászó Anna által szerkesztett lexikon megírásában összesen tizennégy szerző (Aczél Petra, Adamik Tamás, Balázs Géza, Bencze Lóránt, Benczik Vilmos, Boronkai Dóra, Hangay Zoltán, A. Jászó Anna, Jenei Teréz, Krupp József, Nemesi Attila László, Pető József, Polgár Anikó, Simon L. Zoltán, Szitás Benedek) működött közre. A jeles alkotógárda kimondott szándéka volt az is, hogy kiadványukkal Széchenyi István halálának 150. évfordulóján a „legnagyobb magyar” előtt egy olyan munkával tisztelegjenek, amely „a magyar olvasókörzség számára készült, mégpedig nemcsak a nyelv- és irodalomtudósok számára, hanem az átlagos műveltséggel megáldottak, középiskolások, egyetemi hallgatók, közéleti emberek, átlagértelmiségiek számára is” (RL, 8).

Reméljük, hogy ez a nagyszerű mű valóban minél több olvasóhoz jut majd el, és mindenki megtalálja benne azt a tudást, amelyet egyéni életében, szakmájában hasznosítani tud.

*Raátz Judit*

főiskolai tanár

ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék

**Rácz János: 2010, Növénynevek enciklopédiája. Az elnevezések eredete, a növények kultúrtörténete és élettani hatásai.** Tinta Könyvkiadó, Budapest. 812 lap

#### Adatok és gondolatok a növénynevek enciklopédiájáról

Az alcím szerint a kötet témája a magyar növénynevek eredete, a növények gyógyító hatása és kultúrtörténete. Egyrészt tehát nyelvünk növénynévanyagának nyelvészeti, névtani feldolgozása, másrészt a jelölt növények helyét, szerepét vizsgálja az emberiség, illetőleg a magyarság életében. Enciklopédikus jellegéből adódóan tehát minden irányba figyel, de nem érvényesíthetett például kimondottan (etno)botanikai szempontokat, sőt a címbe foglalt élettani hatásokra is csak érintőlegesen térhet ki.

Bizonyos fogalmi körbe tartozó szavakról több könyv is megjelent már. Ezek a tematikus földolgozások egy-egy adott szókészleti terület anyagát tárják föl részletekbe menően. A növénynevek szemantikai vizsgálatát, szótörténetét, szóföldrajzát és etimológiáját mutatták be az utóbbi évtizedekben például a következő művek: *Kétszáz magyar szőlőnév* (Rácz János, Budapest, 1997), *Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára*. (Vörös Éva, Debrecen, 1996), *A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára*. (Vörös Éva, Debrecen, 2008) és most a *Növénynevek enciklopédiája* (Rácz János, Budapest, 2010).

A könyv névtani törzsanyaga az ÉKSz. növénynév anyaga. Ezt a névkincset az indokolatlanul hiányzó közismert vagy a megjelenés óta elterjedtté vált faj- és fajtanevekkel, valamint számos nyelvjárási és tájnyelvi elnevezéssel egészítette ki a szerző, részben újabb értelmező szótárainkból, részben botanikai szakmunkákból. Írásbeliségünk korai oklevelei, nyelvelméink, a nyelvjárási gyűjtések, tájszótárak, növényhatározók, enciklopédiák, a szaktudományi nevezéktan és a néprajzi, növénytani tanulmányok megteremtették a lexikális alapot szókincsünk ezen rétegének az egybegyűjtéséhez.

A tárgyalt növényneveket alfabetikus sorrendbe szedve közli, a címszók a magyar ábécé betűrendjében követik egymást. Nehéz eldönteni, melyik megoldás célravezetőbb: a betűrendes vagy az onomasziológiai elrendezés. Az előbbi kétségtelen hátránya, hogy a rendszertanilag együvé tar-

tozó növények nevei elszakítatnak egymástól. Ám a szómező, azaz a vizsgált névvel összefüggő (szinonim és antonim, tehát az ugyanazon és hasonló fajokat, fajtákat jelölő) nevek összefoglaló tanulmányozására így is mód nyílik. Az egy nemzetségbe, illetve családba tartozó fajok neveit egymás után tárgyalni a növényneveknél nem tűnt indokoltnak, hiszen a névadás indítéka, az összetett elnevezések jelzős előtagjának magyarázata a munka célkitűzése szempontjából fontosabb. Egyszerűbbnek látszik a betűrendes csoportosítás azért is, hogy egy-egy jól ismert, gyakorta előforduló magyar elnevezés a könyvben könnyedén megtalálható legyen. A növényfajok névmegjelöléseinek nyelvészeti felosztása, tárgyalási csoportosításának érdeke nemigen egyeztethető össze a botanikai taxonómia rendszerezési szempontjaival. Mivel szerző elsősorban a nevek történetét, szóföldrajzát, etimológiáját vizsgálta, nem is ügyelhetett arra, hogy az egy családba, alcsaládba tartozó fajok terminusait lehetőleg egy helyütt tárgyalja.

A szócikk első helyén a címszó (a növénynév) áll vastagon szedve. A szócikkek fejlécében megadott nevet a forrásban megadott értelmezés követi (J.). Többjelentésű szó esetén az egyes jelentések sorszámával ellátva szerepelnek. A szótári gyakorlat, a lexikológiai elmélet fejlődése megköveteli, hogy a szó jelentésének megállapításában, a poliszemantikus szó jelentéseinek az elkülönítésében rendszeresen vegyük figyelembe a szó szintaktikai kapcsolatait. Ez a követelmény a növénynevekkel és különösen a régebbi elnevezésekkel kapcsolatban sajnos aligha teljesíthető. Az adatközlő részt a szótörténet (R.) vezeti be. A növénynév időrendi előfordulása nyelvemlékek, későbbi források szerint következnek: évszám (a forrás keletkezésének/megjelenésének ideje), adat, korabeli jelentés és a forrás megnevezése rövidítve. A szótörténethez a magyar írásbeliség régi emlékein kívül (szójegyzékek, szótártörödékek, glosszák, némenklatúrák) a 16. század végétől szaporodó növénytani szakmunkák, többnyelvű szótárak, értekezések, útmutatók, ismeretterjesztő kiadványok, növényhatározók, természettudományos, kertészeti, ampelográfiai folyóiratok szolgálnak forrásul. Többségükben tehát botanikai művek, amelyek azonban sok esetben hű képet festenek az elnevezés koráról, múltjáról, az alakváltozatokról és a jelentésváltozások láncáról is. Idetartoznak az egykori orvobotanikai összeállítások is, hiszen valaha a növényismeret elsődleges célja a gyógyítás volt; a füveskönyvek tanácsadó jellegűek voltak, orvosi célokra készültek. Ugyanakkor a herbáriumok jól szolgálták a növényismeret fejlődését, a növénymorfológia és a rendszertan előkészítését. A szócikkek bevezető részét a népnyelvi, nyelvjárási adatok (N.) zárják le. A növényneveket, különösen a népi elnevezéseket illetően fontos tudni, hogy honnan származnak. Ezért a tájszavak forrásán kívül a gyűjtés helyét is közli, amely lehet országrész (pl. Erdély, Dunántúl), kisebb-nagyobb tájegység (pl. Hegyalja), város vagy falu, de földrajzi egység is (pl. Balaton).

Végül a címszóra vonatkozó tudnivalók összefoglalása tartalmazza a növénynév alaki felépítését, származását, a névadás indítékát megvilágító etimológiai magyarázatokat. A magyarázó rész foglalkozik a szó eredetével, a névadási indítékkal, illetve idegen nyelvi megfelelőivel. Amennyiben a megfejtés szempontjából érdekes vagy tanulságos, az eddigi felállított etimológiák is szerepelnek. Sok növény tudományos elnevezése nemegyszer ókori nyelvekből vagy a jelölt növény morfológiai felépítéséből, származási helyéből, alkalmazásából megmagyarázható. Az ilyen lehetőséget Rác János igyekezett megragadni, hiszen ily módon számos magyar növénynév keletkezésére is választ kaphatunk. Ezt követően a növény hasonneveit és társneveit vette sorra a szerző. Ez a megoldás esetenként arra is rávilágít, hogy egy-egy ókori növénynév továbbélésének követése a botanikai szakirodalomban nyelvészeti, de a művelődéstörténet szempontjából is mennyire tanulságos.

Az egyszerűbb esetekben a szójelentés megállapításánál a forrásban közölt értelmezés elfogadása még akkor is indokolható, ha mai ismereteink szerint a név nem jelölheti a megadott növényt, hiszen a növénynevek történetileg, területileg komoly különbségeket mutatnak. Összecsérélhetők, a pontatlan leírások félrevezetnek, a szolgálai másolások tartósítják az elírásokat stb. A forrásmunkák nem föltétlenül hibás változatait a szótörténet jelentésmegadásainál már csak azért is jobb elfogad-

nunk, mert nem ismerjük még az etimológiát, és a szófejtés során segítségünkre lehet a változások, névátvitel láncának összeállításánál. A történeti és talán még inkább a tájnyelvi forrásanyag egyik legfőbb fogyatékosága a növényneveket illetően a meglehetősen gyakori félrevezető jelentésmegadás. A szótörténeti és a szóföldrajzi részben a jelentésváltozásokat is igyekezett a szerző nyomon követni. Diószegi és Fazekas már egészen korán fölismerte, hogy „ugyan azon fűnek Magyarországi nevezetei különböznek az Erdélyiektől; sőt példákat tudunk, hogy két szomszéd Helységekbenn, ugyan azon közönséges plántának nevezetei különböznek” (MFüvK. Előljáró Beszéd). A névátvitel gyakran a fajok összetévesztésének eredménye. Az így kialakult nyelvi gyakorlatra jellemző, hogy egy-egy faj több néven fordul elő még a szakirodalomban is, illetve az, hogy egy bizonyos növényt más forrásban más fajt jelölő néven (neveken) ismertetnek. Különösen ilyenkor hiányzik a szakszerű leírás, amely segíthetne. A szótárak adatainál ezért többnyire megbízhatóbbak, kevésbé ellentmondásosak a növénytani szakkönyvek és a néprajzi művek.

A névvel kapcsolatos nyelvészeti vonatkozású tudnivalók után a tárgyalt növény és az ember kapcsolatának rövid összefoglalása következik. Ebben a részben Rác a növény esetleges mitológiai történetét, szerepét a gyógyításban, táplálkozásban, hiedelemvilágban, néprajzi vonatkozásait, történeti érdekességeit tekintette át. A legtöbb esetben sor kerül a növény botanikai sajátosságainak leírására is, különösen, ha azok valamelyike egy-egy elnevezés magyarázatához támpontot nyújt. Valamennyi gyakran idézett forrás rövidített névvel szerepel, ezek föloldása az irodalom megadásánál található. A munkát a szaknyelvi latin növénynevek és magyar megfelelőik jegyzéke zárja le.

Amint már a bevezetőben említettem, kimondottan botanikai szempontokat hiba volna a szerzőn számon kérni, hiszen ennek a könyvnek nem célkitűzése, hogy az egyes növényeket – szakszerű botanikai leírás alapján – a természetben azonosítani tudjunk. Etnobotanikai szakszótári igényeket sem lehetett a kötetben érvényesíteni, hiszen ez sem a kiadónak, sem a szerzőnek nem volt célja – ráadásul egy alapos magyar nyelvű népi növénynévszótár elkészítéséhez még mindig nem rendelkezünk a teljes nyelvterületet átfogó, nyelvészetileg és botanikailag is megfelelő színvonalú előmunkálatokkal. (Csak érdekességként érdemes itt megemlíteni, hogy az előmunkálatok igénye a magyar nyelvészetben immár félezer éves: Sylvester János fogalmazta meg először a Sárvárrott 1539-ben kiadott *Grammatica hungarolatina* botanikai leckéjében.)

Kár, hogy a kötethez a kiadó nem mellékelte egy CD-n a szövegtest digitális változatát. Egy ilyen CD nagyban növelte volna a tárgyalt növénynevek, források stb. gyors visszakereshetőségét és egyben az enciklopédia használati értékét is – különös tekintettel a digitális kultúra gyors terjedésére a most felnövekvő nemzedékben.

Szabó T. Attila